

O Jud'ekători Kristi Danileț

E LÈJÈ VAŞ-O' TERNE

- Iil praktiko vaş-o sit'aripen juridiko -

VeDem Just
Asociația Voci pentru Democrație și Justiție

Publisol

O Jud'ekători Kristi Danileț

E LÈJÈ VAŞ-O' TERNE

- lil praktiko vaş-o sit'aripen juridiko -

VORBA BARI: "Te aves iek manus sikado hin e mai zurali arma kai şai te lacyhares so hin nafel
ande sè e lumè." (o Nelson Mandela, biando and-o bärş 1918 - mulo and-o bärş 2013, o şeiro
kat-e Afrika Teilalun'i, manus kai pe' mard'a le rasismòhò)

Ado lil has traducyimen bilovenghiro and-e roman'i cyhib kat-o Daniel-Samuel Petrilă, ande
peskiro dialekto karpatiko (cyentralo), vakerdo and-o jud'eþo Bihor.

Traducerea prezentului material a fost realizată voluntar de către Daniel-Samuel Petrilă în
dialectul rrom carpatic (central).

CYUVEN SAMA: Ado lil has kerdo pal-e legislaþiè lacyhard'i ji k-o 1 ianuarie 2019.

Grafika te lacyharipen: O Kristi Danileþ

SO ARAKHENA AND-O LIL:

Te phenau mai angheal

O iekto kapitolo: PRINCYIPII KAT-E DEMOKRAȚIÈ

Kon te sar ame' konducynel
O' reguli d-ande amari viaṭa
Hin'am slobodo kana respektinas o' leji
Leji te organ'è kai adoptinen o' leji
Hin musai te respektinas o' leji
Sar te ame' phiravas kana pe' ušt'avel e lèjè

O duito kapitolo. O CYHAVO, O TERNO TE O' DREPTURI

Kon hin „cyhavo”
Kana has kerde o' drepturi kat-o cyhavo
Drepto te drepturi
O' drepturi kat-o cyhavo te o' organizaṭii kai le' inkeren
Kon hin „terno”

O kapitolo III. O ADOLESCYÈNTO TE O DREPTO TE JUVEL

O bian'ipen
O meripen
O maripen te o terorizmo
O mundaripen peskiro te e eutanasiè (meripen kai na dukhal)
Fenomenuri meteo te pan'eskire nafela

O kapitolo IV. O ADOLESCYÈNTO TE KON HINO VO

O anau kat-o cyhavo
O buletino
E cyetäten'iè kat-o cyhavo
O lejipen and-o' funkṭii publiko te ranguri

O kapitolo V. O ADOLESCYÈNTO TE E FAMILIÈ ANDE SAVI JUVEL

O drepto te pinjares kire daden
O drepto te aves bareardo te vazdimen kate soldui dada
Dada kai keren but'i avri
Dada kai na beṣen kethane te odola divorṭâmena
O' grad'i n'amoskire
Sar das pat'iu le n'amuren te odolen kai mule
E familiè bari
O' ped'epsî
O maripen khore
O vazdipen le cyhavenghiro kai nan'i len dada
Cyhave cyorde vöi mikle penghire dadendar

O kapitolo VI. O ADOLESCYÈNTO TE O SAŠT'IPEN

Servicyii sašt'imaskire
O alkoolo
O duhano
Piruli, draba, droguri

O than de paş-amende te o haben
O vazdipen odolenghiro kai kinen

O kapitolo VII. O ADOLESCYÈNTO TE PESKIRO TRAIO TE O TRAIO PESKIRA FAMILIÈKIRO

Sekso te kontracyeptjiè
Infektiè sexualo
O' agresiuni sexualo te e koruperè sexualo kat-o' minoruri
O violo
O khosipen pot'inimaskiro kat-o autori
Bian'ipen te avorto
Liipen nelegitimo te liipen

O kapitolo VIII. O TERNO TE E ŠKOLA

O sit'aripen
O' ped'epsî
E violenta and-e škola
Bulling-o
O' drepturi le elevurenhire te sar hine von vazdimena
So kampel te keren te so nan'i slobodo te keren o' elevuri
Sar pot'inen o' elevuri nafela
Absentâ kai nan'i motivimena
Te aves manuš and-o sit'aripen
Problemi te handikapuri
Te na keres diskriminarè
Minoritâtî
Cyhave and-o' khera cyhavenghire
Cyhave kai pe' garuven
O drepto k-o' but'è avri d-and-e škola

O KAPITOLO IX. CYHAVO, O TRAD'IPEN TE O' DROMA

O Kodo rutiero
Kana phires teilal
Kana jas la bitigleaha
Kana jas le skuteròhò te ATV-òhò
Kana jas le vurdonèhè
Kana jas le taxiòhò
Kana jas le metroòhò
Kana jas le trenòhò
Kana jas le autobuzòhò, troleòhò, tramvaiòhò
Kana jas le avionòhò
Kana jas paste gran'ita
Kana jas and-o' tari d-and-e U.E.

O kapitolo X. O CYHAVO, O' LILA TE PESKIRE BUT'È

O konto bankakiro
E alokațiè vaş-o cyhavo
Hin musai te pe' vazdel o cyhavo
E pensiè vaş-o urmaši
O' lila te o' but'è le cyhaveskire
An'imalè khereskire

But'è arakle

O kapitolo XI. O CYHAVO TE E BUT'I

O kontrakto but'akiro
Kana keres but'i d'esèhè k-o' manuša
O voluntariato (e but'i bilovenghiri)
E exploatarè le cyhavenghiri
O şomaji

O kapitolo XII. O CYHAVO TE O' BUT' È SAVENȚA VAKEREL

Mass-mediè te socyial-mediè
O' jokuri video
O interneto
O than cyacyo te o than cyibernetiko
Baiuri kulturatorența te internetòhò
O' paroli
O telefono te e tableta
O dat'i vakerimaskire te pale so pe' vakerel
O nafela manuša online
O drepto ke kiri imagin'è

O kapitolo XIII. O CYHAVO TE TE BEŞEL OTHE KANA PE' VAKEREL PALE PESTE

Hin'an slobodo te vakeres
Hin'an slobodo te kerent but'è varikaha te te tume' kiden şukar
O' petrècyeri
Sar hin'an lejimen and-o' organizații şkòlakire
Hin'an slobodo te des goud'i, te pat'as ande variso te te tu' avel iek religiè
O akcyeso k-o' informații publiko

O kapitolo XIV. O CYHAVO TE O' MANUŞA KAT-E LÈJÈ

O' bulale te e Jandarmeriè
O' jud'ekătoruri
O' prokuroruri
O grefieruri
O' avokați te o' konsiliéri juridiko

O kapitolo XV. O CYHAVO AND-O PROCYESO JUDICYIARO

Responsabilitat'è te răspund'erè
Sar te na mikas d-anglal
O cyhavo kai hino viktima
O cyhavo infraktori
O cyhavo kai na pot'inel penalo
O cyhavo martori
Sar pe' inkerel iek procyeso penalo
Sar pe' inkerel iek procyeso cyivilo
Organizații te barè justițiekire d-ande sè e lumè

Te phenau k-o gor

Termeni și expresii română - rromani (dialect central)

Termeni și expresii rromani (dialect central) - română

Te phenau mai angheal

Te aven bahtale! Maman ma' akharel Kristi te hin'omas te me... iek terno. Ma' cyaileol te anau manghe goud'i de kana hin'omas 15-18 bärshenghiro, kana has iek vrèmè šukar d-ande miri viaṭa. Akana hin man dui cyhiè kai jan k-o licyeo. Me janau so pharo-i tumenghe ke tumare bärš.

Tumen avena bare manuṣa. Siklinde ji akana but pal-o' but'è kai hine paṣ-amende. Pale tumende te pal-okovera. Louke-louke, avena slobodo tumare dadendar. Jan pal-o' princypii te pal-o' valori kai hine tumare. Hin tumen exempluri vòi manuṣa kai tume' cyaileol lendar kerdoi so keren adala. Arakhen tumaro drom and-e viaṭa. Avela na pale but vrèmè kana na mai beṣena tumare dadenṭa. Auka avena bilenghiro avera manuṣa. Avela tumen e zor te len decyizii vaše tumenghe. Avena bahtale te sikleona d-ande tumare doṣa.

Ke tumare bärš kamen but but'è: aşunen ghilè kai tume' cyaileol, hin tumen tumare gada, lacyharen tumare bala but'ivar. Sikleon te khelen vòi te keren sporto. Phiren but p-o interneto, hin tumen aver cyhib, han so tume' cyaileol. Hin tumen tumare hortacyè, tumare but'è kai le' keren kana na jan k-e škola te odola kai kamen te le' keren (tumare planuri).

Sè adala hine importanto, vaṣke adala tume' kerena manuṣa. Manuṣa kai kerena but'i, avena lacyhe manuṣa kai kamena tumari ṭara, kolegi lacye, manuṣa kai juvena mašk-o' gule hortacyè te kai kerena tumenghe šukara famili. Avena te cyhave d-ande tumari generaṭiè kai avena manuṣa kai lena variso katokovera, kai cyorena k-o' examenuri, kai kerena love meilale, kai piena so nan'i slobodo, kai avena manuṣenṭa kai keren nafel. Adala avena manuṣa şudre te phut'arde, cyarmakle te nafela.

But bärš hin'omas jud'ekätori te hin'om. And-o' dosarè kai has man te le' kerau dikleom minoruri viktimi, kai izdrande vaše so dikel; vakerd'om le minorurenṭa infraktori, kai darande vaše so pe' kerela lenṭa; vakerd'om le minorurenṭa kai darande pale so avela, vaṣke penghire dada kampelas te na mai juven kethane. Dikleom ke odola ṭane, da' mai but o' terne, na janen so drepturi hin len te so şai te huden kana keren doṣa. Te kaṣte na mai daran, phend'om ke avelas mišo te jau and-o' školi te and-o' licyeuri, te sikavau le termen pale so hin slobodo te so nan'i slobodo te keren, kon vazdel lenghe te sar, kai te jan kana hin len baiuri te sar şai te pe' ṭärden kana hine kerde dušale. Kerd'om manghe but hortacyè mašk-o' terne sar hin'an tumen. Vakerau lenṭa te p-o interneto.

Ma' fain'i tumendar te pale amari ṭara. Skirind'om ado lil kaṣte dikhen so drepturi te so hin musai te keren sar terne, so arakhen and-e lèjè te sar hin'an vazdimena kat-o' organizaṭii statoskire atuncyi kana hin'an ande iek baio baro. Şai ke o' informaṭii kai hine ande ado lil vazdena tumenghe te keren but'è lacyhe vaše tumenghe. Te, kon janel, şai te ke avena de maške tumende terne kai kamena te avas kolegi te te keren but'i manṭa.

Auka ke kamau te miken o Feisbuko vaše varikâti cyasuri te te sikleon pal-o' reguli te pal-e lèjè. E anglun'i regula hin odè ke hin tumen o drepto te pinjaren tumare drepturi! ☺

O Kristi Danileş, jud'ekätori

O iekto kapitulo: PRINCYIPII KAT-E DEMOKRAȚIÈ

Kon te sar ame' konducynel

Has kana o' manuşa has konducymena kate iek kraiy vòi kate iek domn'itoro. Adales has les e zor te kerel so kamel: te kerel reguli vaše peskire sluji, te jud'ekinel le manuṣen vòi te phenel kon te avel mundardo. Akana, e socyietat'è pe' parud'a te and-e vrèmè moderno (neivi) pale avile o' demokrații. Te e Român'ie hin akana iek stato demokratiko, auka ke o mai baro vòi o șeiro na mai hin iek jeno, o poporo hino. O poporo hino odo kai phenel so kamel vaše peske.

JANEN KE...?!: E „Democrația” avel kat-o’ vorbi grekikane „demos” – poporo te „kratos” – zor.

Da' soske o număro le manuṣenghiro hino baro, adala na mai șainen te pe' kiden akana and-o maskar kat-o foros – sar kerde and-e *agora* d-and-o' phure foruri – kaște len decyzii. Ad'es o poporo lejinel peske manuşa kai len decyzii ande peskiro anau te vaše peske. Odola lejimena na lena decyzii vaše penghe te nicyi barim vaše odola kai le' lejinde, sèkonvar lena vaše sèvore manuşa.

VORBI BARE: „E Guvernare le poporoskiri, kat-o poporo te vaş-o poporo na kampel te merel pal-e Phuu”. (phend'a o Abraham Linkoln, o șeiro la Amerikakiro, and-o bărs 1863)

Da' kampel te dikhas ke dake odoles kai konducynel avelas les prè but zor, șai kai ado te la folosânel mai but sar kampel, auka sar pat'al vo. E soluție kai pe' araklea vaş-adè problema has te **pe' împărțânel e zor**. D-and-odè pe' kerde trin fèluri raipena kai te le' aven funkții bare ande iek stato: iek raipen kai te kerel leji – O Parlament, kai hin les e zor kai kerel o' leji; iek aver raipen kai te cyuvel o' leji – O Guverno te o Șeiro la țarakiro, kai hin les e zor te kerel te pe' keren o' leji; te mai iek raipen kai te dikhel kai o' leji te aven respektimena te te le' sankțion'inel odolen kai le' uș'taven – E Justiție, o' jud'ekătoruri, kai hin len e zor kaște jud'ekinen.

Adala zora hine sè auka importano. O' raipena kai hin len adala but'è te keren, keren but'i kethane avere instituțiența, da' iek nan'i slobodo te kerel o' but'è kai le' kerel aver. Numa' kana pe' respektinel adè but'i hin amen iek ekilibro and-e socyietat'è. Kana pe' cyuvel iek and-o' but'è avereskire, e Bar Konstituționalo hin'i odè kai le' vortinel solduien. E Bar nan'i tale iek zor kat-o stato, hin iek raipen korkori.

Pe' phenel ke mai hin te avera zora: e presa, e administrație te auka mai dur. Orisar le' dikhas ande amari viața, e lèjè sikavel numa' trin zora publiko.

TE NA BISTAREN: Ande iek demokrație e separație kat-o' zora hin iek princypio baro. Adala trin zora publiko hine: legislativo, exekutivo te jud'ekatoreaskă. Adala zora hine importano soltrin.

O' reguli d-ande amari viața

O manuș na șainel te juvel korkori and-e socyietat'è. Kampel te kerel peske familiè, hortacyè. Pe' dikhel odolența kai hine pașe peste, da' te odolența kai na le' pinjarel. So kamel vo hin te avel pașe avera mai but te te nakhel paș-okovera, te vazdel averenghe te te kerel nafel averenghe. Dake na avenas limit'i kana phiravas amen averența avelas haoso te o nafel bareolas it'o: sèkon jeno kerlas so kamlas, te odola mai zurale (odolen kai hin len mai but zor, mai but hortacyè vòi hin len mai but armi) avenas mai zurale sar odola mai koule. D-and-odè pe' kerde **o' reguli**.

TE NA BISTAREN: O' reguli koulearel e zor kai hin len odolen zurale te vazden odolenghe mai frimi te/voi koule. Auka, o' reguli inkeren iek egalitat'è te iek sigurança vaše sèvore jene, te dake adala na hine sè iek.

O' reguli hine paste sè paş-amende. Kana le' respektinas, hin inkerd'i e ordin'è and-e socyietat'è te sèkon jeno hino vazdimen.

Hin *reguli and-e familiè*: o tâno cyhavo nan'i slobodo te phirel k-e iag, te lel e jukariè peskire phraleskiri, kampel te hal sè d-and-o cyaro, nan'i slobodo te dikhel p-e borta kat-o-ndar voi te vakerel le strainença. O cyhavo mai baro hino sikado ke kampel te kerel peske korkori o pato, te kidel peskire but'è prošt'imen, te na jal poimen andr-o kher, te kerel peskire temi te te phandel o-ndar kana jal peske kheral. Peskire dada phenen dake o cyhavo hino slobodo te beşel p-o kalkulatori, te phirel k-o' love kai hin len, kana te jal and-o' taberi, ke sode cyasuri kampel te sovel.

Hin *reguli vaše amaro thoipen*: angheal te has te pale so has ame' thovas p-o' vasta; tosarakiro ame' thovas p-e cyhib; tosarakiro, rat'akiro te pale so has ame' thovas p-o' danda, paruvas e periuña iokhar k-o' trin cyhon te jas amenghe sèkonvar k-o dandenghiro; iokhar p-o d'es ame' thovas sè tate pan'èhè te soponòhò; ame' thovas p-o' vasta pale so kinas variso, sè auka pale so cyhud'am o' vasta p-o' an'imalè, ghil'am k-o vecyeo, ame' kheld'am, moškolind'am e batista vaş-o nakh, lacyhard'am amare bala voi ame' poind'am te pale so lighind'am o gunoi; o' frukt'i te o' legumi kai le' has iale kampel thode mai dagom; k-e kamera kai sovas kampel te puteras sèkonvar o-ndar; o' und'i kat-o' vasta te kat-o' pounre kampel te le' inkeras şukar.

Hin *reguli kai sikaven sar te beşas*. Avera reguli hin pal-e pozitiè cyacyi k-o birouo: dik kai atuncyi kana beşes p-o skamin le vastença paş-o korpo, o birouo te avel tuke k-o' kòt'i; kana skirines voi kana mares k-o kalkulatori, târde o skamin dosta paše kaşte şai te beşes kire vastença p-o birouo; o' kòt'i te kerel iek und'o kai te le' avel 90 grad'i, te o' înceieturi te kire vasta kampel te aven vòrta. Avera reguli hine pal-o monitoro: ado kampel te avel k-e iek vast tutar, da' vòrta angle tute; e part'è d-opral kat-o monitoro pe' cyhuvel varikât'i cyentimetrença mai opre kire iakhendar, auka kaşte dikhes louke teilal atuncyi kana dikhes leste; dake şaines band'ar o monitoro iek pikuço palal. Hin but importanto te les kât'i iek pauza 10 minut'enghi pe' sèkon cyaso, kana uş'es kat-o kalkulatori kaşte mai tu' phiraves.

Hin *reguli and-o lifto*: na şai te jan opre and-e kabina kat-o lifto mai but jene sar kampel, na pe' târdel, o' cyhave kampel te aven penghire dadençà, dake hin iek baio pe' spidel o butono vaş-e alarma. Hin *reguli kai sikaven so te keres p-e skara kai jal*: odola kai beşen p-e dreapta te odola kai phiren jana p-e stânga kat-e skara.

Hin reguli and-o' sâli filmoskire voi spektakolurenghire: pe' respektinel o than sikado p-o bileto, o telefono pe' del p-o mut, o filmo na pe' filminel video, na şaines te has te aves aşundo voi te has variso kai khandel zurale. K-o' spektakoluri kai hin muzika klasiko, opera voi balet o' reguli hine mai zurale: o' gada kampel te aven eleganto, o parfumo na zuralo, o gad pe' mikkel k-e garderoba, kampel te arises 15 minuturença angheal; pe' marel d-and-o' vasta vaş-o manus kai başavel, o dirijori te e orkestra kana aven p-e scyen; k-o spektakolo na pe' keren fotografii te filmari, na pe' vakerel nicyi barim louke, na pe' puteren ambalajè voi ieji, dake Hasan len bombòn'è specyialo voi siropo, na pe' phirel and-e sala; na pe' marel d-and-o' vasta and-o maşkar kat-o' ghilè. K-o gor kat-o' ghilè pe' marel d-and-o' vasta, şai te te uş'es and-o' pounre te cyigardes „Brava!” vaşe iek artista te „Bravil!” vaşe iek grupo muzikanturenghiro.

Hin *reguli kana hin bari iag*: kampel te na daran, o' undara te o' oblacyè pe' phanden dake hin tumen vrémè, o kher pe' mikkel it'o te na kampel te mai len but'è voi qada, o' jene kai kampel vazdimena hine kalade avri, na pe' lel o lifto. Te hin *reguli kana hin kutremuro*: nan'i slobodo te inkleon d-and-o kher, nan'i slobodo te beşes paş-o' oblacyè te paş-o' peret'i kai hine avri, kampel te beşen teile p-o' cyanga te p-o' kòt'i, le muièhè teile, tale iek banka klasakiri, iek mèseli zurali voi iek birouo zuralo, sar şainen, astarindoi le vastença o pounro kat-e mèseli, kat-o birouo voi kat-e banka, voi beşloj and-o-ndar voi tale iek grinda.

Hin *reguli p-o derdeluši* kana ame' das le skiurenṭa, la plakaha vòi la san'iaha: o' sămnuri kai hine p-o derdeluši kampel respektimena; sè auka, kampel respektimena okovera sportivi; e kaska hin musai te la phiravas; jas amenghe opre vòi ame' das teile numa' p-e marjin'è kana na phiravas skiuri; lacyharas e viteza pale sar janas amen, pale sode bari hin e panta te e aglomeratiè p-o derdeluši; te oprines p-o derdeluši nan'i slobodo and-o' strâmta thana vòi othe kai na dith'ol mišto; dake peileam teile, kampel te jas amenghe mai it'o d-and-odo than. Hin *reguli p-e plajè*: na pe' kerel plajè maške 11-16 cyasuri; pe' del kremaha vaş-e morth'i kai kerel but mišto; o lipid'eo na pe' cyuvel paş-o' şezlonguri; so acyhel pe' cyhudel k-o gunoi, na and-e târfa; şai te nand'os sè numa' and-o' thana kerde vaş-adè but'i. Dik so hin o' steaguri vazdimena k-o' khera kat-o' salvamari: „steago loulo galbânòhò” – o salvamari hino othe, o naiaripen hino slobodo; „steago galbâno” – o pan'i hino tulburimen, o naiaripen hin slobodo numa' vaş-odola kai janen te usinen mišto; „steago loulo” – o naiaripen nan'i slobodo.

Hin *reguli and-o' asociații, kluburi, phralipena, grupuri, bänzî*. Adala hine pale so kamen te keren te sar hine o' jene kai hine ande lende. Avera grupări hin len e lèjè kai phenel te acyhen d-and-o mui, e *omerta*, odo kai hino membro na şai te phenel kon hin vòi so keren okovera – adè but'i na şai te avel phend'i angl-o' raipena. Te na bistaren te ke e lèjè na mikkel te pe' kerel iek grupo kerdo d-ande trin vòi mai but jene kaşte keren infraktiun'i.

Hin *reguli lacyhe vòi lajaveskire*: pe' respektinel so phend'an, na pe' arisel mai târzâu ke iek kidipen, na pe' cyhudel gozo p-e uliṭa, na pe' skopinel teilal. Na pe' aşunen ghilè zurale nicyi khore k-o difuzori te nicyi ande iek vurdon kethano and-o' kăşt'i.

Hin *reguli religioso*: k-e khanghiri pe' jal sèkonvar; o' cyhave vòi o' terne pe' bolen; pe' inkerel posto and-o' d'esa sikade; ande avera kult'i pe' jal k-e spovedan'ie barim ande sèkon bârs; o' murşa beşen ande khanghiri angl-o' juvlè te ande avera kult'i von pe' cyuven p-e dreapta; othe kai hino o altari, o' juvlè na şai te jan numa' kana pe' sfintinel e khanghiri.

Hin'am slobodo kana respektinas o' leji

O manus hino slobodo. Jangloi adè, tu kamèhès te keres so kames. Da' sè odè kamelas te la kerel te o jeno kai vakeres lèhè. Na avelas mišto te keres avereske iek nafel vòi dake vo kerelas tuke iek nafel. Pe' ariselas k-e sfada, pal-odè k-o' limipena te varikon kampelas te târdel dukh. Kaşte avel vazdimen sèkon jeno maşk-amendar, ame' kampel iek lèjè. E lèjè phenel sèvorenge so hin slobodo te so nan'i slobodo te keren kaşte juven te bareon auka sar kamel orso manus. Auka ke, tu hin'an slobodo numa' sode vrèmè hino slobodo sèkon jeno te kerel so kamel. Auka ke, kana phires pal-o' reguli hin'an slobodo, ke numa' adala şai te del sèvorenge sè odola drepturi.

TE NA BISTAREN: *Te aves slobodo na şai te keres so kames, şai te keres so hin slobodo te keres!*

Kana respektinas e lèjè hin'am mišto te amen, te okovera. Kampel te dikhas ke e lèjè na acyhavel, voi phenel so hin kana hin'an slobodo. Te kon na respektinel e lèjè şai te hâsarel odè kai le' mikkel slobodo – na auka hin le infraktorurenṭa kai hine lighinde k-o phanglipen?!

Te aves slobodo hin te aves te dikhes pal-okovera, te vazdes okoverenghe. Hin o respèkto dindo sèkone jenes savèhè beşas. Hin te le' das pat'iu. O manus hino diklo sar iek jeno te na sar iek but'i. Dake mikas adè, janaha soske iek manus na şai te avel stâpâno paste avera manus. So hin paste amende, paste sèvoren, hin e lèjè, na iek aver jeno – d-and-odè vakeras pal-o *rule of law* te na pal-o *rule of men*.

Te aves tale varikon, o' cyailipen kar-o' manus, na hine lacyhe. Dake hin'an o n'amo vòi o rom/ romn'i varikaskiro/ varikaskiri, vòi dake hin'an o hortako vòi o pirano varikaskiro adè pinjard'ol vaşke phabol tuke lestar, na ke hin'an paste leskiri viaṭa te leskire relaṭii, vòi ke şai te phires maške leskire but'è vòi ande leskire lila.

VORBI BARE: “So hin slobodo vaše tuke pe’ gătunel othe kai hin te so hin slobodo vaşokover” (John Stuart Mill, 1859). „So na tu’ cyaileol tu’ tut, na ker avereske” (provèrbo gjajkano).

Leji te organ'è kai adoptinen o' leji

Amen folosânas o kuvânto „lèjè” and-o senso baro, kaše sikavas orso lil normativo, iek dokumènto dindo kate iek organo oficyialo kat-o stato ande savo hin but reguli.

O mai importano lil normativo naționalo hin e Konstituțiè. Ado hin iek lil biand' maskiro kate iek stato. E Konstituțiè hin'i mikli manusendar mașk-o referendumo, kai sèkon manus hino akhardo te phenel mașk-o voto so kamel kana pe' kamel te pe' del iek lil. Ande leste hin dui fèluri reguli. Hin reguli pale sar hino kerdo o stato: adala reguli sikavel amenghe savo hin o anau la țarakiro, dake o

stato hin iek monarhiè voi iek republika, save hine o' mai bare raipena te o' instituții publiko, sar pe' lejinen o' manus le poporoskire, sar pe' votinen o' leji. Okovera reguli hine vaş-o' jene: von sikaven amenghe save hine o' drepturi mai bare te so kampel te keren o' manus. Sè o' princypii d-ande iek konstituțiè hine kerde pal-odè leji, kai hine dinde ande but domen'ii but'akire.

And-e Konstituțiè kat-e Român'iè hine sikade o' simboluri naționalo: (1) O Drapelo kat-e Român'iè hin o trikoloro kai hin les o' kulori cyude vertikalo, ande adè ordin'è kate lancyè: albastro, galbâno, loulo. (2) O d'es naționalo la Român'ièkiro hino o 1 Decembrie, kana and-o bärš 1918, pal-o exèmple dindo kat-e Basarabiè te kat-o Dukato Bukovinakiro ande sè odo bärş, e Transilvan'iè pe' phanglea le Regatòhò Român'ièkiro kerdo d-and-e Moldova te e Țara Român'askä, kai has abè phangle d-and-o bärş 1959. (3) E ghili naționalo la Român'ièkiri hin “Uște lahona”, e ghili has kerd'i kat-o Anton Pann, te o' vorbi d-and-odola 11 strofi kat-o Andrei Mureșanu.

JANEN KE...?! E Konstituțiè hin e lèjè mai bari la țarakiro. D-and-o bärş 1858 ji akana has amen ohto konstituții. E Konstituțiè la Român'ièkiri kai la pinjaras ad'es has adoptimen and-o bärş 1991 te pal-odè has lacyhard'i and-o bärş 2003.

Dake kampel te avas cyacye, kampel te phenas ke o' leji del numa' o Parlamento. Pale so del mașk-o voto kat-o' parlamentarè, o' leji pe' den kat-o Șeiro kat-o stato te hine cyude and-o Monitoro Oficyialo la Român'ièkiro. D-atuncy o' leji hine musai vaše sèvoren.

TE NA BISTAREN: O Parlamento hino kerdo d-and-o Senato te e Kamera kat-o' Deputațî. Leles hin les o than and-o "Palato kat-o Parlamento" d-and-o Bukurești'i, kai has „O Kher le Poporoskiro”, kai hino o duito mai baro kher d-and-e lumè pal-o Pentagono, kai hin o Ministero le Marimaskiro d-and-e SUA. Le senatoruren te le deputațen hin len star bärş te beșen. Von hine lejimena ande lejimaskire thana kat-o' manus kai hin len drepto te votinen (o' manus kai kerde barim 18 bärş ji and-o d'es kat-o' alèjeri). Akana hin amen 465 parlamentarè. O' parlamentarè na şai te aven kalade d-and-e funkțiè kat-odola kai le' lejinde.

Sè o' leji hin len iek anau: te phenau auka, E lèjè kat-o terne o număro 350/2006, E lèjè sit'arimaskiri naționalo o număro 1/2011. O' propozitii d-and-o' leji hine artikoluri te sèkon artikolo hin les iek număro, kaše even arakle louke. Te phenau auka, o artikolo 485 d-and-o Kodo Cyivilo (Manuseskiro) lacyharel “Hin musai te des pat'iu”, te o artikolo 208 d-and-o' Kodo penal dușarel odolen kai pe' len averendar.

JANEN KE...?! Avera lila normativo hine but phare te pe lenghiro anau hin **koduri**. And-e Român'iè hin 13 koduri: O Kodo cyivilo (manuseskiro), O Kodo vaše procyedura cyivilo (manuseskiri), O Kodo penal, O Kodo vaše procyedura penal, O Kodo Fiskalo, O Kodo vaše procyedura fiskalo, O Kodo kat-e Gran'ita, O Kodo Veșuno, O Kodo But'akiro, O Kodo Aeriano, O Kodo Rutiero, O Kodo Hamaskiro te O Kodo odolenghiro kai na pot'inen.

Hin te lila normativo kai pe' kerent lokalo, num'a vaş-o' manuşa d-ande iek jud'eṭo vòi iek gau/ foro. Odola hine o' hotărâri kat-o Jud'eṭeano Konsilio (te phenau auka, e Hotărârè kai hin la o număro 111/2015 kat-o Konsilio Jud'eṭeano Konstanța vaş-o mikipen kat-e Strategiejud'eṭeano and-o vazdipen manușenghiro te le cyhavenghiro vaş-o' bârṣa 2015-2020), te odola kat-o Konsilio Lokalo (te phenau auka, e Hotărârè kai hin la o număro 158/2012 kat-o Konsilio Lokalo kat-o baro foro Reșiṭa vaş-o mikipen kat-o Regulamentevaş-o barearipen te an'imalençhiro te te tu' avel an'imalè khereskire te kahn'è and-e bar and-o baro foro Reșiṭa). Adala lila hine cyude p-o saito kate adala instituții te pe' respektinen kat-e administrație lokalo sar hine o' bulale, odola fiskalo te auka mai dur.

TE NA BISTAREN: O Konsilio lokalo te o Konsilio jud'eṭeano hine kerde d-and-o' konsiliere lejimena vaše ştar bârṣ kat-o' manuşa d-and-odo gau/ foro, te jud'eṭo. Sè auka, adala manuşa lejinen penghire primaros. O viceprimari hino lejimen kat-o' konsiliere gaveskire/ foroskire, te o şeiro te o duito şeiro kat-o Konsilio jud'eṭeano hine lejimena kat-o' konsiliere jud'eṭeano. O' manuşa şai te phanden o konsilio te te paruven le primaros kana na hine mulțumimena vaše adalenghiri but'i.

O Guvérno la Român'ièkilo del te vo lila normativo. Adala hine hotărâri (te phenau auka, e Hotărârè kai hin la o număro 26/2017 vaše sar pe' kerd'a te sar jal o Ministero Sit'arimaskiro te vaş-o Jan'ímaskiro Rudipen), ordonanță (te phenau auka, e Ordonația kai hin la o număro 2/2001 vaş-o' reguli juridiko kat-o kontraventii) vòi ordonanță vaše urgență (te phenau auka, e Ordonația vaše urgență kat-o Guvérno kai hin la o număro 195/2002 vaş-o trad'ipen p-o' droma publiko – odo kai bucyhol "o kodo rutiero"). Kana pe' kidel o Guvérno, o' lila normativo na pe' votinen sè auka sar and-o Parlamento vòi sar and-o Konsilio Gaveskiro/ Foroskiro, num'a pe' vakerel pale lende, pal-odè o primo-ministro phenel ke hine adoptimena.

TE NA BISTAREN: Ado guvérno hino kerdo d-ande iek primo-ministro te 27 min'iștri. Hin les o than and-o "Palato Viktorie" d-and-o Bukurești. Mai but d-and-o' min'iștri traden kâṭ'i iek ministero – hin iek ministero sit'arimaskiro, iek justițiekilo, iek but'akiro, iek săș'timaskiro te auka mai dur. O Guvérno cyuel ande sèkon jud'eṭo kâṭ'i iek prefèkto kaște kerel leskiri but'i and-o' foruri.

O Şeiro kat-o stato amaro hin o Şeiro la Român'ièkilo. Vo hino lejimen vaše pancyi bârṣ kat-o' manuşa lahuri kai şai te votinen, te te beşel vòi na ande amari țara. Vo del dekreturi. Avera dekreturi hin len legătura le lejență (te phenau auka, o dekreto din'ímaskiro kat-e lèjè pal-o Kodo penal), avera le Exekutivohò (te phenau auka, o dekreto kai cyuel and-e funkțiile iek ministro), te avera dekreturi hin len legătura la Justițiaha (te phenau auka, o' dekreturi kai cyuven and-e funkțiile le jud'ekătoros vòi le prokuroros).

Hin musai te respektinas o' leji

Akana, and-e Româniè hine lacye 9.500 leji, ordonanță guvèrnoscire te ordonanță vaše urgență. De kana hine cyude o' lila normativo kerde ande sè amari țara vòi k-o gau/ foro hine musai vaše odola kai kampel te le' respektinen, te ke has adoptimena sèvore voturență vòi mai bute voturență, von kampel respektimena te kat-o' manuşa kai has k-o voto, te odolendar kai beşle khore and-o d'es kat-o voto; te odolendar kai penghire manuşa dinde o lil normativo, te odolendar kai votinde jenență kai kamle te len o than k-o' alèjeri da' na lede niciyiekk than; te odolendar biande kana has kerdo o lil, te odolendar biande pal-odè. Auka ke, sè o' manuşa hine egalo angl-e lèjè te avena dikhle sè auka kat-o' manuşa kat-e lèjè. Iek dasavi socyietat'è, kai o' manuşa hine iek te aşunen na so phenen avera manuşa, aşunen so phenel e lèjè kai hin votimen odolendar lejimen kate sè o'manuşa kai hin len dreptok-o voto te ande savi e lèjè inkerel lenghire drepturi te so kampel te kerent von, bucyhol stato cyacyo.

TE NA BISTAREN: O stato cyacyo hino odo kai sèvore manuşa hine egalo angl-e lèjè te kai n'ikon na hin mai opre sar e lèjè. Da' cyuven sama: o' manuşa nan'i egalo kana vakeras pale lenghiro traio, sode love len, sode barvale hine, adala hine pale sèkoneskiri but'i.

Auka ke, hin musai te respektinas o' leji d-and-odè ke von hine kerde pale so kamen o' mai but manusa (kai bacyhol o intereso publiko). Da' ande iek statu cyacyo o' mai but manusa na sai te keren orso kamen, numa' so hin miklo kat-e lèjè. Nan'i slobodo kai o' jene te aven diskrimimena, kampel te jan pal-o' reguli zuralo lacyharde – auka na mai hin abuzuri, vaške and-e demokraṭiè sèvore jene kampel vazdimena, te na hin slobodo kai odola but te aven nafela. Te phenau auka, o' mai but manusa na şainena nicyikana te na mai pot'inen love vòi imposito, te aven puterde odola d-and-o' penitencyiarè vòi te aven dinde avri o' parlamentarè vòi o' jud'ekatoruri.

Atuncyi kana o' leji na le' cyaileol mai bute manuṣen, adala hine slobodo te keren lila, te jan te vakeren penghire manuṣenta lejimena vòi te keren protesto te sikaven ke kamen te manghen te lacyharen vòi te khosen odola leji. Kana phenes şukar so pat'as hin iek manusikan'i but'i. Von na kampel te lighen k-o' maripena le jenenghire vòi te pe' musaren but'è, vaške ande adala situaṭii phare o' jandarmè hine odola mikle te pe' cyuven kaſte lacyharen o' but'è.

#REZISTINAU: And-o ianuarie 2017, o Guvèrno kamlea te kalavel d-and-o' penitencyiarè duſale jenen te te khosel but'è kerde phare d-and-o Kodo penalo, te pe' kerde protesturi kai pe' inkerde mai but deſa d'esenghire. And-o 5 februarie, rat'akiro, inklile avri paste 600.000 manusa ande but foruri d-and-e ṭara, te o Guvèrno na mai kerd'a so kamleahas.

Atuncyi kana pe' uſt'avel iek lèjè târdèhè mai but: avela iek jeno kai suportinel iek nafel d-and-o uſt'avipen peskire drepturengħiro vazdimen kat-odè lèjè, avela iek duſalo kai kampel sanktion'imen vaſ-adè te na mai şainela o statu te na mikel te pe' uſt'aven o' leji. Hin kana odo limindo hin te vo duſalo.

O EXERCYIȚIO 1: Iek maſina arisel paſ-e zebra kai tu hin'an gata te nakhes. Hin dui reguli kai kampel respektimena iokhar: o şoferi kampel te jal mai louke kaſte na kerel iek baio, te tu kampel te aves siguro ke şaines te nakhes miſto. Dake numa' iek respektinelas e regula, nan'i auka ke sai te pe' kerel iek akcyidēnto?

O EXERCYIȚIO 2: Kalaves kire jukeles avri paſe iek parko kai pe' khelen o' cyhave te o jukel kerel peskire but'è. Tu uſt'ad'an dui reguli: iek kai phenel ke nan'i slobodo te lighes o jukel ande odo than te aver kai phenel ke o khul kat-o jukel kampel kidimen kate peskiro stăpâno, kai kampel te le' avel iek punguṭa te iek şulava vaſ-adè but'i. Haidi te dikhas so pe' kerel kana uſt'avas adala reguli. Phenèhè ke dake hin iek bulalo paſe lèhè amenda, te dake na, na mai lèhè. Da' so tu bistares hin ke sai, pale so jas tuke, te avel iek dad peskire tâneħħè te pe' khelel and-e târfa kai kiro jukel kerd'a peskire but'è. O' tâne cyhave cyuven and-o mui sè so astaren te pal-odè o tāno nasfaleola. Kon pat'as ke hino duſalo?

TE NA BISTAREN: E lèjè hin'i kerd'i kaſte avel respektimen.

Sar te ame' phiravas kana pe' uſt'avel e lèjè

E lèjè kampel respektimen sèkonestar. Dake hin'an astardo ke la uſt'aves, kampel te janes ke te phenes „na jangleom ke na hin slobodo” na hin khaicayi angl-o' organè kat-e lèjè.

VORBI BARE: „N'ikon na sai te pe' kalavel te te phenel ke na pinjarel o' leji” (pe' phenel latin'ikane: nemo censetur ignorare legem).

E mai lacyhi but'i hin te pinjares andre ke so kerd'an kerd'an te atuncyi e ped'apsa avela mai kouli vòi sai te aves te iertimen. Da' odo kai kohavel o organo kat-e lèjè avela diklo nafel. But pharo hin kana vakeres la martorurenṭa akharde kat-o' bulale kaſte le' sikaven te kohaven, kaſte te tu' vazden – adè but'i hin iek infraktiun'è.

Da' so kampelas te keras dake dikhas manuṣen kai na keren sar phenel e lèjè? Numa' o' manuṣa kat-e lèjè kampel te pe' cyuven? O' manuṣa kai hine paṣ-odola kai keren variso bacyacyo hine miṣto dake na phabol lenghe?

O EXERCYITIÖ 3: Te phenas ke led'an e diploma k-o bakalaureato te jas ke iek konkurso vaṣ-e fakultat'è voi te les iek than but'akiro. D-ande iokhar dikhes ke iek d-and-o' manuṣa kai avile k-o konkurso kopiinel. Tu lejines te dikhes mai dur de kiri but'i. Odo kai nan'i cyacyo kerel miṣto k-o' mai but pucyhipena sar tute te hin te lel o than. Tu kerd'an sar phenel o' reguli, vo na, da' k-o gor vo hino odo kai led'a o than vaṣe savo soldui tume' marde. Nan'i auka ke tu' dikhes mardo?! Na avelas mai miṣto te phenes odolenghe kai kerde o konkurso kana diklean ke odo manuṣ cyorel?!

Pat'au ke akana dikes sode importano hin ke na numu' tu, da' te odola de paṣe tute te phiren pal-o' reguli. Dake sè e lumè kerelas ad'e, kiro drepto avelas vazdimen, auka ke ande iek konkurso odo mai lacyho, te na odo mai harano, lela o than. D-and-odè hin miṣto te dikhas ke o cyacyipen te o pat'aipen hine atuncyi kana o' reguli hine respektimena te kana odo kai kerel doṣ, kampel te phenel ke kerd'a odè, voi te pot'inel. Dake phandèhè kire iakha, odo harano avela spidimen te uṣ'tavel pale e lèjè, vaṣke janer ke soske tu hin'anas darano vo' na şai te pătânel khaicyi. Te avera kai aşunena adè kamena te keren sar kerd'a okoleske, te tu, odo kai lejines te respektines e lèjè, dasave jene phenena ke hin'an ghin'elo.

Auka ke, kana varikon keren tuke variso nafel – te phenau auka, varikon cyorel variso tutar, tu' limel, na tu' del pale variso ledo p-o kamipen te auka mai dur – kampel te janer ke e lèjè hin tuha, ke tu' vazdel. Hin organ'è specyialo kai hine pot'imena kat-o statu kaṣte phenen dake pe' uṣ'tad'a iek drepto te kaṣte kerel kai odo kai hino dušalo te vortinel o nafel kero te, ande varisave situaṭi, te avel sanktion'imen.

O EXERCYITIÖ 4: Şai te na avel nicyi e viktima, nicyi odo kai kerel variso nafel, da' te avel martori. Auka ke, te phenas ke hin'an limindo ande iek than publiko kate iek manuṣ kai na le' pinjares. Iek terno nakhel paṣe tute te dikhel ke kames te tu' vazdel varikon. Şai te kerel 3 but'e: (1) nakhel mai dur te pe' sid'arel sikandoi ke le' cyaileol ke na hino vo ande kiro than; (2) pe' cyuvel te te avela vo mardo; (3) akharel o' bulale k-o 112. Hin man cyacyipen dake phenau ke na kamèhès kai o terno te nakhel mai dur (1)?!

Kampel te janer ke dake hin'an martoro kana pe' kerel iek infraktiun'è e lèjè na phenel ke hin musai te akhares le bulalen numu' vaṣ-odola but'e phare kana meren manuṣa. Da' soske kampelas kai o martori te phenel variso kana pe' kerel variso bango avere jeneske? O răspunso hino iek: vaṣke phabol leske. Dake kamas te juvas ande iek ḥara tistaṣo, te avas miṣto p-e uliṭa te te ame' bukurinas vaṣ-amare but'e, atuncyi kampel te respektinas te amen, da' te okovera, adala valori te te mangas kai odola kai na keren te pot'inen. Avervarisar şai kai odo kai kerd'a iek but'i nafel, na le' hal nicyi o lajao kat-o' manuṣa, nicyi kat-o' bulale, te mai kerel odè but'i te avera pale leste te keren sè auka.

Kampel te avas odolenta kai respektinen e lèjè te vazdas le manuṣen kat-e lèjè, te dake avera avena amenta voi asana amendar. Na kampel te ame' avel dar te phenas avri kana variso hin bango; kampel te sikavas ke hina'm cyacye, te avas sè auka lacyhe goud'aha kai kamas te juvas laha.

INFRAKTIUN'È: Dake varikon janer ke mulea iek jeno te na akharel o' raipena, atuncyi vòrta vo şai te jal and-o penitencyiaro. Atuncyi kana o mundaripen avelas kero varikastar d-and-e familiè na hin musai te le' phenas avri.

*

**

Frimi phendo:

Ande iek demokraṭiè o poporo lel decyizii vaṣe peske, maṣke peskire manuṣa.

E demokraṭiè hin: statu cyacyo (e lèjè hin'i e mai bari), o' drepturi le manuṣeskire, e separatiè kat-o' zora.

E justiṭiè hin'i e trinto zor and-e ḥara, adè hin'i d-and-odola trin zor.

E lèjè hin'i kerd'i kai te avel respektimen te dake na ame' dikhel n'ikon. Kana respektinas e lèjè, hin'am slobodo.

O duito kapitolo. O CYHAVO, O TERNO TE O' DREPTURI

Kon hin „cyhavo”

Orso manus kai na hin les 18 bärş hino minoro. Vo hino iek manus mai pal-odè, akana bareol mai but, auka ke kampel te avel sikado te vazdimen. Vaše socyeta'tè, o' cyhave hine but importanto soske von hine odola kai juvena pal-amende: kana avena bare, von phenena so hin kerimasko vaše sè okovera.

O adolescyènto hino o cyhavo kai hin les maške 14 te 18 bärş. E adolescyen'a hin'i e ultimo periòda le cyhavenghiri ji kana avena terne. D-and-odè, o' adolescyen'i hin iek kategori'è jenenghiri kai hine dikelé skar kat-o' manus.

INGHIPENA: And-e Român'iè juven 4,4 milion'è cyhave, d-ande lende 1,1 milion'è hine adolescyen'i.

Kana has kerde o' drepturi kat-o cyhavo

Mai dämult pe' phenelas pal-o' cyhave ke ïnkä na hine manus. Von has nafel grijimena te has dikelé mai teile kat-o' manus: le tânen denas len cyuci ande avera familii o' doicy, na o' daiè; o' cyhave na has barearde misto; pale so mai bareonas has folosâmena sar sluji, avera sar ucyen'icy; na janas k-e grăd'in'ita vöi k-o' şcoli, von has cyude te keren but'è phare te vaše save na has pot'imena; na has len lila. Kana has o' maripena d-ande sè e lumè o' cyhave has mundarde, violimena, cyorde vöi lighinde ande avera tări kaşte na mai aven penghire familien'a te kaşte bistaren e istoriè kai beşenas. Avera has folosâmena vaş-o' experimènturi saşt' maskire vöi te phaberde p-e vrèmè kat-o Holokausto nazisto, avera lighinde te aven phangle and-o' lagăruri specyialo d-and-o Gulago sovietiko kai has akuşle te abuzimena. Da' te kana ad'es avera cyhave hine and-o' but'è phare – von hine folosâmena manusendar extremisto kaşte keren terorismo: phiraven but'è kai phabon, den drom k-o' bombi vöi mundaren manusen kai le' astaren. And-o' familii kai hine akana, mai but'ivar o' cyhave hine o' viktimi kana o' bare manus pe' han.

And-o sekolo dešuohtoto has kerde o' drepturi vaş-o cyhavo. Pal-o Duito Maripen d-ande sè e Lumè, o' Un'imena Natiun'i adoptinde p-o 10 decembre 1948 e Deklaratiè Universalo kat-o' Drepturi le Manuseskire, iskälind'i te kat-e Român'iè. Hin o mai pinjardo te o mai baro dokumènto vaş-o' drepturi le Manuseskire, da' vo na hin specyialo vaş-o' cyhave. Mai pal-odè pe' kerd'a e Konventiè vaş-o' Drepturi le Cyhaveskire, adoptimen kat-o Generalo Kidipen kat-o' Un'imena Natiun'i p-o 20 noiembrie 1989. Sè odola 193 tări kai iskälinde adè Konventiè, kai has te e Român'iè, hin musai te respektinen so phenel voi, vaše kana pe' del iek konventiè d-ande sè e lumè vöi kerd'ol lèjè vaş-odo statu.

PRINCIPII: Hine ştar principii bare inkerde kat-e Konventiè ONU pal-o' drepturi vaş-o cyhavo:
(1) vazdipen kana hin orso fèlo diskriminare; (2) so manghel o cyhavo hino p-o iekto than; (3) o drepto te juvel te te bareol; (4) o drepto te phenel so kamel kai te avel diklo misto ande orso but'i vöi procyedura kai kerel nafel le cyhaveske.

Drepto te drepturi

Pat'au ke dikelé ke and-o' vorbi „Nan'i cyacyi so keres!” te „Ado-i miro drepto!” e vorba “drepto” hin la dui sensuri:

O iekto senso hin o than kai hin skirimen so hin amen voiè te keras te so na: and-o' leji d-and-o drepto penalo, o drepto cyivilo (manušeskiro) vòi o drepto la familièkiro skirinel so hin slobodo te so nan'i slobodo – and-e cyhib englezò hin e vorba „law”. O duito senso hin ke sai te juuas auka sar kamas (hin amen o drepto te sikliuvas, o drepto te juuas misto, o drepto ke iek justitiè amari te auka mai dur.) – and-e cyhib englezò hin e vorba „right”.

TE NA BISTAREN: O primo drepto le manušeskiro inkerdo kat-e Konstituțiè la Român'iekiri hin o drepto te le' avel pat'iu. Te na le' avelas drepturi, o manuš na avelas iek jeno, avelas sar iek but'i vòi an'imalo.

But'ivar, vaše iek drepto kai hin amaro, hin amen te iek but'i kai hin musai te la keras kai hin'i averenghiri. Doho turnen dui exèmpluri:

O EXÈMPL 1: Atuncyi kana maman hin man iek kher, me phenau kon jal ande leste. Sè okovera hine musai te jan pale miro drepto ke miro kher, te nan'i slobodo te jan ande miro kher bi te le' mikau me lelen. Dake varikon ušt'avel ado drepto kai hino miro, atuncyi odo jeno na jal pale iek regula skirind'i and-o Kodo penalo, kerel e infraktiun'è te pharavel iek kher te sai te avel cyudo and-o penitencyiaro dake me, kana avau viktima, phenau ande trin cyhon k-o' bulale vòi k-o parketo.

O EXÈMPL 2: Me dau p-o kamipen love ke iek hortako te phenas soldui iek d'es vaše kana te ma' del pale o' love, da' kana avel o d'es (kana kampelas te ma' del o' love) oko na mai kamel te del pale mire love. Vo ušt'avel iek regula d-and-o Kodo cyivilo (manušeskiro) kai le' spidel te del pale o kamipen te atuncyi maman hin man dui droma: vòi jau k-o mediatori te lacyharas şukar e but'i, vòi le' anau p-e jud'ekata, ande maxim trin bärş, kai e instanța te phenel leske te del pale musai mire love.

O' drepturi kat-o cyhavo te o' organizații kai le' inkeren

Le cyhaven na sai te aven len sè o' drepturi le manușenghire. Da', sè auka sar le manușes, le cyhaves hin les pancyi kategorii drepturi:

- Drepturi cyivilo (manušeskiro): o drepto te juvel; te na avel diskriminen; te le' avel iek anau; te le' avel identitat'è; te pinjarel peskire daden; te avel vazdimen peskiro traio; te na avel mardo zurale vòi avera maripena vòi nafel ped'epsî, kai nan'i lacyhe vòi phare phare;
- Drepturi politiko: te phenel slobodo so kamel, te kerel but'e varikaha te te pe' kidel averența bi te kerent nafela, te del goud'i, te sămtânel so kamel te te le' avel iek religiè, te le' avel informațiè te mass-mediè. Le cyhaves nan'i les o drepto te lejinel te te avel lejimen and-o' organizații kat-o statu, numa' and-o' şcoli.
- Drepturi ekonomiko: o drepto k-e but'i, te na avel cyudo k-e but'i zoreaha;
- Drepturi socyialo: o drepto te sikleol, o drepto k-o saşt'ipen, te avel păzâmen, te bareol;
- Drepturi kulturalo: o drepto te mai beşel, te pe' khelel, te lel part'e k-o' but'e kulturalo te artistiko.

Ande sè e lumè adala drepturi hine cyude and-e Konvențiè kat-o' Un'imenă Națiun'i vaş-o' Drepturi kat-o Cyhavo pale save phend'om mai opre. E Institutiè kai dikhel kaște aven respektimena adala hin **O Komiteto vaş-o' Drepturi kat-o Cyhavo**, kerdò d-ande 10 experti d-ande sè e lumè savenghe o' tari traden lenghe lila sèkonvar.

And-e Român'iè hin iek lèjè specyialo kai lacyharel o' drepturi le cyhaveskire – odè hin'i e lèjè kai hin la o număr 272/2004 vaş-o vazdipen kat-o' drepturi le cyhaveskire. Mai but raipena dikhen kai adè lèjè te avel respektimena, sèkon raipen kampel te kerel variso:

- O Raipen Naționalo vaş-o vazdipen kat-o' Drepturi kat-o Cyhavo te Adoptiè, kerdò naționalo tal-o Ministero But'akiro: vo dikhel kai e Konvențiè te avel respektimena te kat-e lèjè sikad'i mai opre;

- O' Direkții generalo vaș-o vazdipen le manușenghiro te vazdipen le cyhaveskiro, kerde jud'ețeano te kat-o baro foro Bukurești: von dikhel kai o' leji te aven respektimena and-o jud'ețo te and-e kapitala pal-o vazdipen kat-o' drepturi le cyhaveskire;
- O' servicyii publiko vaș-o vazdipen manușenghiro, kerde k-o gau/ foro: von dikhen kai o' leji te aven respektimena and-o' bare foruri te foruri vaș-o vazdipen kat-o' drepturi le cyhaveskire; jal te dikhel le cyhaven khore; dikhen kai te na pien, te la len droguri, te na aven marde khore, te na avel len iek phiraipen nafel;
- O Avokato le Cyhaveskiro: hin iek adjunkto kat-o Avokato le Poporoskiro kai huel lila pale sar te le' aven le cyhaven drepturi te te aven slobodo, te dikhel kai o' instituții kat-e administrație publiko te le' respektinen;
- O' raipena kat-e lèjè, kai hine ande sè o' bare foruri te and-o' mai but foruri d-and-e Român'iè: adala lacyharen o' but'è kana pe' han o' manușa te pe' maren vaș-o' cyhave.

TE NA BISTAREN: O' instituții kat-o stato len decyzii pale so kamel mai but o cyhavo. Von keren so hin mai mișto vaș-o cyhavo na numa' so hin dosta voi numa' mișto vaše peste.

Kon hin „terno”

Hin dicle sar terne o' manușa mașke 14 te 35 bărș. Ande amari țara E lèjè le ternenghiro kai hin la o număr 350/2006 phenel ke hin musai kai o' raipena te o' instituții publiko te vazdel odola but'è kai kampel te lacyharen o' kondiții kai o' terne te pe' vazden ande penghiri but'i. Hin te iek Raipen Naționalo vaș-o Tern'ipen te Direkții jud'ețeano vaș-o' terne. O' primării te o' Konsiliu jud'ețeano hin musai te vazden te vakeren le organizațienă le ternenghire d-and-odo than te te pot'inen vaș-o' but'è le ternenghire.

INGHIPENA: And-e Român'iè juven 5,7 milion'è terne.

O stato loukearel o' impozituri te so hin pot'inimaskiro vaș-odola kai len k-e but'i le ternen, sikavel bilovenghiro sar te arakhes but'i te sar te keres cyhave voi na, tu' vazdel sașt' maskiro bilovenghiro and-o' instituții sit'aimaskire. Vașe odola paste 18 bărș, o stato vazdel le ternen kai kamen te avel len iek afacyerè, le' del kursuri bilovenghire sit'aimaskire and-o managemento, kerel kai o' impozituri te avel mai frimi te te kât'i kampel te pot'inen odola kai puteren societăți bikinimaskire, tu' vazdel te keres te te kines khera.

*

**

Frimi phendo:

Ji k-o' 18 bărș hin'an „cyhavo”; mașke 14 te 18 bărș hin'an „adolescyento”; mașke 14 te 35 bărș hin'an „terno”.

So hin kerimaskiro pal-o cyhavo phenen o' dada te o' instituții publiko, da' mai dagom kampel te avel pale sar kamel mai but o cyhavo.

O' drepturi le manușeskire keren kai o' jene te aven manușa, te avel len drepturi te but'è kai hin musai te le' keren.

O kapitolo III. O ADOLESCYÈNTO TE O DREPTO TE JUVEL

O bian'ipen

Iek cyhavo hino kerdo sar pe' sukuinel kana peskire dada soven kethane. Vo biand'ol juvleatar naturalo vòi la cyhinel p-o pär, and-o' korhazuri specyalizimena.

Nan'i slobodo kat-e lèjè te *keres tu iek manus*.

Kana e juvli na şainel te kerel cyhave kampel te acyhel phari and-o vitro – ado hin iek procyeso kana o spermatozoido le murseskiro (o pirano juvleakiro vòi iek donatori) puterel o ovulo juvleakiro and-o laboratori; othe kerd'ol o embriono kai hino cyhudo pal-odè and-o utero daiakiro. Pal-o' drepturi, o cyhavo kerdo and-o vitro te odo kerdo naturalo hine sè iek.

Akana, kaşte nasfaleol and-o vitro şai te avel iek dai kai inkerel, kai vazdel. Adè kerela iek cyhavo kai avela averakiro.

Pal-o bian'ipen, o saşt'arno del iek lil kai phenel pal-o bian'ipen. Lèhè, o Oficyio vaş-e situaṭiè manušeskiri kat-e primariè phenela pal-o jeno kai biandilea ande iek lil specyialo – hine trin fèluri lila vaş-e situaṭiè manušeskiri: vaş-o bian'ipen, vaş-o liipen te vaş-o meripen. Pale so pe' phenena adala, pe' dela o lil bian'imaskiro.

O meripen

Hin iek but'i kai na şai te naşes latar: o meripen. Akana vòi pale mai but bärş merena odola de paş-amende: amare phure, amare dada, amare sit'arne, amare hortacyè, amare vecyin'i. Adè but'i hin'i mikli. O meripen pe' sikavel dindoi pes iek lil merimaskiro kat-o servicyio vaş-e situaṭiè manušeskiri. Lèhè peskire cyhave jana k-o notari kaşte keran o' lila vaş-o kher, adala lena sè o' but'e kai acyhile kat-o mulo.

O drepto k-e viaṭa hino o mai importanto drepto le manušeskiro. Atuncyi kana kamindoi pes pe' lel e viaṭa iekhe jeneskiri kate iek aver pe' kerel e mai phari infrakṭiun'è, **o mundaripen**.

INFRAKTIUN'È: O mundaripen hino jud'ekimen zurale kate lèjè: kana iek manus mundarel kamindoi iekhe jenes, atuncyi avela cyudo k-o penitencyiaro maške 10 te 20 bärş; dake o autori hino iek minoro, ado avela phanglo ande iek cyentro phanglimaskiro maške 5 te 15 bärş. Numa' kamindoi te mundares hin te les iek paş d-and-e ped'apsa.

Ande amari ḥara hin cyhave mundarde kat-o' manuṣa. Hin kana o' kriminalè hine vòrta von cyhave.

E JUSTIJIÈ PHEND'A: And-o bärş 2005 iek cyhei tān'i d-ande iek baro foro d-and-e Moldova, ohto bärşenghiri, has akhard'i and-o apartamènto odoleskiro mai lacyho hortako kate peskiro phral. Bişaindoi te la violinel, ado la mundard'a, la cyud'a ande iek lipid'eo te la garud'a ande iek lada vaş-o gozo. Has rudimen dui cyhon kat-odola kai la pinjarde, te lenta has te o kriminali kai pe' kerd'a ke na janel khaicyi. Pale so la arakle, o dad la cyheiakiro, soske has but rušlo, pe' mundard'a. O kriminali, kai has les 17 bärş kana la mundard'a la cyheia, pe' araklea te led'a 20 bärş penitencyiaro. Da' has puterdo and-o bärş 2014, mai it'o, vaşke pe' phirad'a şukar.

Dake vaše but'i kai pe' kerd'a na mulea o manuṣ, te ado jud'a, so pe' kerd'a hin ke numa' ke kamlea te mundarel.

E JUSTIJIÈ PHEND'A: And-o oktombrie 2016 iek elevo d-ande iek jud'eṭo d-and-o maškar la ḥarakiro, 17 bärşenghiri, has pusado iekha cyhureaha, p-o tärnaṭo kat-o licyeo, kate iek elevo kai has and-o iekto bärş profesionalo, kai kamlea te kerel peske cyacyipen vaşke mai pe' hale. E viktima, cyhind'i pharo k-e kouri, jud'ilea. O autori has phanglo vaşke kamlea te le' mundarel odoles.

Kana iek jeno mundarel avere jenes bi te kamel, da' vaşke na phabilea leske voi na cyud'a sama, so kerd'a hin mundaripen din kulpă (hino duşalo). Auka hin te kana o saşt'arno kai na respektinel so kampel kana kerel iek operaṭiè te odo kai hino nasfalo merel voi so kerel o şoféri kai limel le vurdonèhè, mundardo la, e viktima kai hin'i p-e zebra.

O drepto k-e viaṭa hin cyacyi vazdimen ke n'ikon na şai te tu' del, and-e tari iek ḥara europeano te meres, orso pharo avelas so kerelas. And-e Român'iè has manuṣa mundarde, da' na mai hin adè de kana avilea e demokraṭiè, pal-e Revoluṭiè d-and-o bärş 1989.

O maripen te o terorizmo

Te mundares iekhe jenes hin slobodo **kana tu' apărines**, atuncyi kana odo mardo hin vo and-o baio te avel mundardo te na hin les vrémè te naşel d-angl-o baio voi akharel le bulalen.

Sè auka, kana hin **maripen** hin slobodo te mundares le dujmanos, soske hin e datoriè te ostaşenghiri te inkeren iek than kana varikon kamel te le' cyorel. Hin reguli pale save pe' kerel o maripen, sikade and-odola ştar trataturi kai keren "O' Konvenṭii kat-e Geneva" kai sikaven sar pe' phenen o' nafela but'è, sar pe' vazden te sar pe' phiravel odolenṭa cyinde te nasfale, sar pe' phiravel odolenṭa astarde, sar pe' vazden o' manuṣa cyivilo, o vazdipen kat-o' but'è kulturalo, sar ke nan'i slobodo te tu' avel armi biologiko, ke nan'i slobodo te tu' avel armi kai puşkin'i le manuṣen te auka mai dur.

And-e Român'iè na hin musai te keres armata. Da' te avela amari ḥara and-o maripen baro, orso murş kai hin les maške 20 te 35 bärş te kai hino sasto hin musai te kerel adè but'i.

INGHIPENA: O' mai koule ḥari d-and-e lumè hine e Islanda, e Noua Zeelandă, e Portugaliè, e Austriè te e Danemarka. Odola ḥari mai frimi koule hine e Siriè, o Afganistan, o Iraq, o Sudan, o Yemen.

And-o' ultimi bärş barilea **o terorizmo**. Vaş-e politika, le' maren te odole manuṣen kai na hine and-o maripen, maren len zurale kaštē le' daraven te te le' koulearen kaštē spiden o stato te kerel and-e politika voi religiè: te mikkel phuua, te puterel manuṣen astarde, te len but love te auka mai dur. O trad'ipen le ideenghiro mašk-o vakerimaskire but'è hino kaštē koulearen le manuṣen.

And-e Român'iè, e instituṭiè kat-o stato kai inkerel e siguranṭa naṭionalo hin o Servicyio Lahâko vaş-e Informatiјi (SRI).

TELZEIDO: Număro bilovenghiro kai te pe' phenen o' baiuri teroristo: **0800.800.100**

O sistemo naṭionalo vaş-e alerta teroristo: o' amenintări hine arakle mašk-o' pancyi niveluri vaş-e alerta teroristo, mašk-o' kulori:

ȚĀNO	o' informaṭiјi kai hin te so pe' kerel akana sikaven ke iek atako teroristo hin prè siguro
UŞTADO	o' informaṭiјi kai hin te so pe' kerel akana sikaven iek piko baio te avel iek atako teroristo
MAŠKARUNO	o' informaṭiјi kai hin te so pe' kerel akana sikaven ke hin baio teroristo kethano, te şai te avel iek atako teroristo
BARO	o' informaṭiјi kai hin te so pe' kerel akana sikaven iek baio teroristo baro, te şai te avel iek atako teroristo
NAFEL	o' informaṭiјi kai hin te so pe' kerel akana sikaven iek baio baro te iek atako teroristo avel

O mundaripen peskiro te e eutanasie (meripen kai na dukhal)

Avera jene **pe' mundaren**, len penghiri viaṭa. Kampel te janen ke khaicyi na khosel adè but'i te ke orkon şai te avel vazdimen te orso şai te avel iertimen. Dake hin tumen dasave gânduri hin importanto te na keren d-ande iokhar sar kamen te te tume' anen goud'i ke hine but'e vaše save kampel te tume' maren. Hin mišto te vakeren tumare dadenṭa, tumare sit'arnenṭa vòi le konsilierenṭa psihologiko la škòlakiro vòi te akharen bianaveskiro k-o' servicyii kai hine kerde vòrta vaše tumenghe.

TELEFONO ZEIDO VAŞ-ODOLA KAI KAMEN TE PE' MUNDAREN: O numäro telekonoskiro 0.800.801.200 hino bilovenghiro te şai te akhares varikas p-o fixo te mobilo maşk-o' cyasuri 19:00 – 07:00. Othe hine o' voluntarè kat-e Alianṭa Lahâko Vazdimaskiro vaş-o Mundaripen peskiro.

Vaş-o Bukureşt'i hin o telefono vaş-e urgenṭa kašte na pe' mikel te pe' mundaren o' manuṣa – 116.123, puterdo non-stop kat-e Direkṭiè Generalo vaş-o vazdipen le Manuṣenghiro kat-o baro foro Bukureşt'i, le Korhazòhò Kliniko vaş-e Psihiatrie „Prof. Dr. Alexandru Obregia“ te e Asociaṭiè vaş-o Mundaripen peskiro.

Atuncyi kana pinjares iek jeno kai nakhel maşke iek dasavi situaṭiè vòi kai hin les dasave gânduri avelas mišto te cyerkunes te leske vazdes te skäpinel, na te jal mai dur soha kamel te kerel.

INFRAKTIUN'È: Te spiden le jenen te pe' mundarel vòi te le' vazden te kinen penghe piruli, substänṭa vòi armi hin jud'ekimen le penitencyiaròhò.

Hin situaṭii ande save iek jeno kai hino but nasfalo, vòi peskire n'amuri, manghen te mundard'ol. Kampel te janen ke e eutanasie (o meripen kai na dukhal kervo kana manghel iek manuṣ) na hin slobodo ande amari ṭara: iek sašt'arno vòi iek n'amo odoleskiro nasfalo na hin les voiè te le' mundarel, te te vo manghel adè but'i te te hino prè nasfalo te hin les phare dukha.

Fenomenuri meteo te pan'eskire nafela

Hin kana o' manuṣa te o' but'e hine and-o baio na ke kamen avera manuṣa, da' ke hin fenomenuri mikle. Mai has te ande amari ṭara inundaṭii p-o' thana bare, balval zurali sar o cyiklono te auka mai dur.

And-e presa pe' phenel anglal le manuṣenghe te hin mai but koduri:

O Kodo zeido hino vaş-o' thana kai na hin te avel fenomenuri nafela.

O Kodo galbāno pe' dela kana o' fenomenuri kai şai te aven avena na vaše but vrèmè nafela vaše varisave but'e, da' şai te aven sè iek vaş-odola d'esa vòi vaş-o than sikado.

O Kodo portokalio hino vaş-o' fenomenuri kai şai te aven nafela.

O Kodo loulo hino vaş-o' fenomenuri kai dith'on but nafela.

Kana del brişind acyhen and-o' khera te na beşen tal-o' kašta. Te tume' avel iek lanterna. Na astaren o' firi vaş-o kurènto perade p-e phuu. Cyuven p-o telefono e aplikatiè DSU kašte te janen o' mai neive informaṭii.

Sè auka, pe' traden kar-o' manusa ***semnaluri kai pe' aşunen***, pal-odè hin musai te garuvas amen varikai and-o' thana specyialo kerde vaše dasave situaṭii.

Situaṭii vaş-o vazdipen manuṣenghiro	Sode inkerel	So hin
Alarma aeriano	15 suneturi (impulsuri) kai izdran te intervaluri kai inkeren 4 sekund'i	Phenel le manuṣenghe ke avel iek baio te pe' limel odè but'i (gau/ foro)
Alarma Kimiko	5 suneturi (impulsuri) kai inkeren 16 sekund'i sèkon suneto kai hin len pauza 10 sekund'i maške lende	Sikad'ol vöi pe' arakhel o nasfalipen radioaktivo, kimiko vöi biologiko
Ilek nafel miklo	3 suneturi (impulsuri) kai inkeren 32 sekund'i sèkon suneto kai hin len pauza 15 sekund'i maške lende	Phenel le manuṣenghe pal-o baio kerdo kat-o' nafela mikle
Sar pe' phandel e alarma	Suneto kai na acyel, sè auka de zuralo kai inkerel 2 minuti	Phenel le manuṣenghe ke o baio nath'ilea

*

**

Frimi phendo:

O drepto k-e viaṭa hin o mai importanto drepto naturalo le manuṣeskiro.

And-e Europa nan'i slobodo te mundares varikas kai hino dušalo, sar ande avera īari d-and-e SUA vöi d-and-o Oriento.

And-e Romān'iè na hin'i slobodo e eutanasie.

Te pinjaras o' sistemuri kai phenen amenghe variso şai te vazdel le manuṣen te o' but'è te na aven musarde.

O kapitolo IV. O ADOLESCYÈNTO TE KON HINO VO

O' manuşa hine avera iek averestar. Na hin dui manuşa p-o formă nicyi barim dake hine jèmèn'i, vaške sèkonvar avena fèlo te fèlo but'è kai le' kerena avera. Kašte pinjaras le jenen, e lèjè phenel ke adala hine ande dui kategorii te ande sèkon kategorìè fèlo te fèlo but'è ame' vazdel te le' pinjaras.

Iek primo kategoriè hin'i odè kerd'i d-ande sè o' jene fiziko – adala hine o' jene, sar mande te sar tute, kai avera hine avera sar avera ke hin len anau, than kai besen (othe kai hin len o kher/ o duito kher) te cyetäten'iè. Te phenau auka, and- amari țara hin iek korkori jeno kai le' akharel Kristesku Bogdan, o cyhavo kat-o Gheorghe te e Elisabeta, kai besel and-e komuna Mănăsturel d-and-o jud'ețo Kluj.

E duito kategoriè hin kerd'i d-and-o' jene juridiko, sar hine o' raipena publiko, o' instituții publiko, o' socityetät'i bikinimaskire, o' skoli – lelen hin len anau, iek than te iek nație. Te phenau auka, ande amari țara iek hino Kolegio Naționalo „Gheorghe Lazăr” d-and-o Bukurești.

O anau kat-o cyhavo

O lil bian'imaskiro sikavel o anau te o duito anau kat-o cyhavo, e data bian'imaskiri, o anau te o duito anau kat-o' dada.

Auka na șai te pe' pat'al ke iek jeno hino aver jeno. O lil bian'imaskiro hin o lil savèhè o cyhavo le' sikavela ji k-o' 14 bârș te lèhè manghela peskire drepturi maške peskire dada (te lel alokațiè, te avel cyudo k-e grădin'ita, pal-odè k-e škola).

O anau familièkilo kat-o cyhavo hin odo kai hin len le dadan, kai șai te te avel iekheskiro voi solduienghiro kethane. Ado șai te pe' paruvel k-o liipen te șai ke, te pal-odè, pal-o divorțo.

O duito anau kat-o cyhavo hino odo lejindo kate peskire dada.

And-e tradițiè gajikan'i, o cyhavo mai lel dui duito anava, iek șai te avel pale iek sfânto d-and-o kalendari d-and-o d'es voi de paș-o d'es ande savo pe' biand'a o cyhavo.

ANAVA DĂȘODO: *Te te hin musai kai o' raipena te na miken te pe' len anava dășodo (asaimaskire) voi lajane¹, and-o Anuaro (Lil) Inghimaskiro Român'iekiro hin anava sar o Matarno (Bețivu), Blego (Blegu), Expertiza (Expertiza), Jud'ekători (Judecător), Justiție (Justiția), Miliție (Poliția), Fakultatè (Facultatea), Farmacyè (Farmacia), Ministro (Ministru), Ghin'elo (Nebunu), Președ'inte (Președinte), Cyalado (Prostu), Semafori (Semafor). Sè auka, hin but anaua sar (Belibou), Phuro Guruu (Boubâtrân), Kalo Guruu (Bounegru), Buka (Bucă), Bulano (Bulan), Cyaro (Castron), Peilo (Coi), Kurka (Curcă), Bul (Curu), Kăldarè (Găleată), Khul (Găinaț), Gozo (Gunoi), Jegoso (Jegu), Mulo (Mortu), Muiè (Muia), Meilalo (Nespălatu), Kale cyòng'i (Oasenegre), Cyirkli țân'i (Păsărică), Muter (Pipi), Kar țâno (Puțică), Mordo (Regulatu), Cyucyi (Sfârc). Avere jenen hin len anaua sar Bred Pit, Brusli, Bicyacyo (Ilegitim), Rejina (Împărăteasa), Napoleon (Napoleon), Papanașo (Papanaş), Paracyitamolo (Paracetamol), Sentimènto (Sentiment), Superman, Termopano (Termopan). Aver alejinen te den penghire cyhavenghe duito anava aşunde k-o' telenoveli voi duito anava d-and-o'ări ande save keren but'i: Alehandra, Celeste, Giovani, Huan Karlos, Kassandra.*

O' jene kai hin len anaua te duito anava dășodo voi lajane, voi hin len anaua străino voi kai nan'i skirimena mișto, șai te phenen k-o servicyio publiko manușenghiro janglimaskiro kat-o' jene te le' paruvel.

O anau te o duito anau hine and-o lil bian'imaskiro dindo kat-o Oficyio, kai hin te o CNP – kiro număr, kai hin iek korkori număr kai o jeno le' inkerela vaše sè peskiri viața.

E STRUKTURA KAT-O C.N.P. Hin kerd'i d-ande 13 număruri, sèkon numărō hin variso: SAALLZZJJNNNC - o iekto numărō hin o sexo (1 vaş-o' murşa, 2 vaş-o' juvlè – vaş-odola biande angl-o bärş 1999, te 5 te 6 – vaş-odola biande pal-odè); okovera dui numeri hin o bärş bian'imaskiro; okovera dui numeri, o cyhon bian'imaskiro; okovera dui numeri, o d'es bian'imaskiro; okovera dui numeri, o kodo jud'eñoskiro; okovera trin numeri d-and-o CNP hino numărō vaş-e ordinè; o numărō d-and-o gor hin o numărō vaş-o kontrolo.

O buletino

O buletino sikavel kon hin te kai besel o manus. Vo pe' del numā' pale so keres 14 bärş. Ande 15 d'es pale so kerd'an 14 bärş kampel te manghes o buletino k-o servicyio publiko janglimaskiro le manusenghiro.

TE NA BISTAREN: Kana **cyorel** varikon tumaro buletino kampel ande 24 cyasuri te akharen le bulalen k-odo than. Dake le' **hâsaren** kampel te phenen sè ande 24 cyasuri k-o servicyio publiko janglimaskiro kai besen.

Dake **arakhen** iek buletino kampel te le' den vöi te le' traden ande 48 cyasuri k-e e mai paşı politiè vöi k-o mai pašo servicyio publiko janglimaskiro le manusenghiro.

Pale iek vrèmè, kampel manglo iek neivo lil. Ado hino lacyho:

- 4 bärş vaş-o' jene kai hin len 14-18 bärş;
- 7 bärş vaş-o jene kai hin len 18-25 bärş;
- 10 bärş pale so keres 25 bärş;
- sèkonvar pale so keres 55 bärş.

O buletino kampel inkerdo sèkonvar tumende. Na hin slobodo te le' den avere jeneske kašte avel folosâmen ande tumaro anau.

KONTRAVENȚIÈ: Pe' del amenda kate 100 lei ke 500 lei kana iek jeno na kamel te phenel kon hino vo, te sikavel o lil vöi te jal k-o' bulale, kana phenen vöi kana le' akharen ke hin musai odola kai ruden les penalo vöi odola kai inkeren e ordin'è publiko, kana keren penghiri but'i.

INFRAKTIUN'È: Sai te jal and-o penitencyiaro odo kai del peskiro lil avere jeneske kašte jal lèhè bi te le' avel drepto – te phenau auka, te puterel iek konto bankakiro vöi te kinel variso.

E cyetăten'iè kat-o cyhavo

Maşk-o lil kana pe' skirinel and-e Român'iè, o cyhavo lel e cyetăten'iè lahâka kana barim iek dad hino gajo, te dake odo cyhavo pe' biand'a ande amari ţara vöi avri. Ande avera ţari, pe' sikavel and-e lèjè ke hin dosta kai iek cyhavo te biand'ol othe kašte lel odè cyetăten'iè o ţâno biando, te dake peskire dadan nan'i len (Argentina, Braziliè, Kanada, SUA te auka mai dur.).

O stato vazdel le manusen te and-e ţara, te te avri, te adala hin musai te aven lacyhe te te le' vazdel opre orkai te orsar. O patriotismo hin kana sikaves iek tistaşo kamipen vaş-e ţara ande savi biand'ilean te vaş-o' manusã lakire. Kana hin iek baro maripen, o maripen vaş-o vazdipen la ţarakiro te le manusenghiro hin iek but'i kai hin musai te la keras, te na phabol amenghe de amari viaţa sikavel o mai baro patriotismo.

So insämninel: O PATRIOTISMO hin kana kames kiri ţara ji kana hin te meres. O NATIONALISMO ZURALO hin kana na dikhas odolen kai na hine sar amen (Te phenau auka, o' nazişt'i na dikle mişto le romen te le evreien).

E cyetăten'iè te e natiè hine avera. E cyetăten'iè sikavel ke besas ande iek stato, e natiè sikavel ke hin'am iek poporo, iek n'amo: te phenau auka, hin'om "cetăteano lahâko ungrikane națiakiri". Auka ke sai ande kiri viața te tu' avel mai but cyetăten'ii atuncyi kana jas te beses ande aver țara, da' sèkonvar tu' avela iek națiè d-ande savi tu' țârdes orsode țari paruvhès. D-and-odè p-e phuu la Român'ièkiri hin lahuri d-ande mai but nații (lahuri, ungri, sași, evrei, ruși te auka mai dur.), da' te manusă strâino kai aven amende te pe' phiraven vòi kaște keren but'i.

Da' hin te jene kai na hin len cyetăten'iè, von na hine d-ande iek țara – von bucyhon apatrizi (kai nan'i len țara). Iekhe apatridos hin les o' drepturi te o' but'è kai hin musai te le' kerel sikade kat-o stato kai beșel vòi e reșed'intă. Pe' janel ke ieke manuses avela les, mai but, te o' drepturi te o' but'è kai hin musai te le' kerel kat-o stato kai hin les e cyetăten'iè.

CYETĂTEANO EUROPEANO: D-and-o bârș 2007 e Român'iè hin'i and-e Uniunè Europeano. Sar manusă europeanu, hin amen fèlo te fèlo drepturi amare: o drepto te votinas te te avas lejinde and-o Parlamento Europeano, o drepto te phiras slobodo te te besas ande aver țara europeanu, o drepto te keras but'i ande aver țara europeanu, o drepto te skirinas k-o Parlamento Europeano te phenas avri k-o Mediatori Europeano.

O lejipen and-o' funkții publiko te ranguri

Avera funkții pe' len dindoi konkursu – te phenau auka, e funkțiè vaș-o jud'ekători, vòi odè vaș-o konsilièri juridiko ke iek instituție kat-o statu, vòi te aves sit'arno, vòi te aves sașt'arno.

Avera funkții pe' len *lejindoi tut*, kana na kontinel at'i but kât'i janel te so şcoli kerd'a o manus, kontinel ke o' manus pat'an ande leste. Pale so keren 18 bârș o' manusă şai te lejinen penghire manusen ande odola mai importanto funkții and-e țara. Ado drepto hin iek mișto vaș-e demokrație. Hin iek bari but'i kai kampel te la

keren o' manusă.

JANEN KE...?!: O drepto te lejines and-o' funkții publiko hin tut kana keres 18 bârș ji and-o d'es kana pe' lejinel.

Hin len o drepto te aven lejimena konsilièri, primari te deputații o' manusă kai hin len drepto te votinen kai kerde, ji and-o d'es kana pe' lejinel, barîm 23 bârș. Odola kai hin len barîm 33 bârș şai te aven lejinde senatoruri, te odola kai hin len barîm 35 bârș şai te pe' cyuven kaște aven o řeiro la Român'ièkiro. Na kampel te tu' avel but şcoli.

Kon kamel te lel odola funkții hino vazdimen kate iek partido politiko. Orso cyetăteano majoro şai te avel ande iek partido, da' numa' ande iek. D-and-odola 123 partiduri kai hine akana and-e Român'iè, numa' averen hin len manusă and-o Parlamento (adala hine o' partiduri parlamentaro), te avera na (partiduri kai nan'i parlamentaro).

Avera partiduri hine de dreapta, von phenen ke o' drepturi le manusenghire hine mai lacyhe sar odola sèvorenghire, o' but'è te aven numa' amare, te phenas sar kamas amen, o piațo hino slobodo te sèkon manus şai te avel mai lacyho. E extrema drepto hin o fascismo te o legionarismo, te adala na has slobodo ande amari țara pal-o Duito Maripen d-ande sè e Lumè. Da' te akana e lèjè na mikel o' organizații kerde d-ande minim trin jene kai vazden o' idei vòi so pat'an o' legionarè te o' fascysturi, te o' simboluri kat-adala (drapeluri, emblemuri, insign'i, sar pe' salutinel).

Avera partiduri vazden iek **ideologiè de stânga**, kai o statu dikhel d-o manus, o' manusă te aven egalo, e ekonomiè te avel iek, o sindikalismo. E extrema stângo hin o comunismo. O Partido comunisto has opre ande amari țara pal-o Duito Maripen d-ande sè e Lumè ji and-o decembrie 1989. Pal-e Revoluție d-and-odo bârș, e justiție lahâkan'i na kamlea but vrêmè te mai pe' puterel ado partido, da' adè but'i pe' kerd'a and-o bârș 2016 kana o Tribunalo Bukurești, o raipen kai mikel te pe' puteren partiduri politiko

and-e Român'iè, miklea te pe' puteren dui partiduri dasave. Solduien hin len numa' varikât'i manuša te na hine partiduri parlamentaro.

Kaşte kerd'ol o procyeso elektoralo, o' manuša kampel te aven informinen cyacyi te te den te von informații cyacye. Adè pe' kerel kana hin kampan'iè elektoralo.

INFRAKTIUN'I: *Dake votines bi te avel tut ado drepto, dake votines and-o than avere jeneskiro voi dake votines mai but'ivar şai te aves phanglo.*

*
* *

Frimi phendo:

leke jenes hin les anau, than kai beşel te cyetäten'iè.

O drepto te lejines te te aves lejindo hine importanto kaşte jal mişto iek demokrațiè.

O kapitolo V. O ADOLESCYÈNTO TE E FAMILIÈ ANDE SAVI JUVEL

O drepto te pinjares kire daden

Janas ke e familiè kerd'ol kana juven kethane dui dada, te ke pe' lede (te atuncyi bucyhon "rom te romn'i") vòi na hine lede (te atuncyi bucyhon "pirano te piran'i"). Da' hin te familii d-ande iek dad vòi iek dai te o' cyhave barearde lestar vòi latar – adè vaşke avera dada na mai beşle kethane vòi iek mulea, or o cyhavo has kerdo artificyialo, or has adoptimen katar iek korkori jeno.

TE NA BISTAREN: E Româniè ïnkă na pinjarel ke beşen pirano te pirani, te na mikel te pe' len o' jene kai hin len sè odo sexo, sar and-e SUA te avera țări d-and-e Europa.

Mai but'ivar o' dada hine odola "biologiko" (cyacye). Dake o' dada pe' lede, e lèjè phenel ke o dad kat-o cyhavo hin o murş kat-e dai. Da' kana and-o' lila kat-o cyhavo has cyudo iek aver jeno sar peskiro dad şai te na pe' pinjarel andre ke hino vo o dad; o cyhavo şai te na pinjarel andre kon hin peskiro dad, orkana. Dake hino pinjardo o dad cyacyo te ado na kamel te pinjarel le cyhaves, atuncyi şai te manghen k-e justitiè kaşte pe' sikavel kon hino o dad. Auka, nicyiiek dad na şai te na kerel e but'i kai hin musai te la kerel - te barearel te te sit'arel peskire cyhaves.

O' dada şai te aven te "vaş-o barearipen", sar avenas odola kai adoptinen le cyhaven vòi le' len and-o plasamènto vòi and-e asistența daiakiri. Lelen hin len sè odola te keren sar o' dada cyacye. E dai kai nan'i cyacyi na hin'i dikhli ke hin'i dai cyacyi.

Kana o cyhavo has adoptimen, kaşte na aven musarde o' relații familièkire kerde abè, e lèjè mikel kai vo te pinjarel peskire cyacye daden numa' pale so kerela 18 bärş.

SĂRBĂTORI:

- 8 martie hin O d'es d-ande sè e lumè la juvleakiro; O d'es naționalo la juvleakiro;
  - O iekto kurko d-and-o cyhon mai hin O d'es naționalo la daiakiro;
  - O duito kurko d-and-o cyhon mai hin O d'es naționalo le dadeskiro;
  - p-o 15 mai hin O d'es d-ande sè e lumè la familièkiro;
- 1 iunie hin O d'es d-ande sè e lumè le cyhavenghiro; O d'es d-ande sè e lumè le dadenghiro;
  - 1 oktombrie hin O d'es d-ande sè e lumè le phurenghiro;
- 19 noiembrie hin O d'es le murșeskiro d-ande sè e lumè; O d'es naționalo le murșeskiro.

O drepto te aves bareardo te vazdimen kate soldui dada

E sklaviè nath'ilea dàmult. O' manuşa na şai te aven paste avera. O' drepturi le manușeskire phenen ke nicyiiekhe jenes na şai te le' avel sklavi. Hin cyacyi, o' cyhave na hine but'è, von hine manuşa te janen te keren but but'è te hin len drepturi. Nicyisar o' cyhave na hine tale penghire dada.

Has kana o cyhavo has peskire dadeskiro. Pal-odè has dikli mai mişto e dai kana vakeras pal-o barearipen le cyhaveskiro. So mişto hin ke akana nan'i slobodo te pe' kerel diferența maşk-o' dada dake hin murş vòi romn'i: solduien hin len drepturi egalo te but'è te le' keren vaşte penghiro cyhavo te adè regula pe' del te dake peskire dada beşen vòi na kethane, vòi hine divorțimena, vòi numa' beşen iek ande iek than te okover ande aver than.

Kai o cyhavo te bareol şukar, kampel te bareol ande iek familiè lacyhi, te na avel băntălimen (ruşlo), te le' kamen peskire manuşa te te avel vazdimen. Hin musai kai o' dada, pale sar phenel e lèjè, te le' barearen te te le' sit'aren le cyhaves. Vaş-adè, von kampel te dikhen pal-o cyhavo; te aven lèhè; te respektinen leskiri viaṭa cyhaveskiri, te leskiri pat'iu; te phenen leske kana hin variso nafel vaše leste; te aşunen te so phenel vo. Sar keren von adala but'è kai hin musai te le' keras şai te avel diklo orkana kat-o servicyio publiko vaş-o vazdipen le manusenghiro.

TE NA BISTAREN: *Le daden hin len drepturi te but'è kai kampel te le' keren egalo vaše penghiro cyhavo, te te beşen vòi na kethane, bi te pe' kerel maşk-odola dui tari iek diferenṭa ke hine murş vòi romni.*

O cyhavo na şai te beşel dur kate peskire dada bi te kamen von. Adè but'i şai numa' kana o' dada na beşen kethane te pe' lejinel o kher numa' ke iek d-ande lende (ke miken von auka voi, te na, ke mikel o raipen kai jud'ekinel) vòi dake o' dada keren nafel le cyhaveske (so pe' phenel numa' kat-o raipen).

Dada kai keren but'i avri

Şai ke o' dada kamen te jan penghe te keren but'i avri vaše mai but vrémè. But'ivar, o' cyhave kai acyhen khore pat'an ke hine mikle te juven auka. Lelen hin len o drepto te vakeren te te pe' dikhen soro d'es le dadèhè kai hino ghilo peske. Dake soldui dada kamen te jan penghe k-e but'i avri, atuncyi 40 d'esentə angal adala kampel te phenen k-o servicyio publiko vaş-o vazdipen le manusenghiro, te Jud'ekatoriè kampel te phenel kaske pe' del e tutela kat-o cyhavo.

INGHIPENA: *Hin mai but de 80.000 cyhave d-and-e Român'iè kai iek vòi soldue dada ghile k-e but'i avri, pale sar pe' phenel oficyialo. Cyacyi hin ke o numărō cyacyo hin barim duivar mai baro.*

HELP LINE: *Le cyhaven kai hin len penghire daden ghile avri te kai kampel lenghe te aven vazdimena şai te den telefono bilovenghiro, d-and-e Român'iè, k-o numărō 0800.070.040, kai şai te manghen informaṭii te vazdipen bilovenghiro, lun'inal ji paraşt'inal, maşke 9:30-17:30.*

Dada kai na beşen kethane te odola divorṭâmena

Hin kana o' dada pe' miken iek averestar te lejinen te juven separimena. Odola kai hine lede cyuven divorṭo. E relaṭiè vòi ke o' dada pe' han na kampel te musarel e relaṭiè maşk-o cyhavo te peskire dada. Von hine dada ji kana meren vòi ji kana hâsaren o' drepturi ke hine dada, dake hine.

TE NA BISTAREN: *O divorṭo kerd'ol numa' maşk-o murş te peskiri juvli, na maşk-o dad te peskiro cyhavo.*

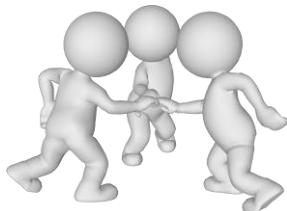
Auka ke, o kamipen maşk-o dad te o cyhavo pe' inkerd'ola te dake peskire dada na mai hine kethane, hin but mišto kai o cyhavo te vakerel te te jal te mai but'ivar ke peskire dada.

K-o divorṭo, le daden hin iek plano kai phenel kai besela o cyhavo (ke iek d-and-o' dada vòi k-o' soldui), ke hin musai te le' barearen soldui dada le cyhaves (te le' den but'è vòi love ande sèkon cyhon), sar avena mai dur lenghire relaṭi le cyhavèhè (te aven iek ke aver, te pe' dikhen and-o' thana publiko, te beşel lende paste rat'i, k-o gor kat-o kurko vòi and-e vakantja, maşk-o telefono vòi interneto te auka mai dur.). Atuncyi kana na şai te aven iek, o' dada şai te jan ke iek mediatori kaşt'e arisen te keren variso şukar, te na sè adala şai te le' kerel o raipen kai jud'ekinel.

INFRAKTIUN'È: *Dake iek dad has musai te pot'inel iek pensiè (ke phend'a e lèjè) na la pot'inel trin cyhon, so kerel vo hin e infraktiun'è ke mikel peskiri familiè. Kaşt'e pe' puterel iek dosari penal kampel te phenel okover dad (vaş-o cyhavo ji k-o' 14 bärş), vòi o minoro vazdimen kat-okover dad (vaş-o cyhavo kai hin les 14-18 bärş). Orkana kana hin o procyeso penal o şai te avel kalado so phenel.*

Auka sar o dad saveste na beşel o cyhavo hin les o drepto te vakerel lèhè, sè auka o dad savèhè beşel o cyhavo hin musai te loukearel adè but'i. Numa' ke ande avera famili o cyhavo hino sikado kat-o dad savèhè beşel mai but te beşel dur d-okover dad – o' bare kai hin len lil phende ke ande iek than nafel o cyhavo şai nasfaleol te te na şai te le' dikhel okover dades: le' bistarela odoles, avela iek jeno negativisto, ruşlo, nafel, pat'ala ke n'ikon na kamel te le' vazdel voi avela but ruşlo te kamela te kerel peske cyacyipen. Auka, o cyhavo hino tale iek pharo abuzo emosionalo kai nan'i lacyho vaşe peske, te nicyi vaş-odola de paşe peste vaşe but vrèmè, hin kana te vaşe sè e viaşa.

INFRAKTIJUN'I: Dake o dad kaha beşel o cyhavo na le' mikel okover dades te te vakerel le minoròhò, e but'i kerd'i hin infraktiun'è. Sè auka, hin infraktiun'è e but'i kerd'i le dadeskiri kaha na beşel o cyhavo te inkerel le cyhaves kana o dad kaste beşel o cyhavo na mikel adè.

O' grad'i n'amoskire

Avera jene hine but paše, von hine d-ande iek „familiè“. Von pe' vazden kethane te, kana iek merel, hin len o drepto k-e moşt'en'irè dake odo kai mulea na miklea o' but'è maşke iek testamènto avere jenenghe sträino. Te merel iek d-and-o' dada, ¼ (iek sfèrto) d-ande peskiri avèrè acyhel vaş-o rom/ romni kai juvel te so mai acyhel, ¾, pe' del egalo maşk-o' cyhave.

Dui jene kai hin len sè odo rat hine n'amuri. O' cyhave kai hine adoptimena hâsaren orso legatura le dadèhè cyacyo te kerd'on n'amuri le neive dadenta (n'amo cyivilo).

TE NA BISTAREN: Maşk-o' n'amuri hin legatüri ratenghire. Dui jene kai pe' len na kerd'on n'amuri, von hine rom te romni. O' n'amuri kate iek murş avena vaş-okover na n'amuri, afin'i avena.

E legatura de maşk-o' jene hin pal-o' grad'i, o numäro kat-o' bian'ipena maşk-odola dui jene: auka ke, o' cyhave hine n'amuri k-o grado I penghire dadenta (kate dad k-o cyhavo has iek bian'ipen); k-o grado dui penghire phurença (kat-o papu k-o dad has iek bian'ipen, kat-o dad k-o cyhavo iek duito bian'ipen) te o grado trin penghire unt'iurença. O' phrala maşke pende hine n'amuri k-o grado dui, te o' verišori hine n'amuri k-o grado ştar. E dai la juvleakiri hin'i afino k-o grado iek, te e phen la juvleakiri hin'i afino k-o grado dui. O şogori la juvleakiro hino numa' iek sträino vaş-o murş.

Le phralen kai hin len sè odè dai, da' avera dada hine phrala ko-uterin'i; odola kai hin len sè odo dad, da' daiè avera hine phrala d-ande sè odo rat – mai pe' phenel vitregi.

JANEN KE...?! O kaşt le manusenghiro hin iek deseno maşk-o' cyhave kate iek jeno, kaşte pe' sikavel it'o so n'amuri hine adala and-o' famili. O jeno pale savo janas but, le informatiénta pinjarde, hin k-e rädäcyina kaşteskiri; and-o' ran'è d-opral hine cyude o' cyhave te avera pale lende, te o jeno kai hin les sè odo grado, mai terno, hin cyudo and-e stânga kat-odo mai phuro.

Sar das pat'iu le n'amuren te odolen kai mule

Ji kana meren peskire dada, o cyhavo hino lenghiro. Vo kampel te le' den pat'iu – auka phenel amaro d'i, da' sè auka phenel e lèjè ke hin musai te keras. Auka ke, kana iek cyhavo marel peskire dadon voi le' cyhudel avri d-and-o kher, na mai şai te manghel lendar te le' barearen. O' dada şai te le' kalaven d-and-o' drepturi penghire cyhaves. Kana hin maripen pharo voi o cyhavo del te mundarel peskire dades, e lèjè phenel ke o minoro na mai şai te lel variso lestar, na mai hin les pat'iu.

JANEN KE...?! O artikolo 485 d-and-o Kodo cyivilo bucyhol "Hin musai te des pat'iu" te phenel: „O cyhavo kampel te del pat'iu penghire dadon orsode bärş hin les“.

E lèjè phenel ke odola mule te kampel respektimena. Sè auka, pe' sikavel ke na hin voiè te te keras orso le mulèhè te nicyi te musaras truśula te mormânturi – sè adala but'è hin hula te hin infrakțiun'è!

E familiè bari

O' cyhave hine târdimena kaſte arisen te aven te von auka te avere n'amurența sar penghire dadența: o' phure, o' phrala, o' unt'i te avera. D-and-odè, e lèjè sikavel o drepto kat-o cyhavo te pinjaren peskire n'amuren te te le' aven relații te te vakeren adalența. O' dada na ſai te na miken adè numa' dake o raipen kai jud'ekinel phend'a auka soske avelas iek baio vaſ-o minoro.

Dasave relații hin kana pe' dikhen, jan iek avereste, skirinen penghe, soven iek avereste, traden te huden informații te fotografii. Te inkerel o' relații la familiaha bari, te kana o' dada na beșen kethane vòi kana cyuven divorțo, o' cyhavo bareol ūkar.

O' ped'epsî

Mai but daden hin len bari grijè vaſe penghire cyhave, hine paſe lende kana hin lenghe pharo, le' vazden te le' târden. Vakeren lența ūkar, da' hine te nafela kana kampel. Te o' cyhave hine mișto kana dikhen ke lenghire dada hine lacyhe hortacyè. Janen ke avena iertimena dake greșinde te ke avena vazdimena ande so kerena. O pat'iu le' huden te o' cyhave te o' dada.

Da' hin te avera famili kai o' cyhave hine marde, akuſle, liminde. Von mai te phenen: "Me tu' kerd'om, me tu' mundarau!", „Kai del o dad, bareol!" vòi "O maripen avel d-and-o cyer!". Adè hin iek nafel suka. O' abuzuri kar-o' cyhave ſai te aven ande pancyi formi: fiziko, emosionalo, psihologiko, sexualo te ekonomiko. Auka, athe ſai te avel orso kerel iek jeno kai kampel te dikhel d-o cyhavo, te le' del pat'iu vòi te avel past-o cyhavo kana hin and-o baio leskiri viața, na mai bareol fiziko, k-e goud'i, k-o d'i, na mai janel sar te pe' phiravel maſk-o' manușa, te avel mișto, leskiro saſt'ipen fiziko vòi goud'akiro.

FORMI ABUZOSKIRE:

- 1) K-o abuzo FIZIKO iek jeno le' spidel averes, le' del pălmi, le' limel dumukhența vòi le pounrența vòi but'ența kai cyinen, le' pusavel.
- 2) K-o abuzo EMOSIONALO, iek jeno kamel te le' koulearel averes, te na le' târdel, te le' akuſel, ji kana le' kerel sar kamel.
- 3) K-o abuzo EKONOMIKO, odo nafel kerel la viktima te ujarel love: na la mikel te kerel but'i, inghinel sè o' love musarde vòi na le' mikel te kerel so kamel peskire lovența.
- 4) O abuzo SEXUALO hin kana cyuvel o vast p-aver vòi le' kerel te sovel lèhè te te na kamel, vòi sikavel materialuri sexualo angle iek jeno.
- 5) O abuzo PSIHOLOGIKO hin kana na pe' dikhel lestar, or na pe' kerel so kampel te odo nafel janel cyiacyi ke koulearel la viktima, te phenel lake ke la marela lala vòi varikas kai le' târdel, vòi peskire an'imalos vòi iek but'i kai adè inkerel. Dake o abuzo emosionalo inkerel mai frimi, odo psihologiko inkerel mai but vrèmè.

Akana janas ke iek cyhavo hin iek jeno te ke leles hin les o drepto te avel respektimen leskiri viața. D-and-odè na ſai te avel mardo vòi avera nafela phiraipena vòi te nicyi na ſai te pe' len leskire drepturi, kaſte avel and-o baio o saſt'ipen fiziko vòi goud'akiro. Hin cyaci ke hin kana o' dada kamen musai kai penghire cyhave te sit'on, da' adala butè na kampel te le' daravel.

Kana le' limes, kana cyigardes k-o cyhavo angl-o' manușa, le' daravel te nan'i lacyhe but'è. O' pedepsî fiziko te nafela dinde le cyhavenghe ſai te kerel kai o cyhavo te nasfaleol, te te and-o d'i te avel nafel. Pale iek vrèmè na mai târdela peskire dades, te pale mai but vrèmè o cyhavo na mai bareola ūkar, vo avela jeno ruſlo, korkori vòi kerela averenghe de paſe peste sar kerd'a peskiro dad lèhè, ſai ke te peskire dadența vòi cyhavența.

O TELEFONO KAT-O CYHAVO: Kana pe' ušt'aven orso drepturi kat-o cyhavo, orso abuzo şai te pe' phenel k-o numără 116.111. Athé, E Asocijačiè o Telefono kat-o Cyhavo phenen tumenghe so drepturi hin tumen, phenen pale tumari problema te tume' traden, dake kampel, k-o' organizačii kai janen mai mišto so te keran vaše tumenghe.

Atuncyi kana pe' phenel orsar ke has iek abuzo kare iek cyhavo, e Direkțiè generalo vaş-o vazdipen le cyhavenghiro rüdel it'o o baio te dake o cyhavo hin and-o baio baro şai te le' kalavel le cyhaves d-andodo than te te le' cyuven urgènto ke iek aver familiè, jeno vöi iek servicyio specyalizimen, te pal-odè iek jud'ekätori te mikel vöi te na mikel adè but'i. Dake kampel, kerena o' lila kai o dad te hâsarel peskire drepturi dadenghire te te avel numa' iek strâino vaş-o cyhavo.

Kana o cyhavo hino mardo vöi dake o sašt'ipen vöi peskiri viaža hine and-o baio, o' bulale puterena iek dosari penalo kana aşunen pale adala but'è.

INFRAKTIUN'È: Hin infraktiun'è kai bacyhol nafela phiraipena kar-o minoro te pe' del penitencyiaro kana o' dada vöi orso jeno savèhè beşel o minoro cyuvel and-o baro baio o barearipen fiziko, goud'akiro vöi d'eskiro le minoroskiro.

O maripen khore

Ande avera familií hin but'è but phare: o' cyhave hine liminde le dumukhenta, marde la harauleaha vöi ušt'ade and-o' pounre; hine phangle and-e pivn'ita, phangle le lanžòhò d-o pato, phaberde la tâgaraha; hine violimena vöi te mundarde. Sè adala but'è kerde hine but phare te hin infraktiun'i, odo kai le' kerel şai te avel trad'indo and-o penitencyiaro. Sèkonvar kana odo mardo hin d-and-e familiè (cyhavo, dad, phuro, murş vöi o pirano/ piran'i kate iek dad) e infraktiun'è dith'ol mai phari te e ped'apsa kai pe' dela kerd'ola mai bari iek sfertòhò.

Dake hin'an e viktima ande dasave infraktiun'i, kampel te vakeren mai it'o varikaha kai şai te tume' sikaven: n'amo, vecyino, sit'arno. Kât'i mai it'o kampel te phenen k-o servicyio vaş-o vazdipen le cyhaveskiro vöi k-o' bulale. Kana hin'an and-o baio baro şai te te beşen iek vrèmè ande iek centro vaş-o' viktimi vaş-o maripen and-e familiè.

TE NA BISTAREN: Te avel varikon limindo khore, orkon şai te akharel le bulalen. O' bulale şai te aven te ke kamen von, te dake odo mardo na phend'a avri. K-o procyeso, dake e viktima pat'al ke so kerd'a na mai kerela pale, şai te pe' pâkunel odolèhè nafel kai hin d-ande peskiri familiè, da' numa' dake kamel vöi adè but'i.

KER O PRIMO PASO! O' viktimi şai te manghen te aven vazdimena bilovenghiro 0800.500.333, ke orso cyaso.

Atuncyi kana varikon hino mardo te hin and-o baio peskiri viaža, peskiro mas vöi peskiri goud'i vöi na mai hino slobodo, te odè la kerd'a iek jeno d-and-e familiè, odo mardo şai te manghel k-e Jud'ekätoriè te del iek ordino vaş-e protektiè. E protektiè pe' del it'o, vaše maxim şou cyhon te voi te odo kai marel varikas şai te avel kalado d-and-o kher, te na mai avel miklo te vakerel la viktimaha, te na mai beşel paše viktima, o' cyhave vöi lakire n'amuri.

O vazdipen le cyhavenghiro kai nan'i len dada

Kana o cyhavo na beşel iek vrèmè vöi nicyisar peskira familiaha (peskire dada mule, na pinjarel peskire daden, peskire dada hâsarde o' drepturi dadenghire vaške na kerde so kampel vaše penghire cyhave, na mai hin len drepturi

dadenghire vaške abuzinde penghire cyhaven, na mai hine slobodo te keren so kamen vaške hine but ghin'ele, phende ke hine hâsarde vöi mule vaške ghile penghe de prè but vrèmè kheral te na mai pe' janel khaicyi lendar), kana o cyhavo hin abuzimen vöi na hino bareardo mišto kate peskiri familiè, vöi kana o cyhavo hino araklo vöi miklo and-o' korhazuri, atuncyi pe' del vazdipen o plasamènto. Ke pe' kerel adè o cyhavo avela trad'imen k-e aver jeno/familiè te dikhel lestar, ke iek asistento daiakiro vöi ke iek servycyio rezidentjaloo – akana hine paste 57.000 cyhave lede de paše penghire dada, vaške has mikle lendar vöi penghiri familiè kerd'a baio kana vakeras pal-o barearipen te pale lenghiro sit'aripen.

Avera cyhave hine adoptimena. Mai but o' dada kai na şai te avel len cyhave kamen adoptiè. Auka ke, o' dada kamen but e adoptiè te o cyhavo avela n'amo peskira familiaha neivi. O' dada kai adoptinen şai te aven gaje vöi sträin'i kai beşen ande aver ḥara. Dake iek dad kai hin les abè iek cyhavo pe' lel averè jenèhè, ado şai te adoptinel odole cyhaves te, auka, soldui avena te and-o' lila peskire dada.

Cyhave cyorde vöi mikle penghire dadendar

O cyhavo şai te phirel avri korkori vöi peskire daden̄a. Dake iek dad mikel e ḥara le cyhavèhè bi te le' avel ado drepto te bi te kamel okover dad, so kerel vo hin cyoripen d-ande sè e lumè kat-o cyhavo te o Ministero la Justiçiekro Kerela te le' anel pale.

Kana o cyhavo hâsard'ol kheral, o' dada vöi o jeno kai kampelas te dikhel lestar kampel ande 24 cyasuri te akharen le bulalen, kai na pale but vrèmè le' rudena – o sistemo „Alertă răpire copil”. Ande sèkon bärş, and-e Român'ie hine 3.000 cyhave kai pe' hâsarde. Da' 95% ghile penghe ke von kamle. Akana (ianuarie 2019) hine 17 cyhave hâsarde, sikade p-o saito la Političekiro Lahâka, kai ji akana na has arakle.

TELEFONO VAŞ-O' CYHAVE HÂSARDE: Ande sè o' ḥari d-and-e Europa o' hâsaripena cyhavenghire hine dinde k-o număr 116.000.

Le cyhaves hin les o drepto te bareol paše peskire dada. O' dada kampel musai te le' barearen. Atuncyi kana miken le cyhaves vöi kana pe' miken von d-o cyhavo, pot'inena.

INFRAKTIUN'I: Dake o' dada miken peskire cyhaves te adales le' dukhal adè but'i, so keren von hin e infraktiun'è **mikipen familièkiro** te dake o minoro phenel avri k-o' bulale adala kampel te pot'inen. Te phandes, te garuves vöi te cyores iekhe cyhaves, orkon la kerel, hin iek aver infraktiun'è phari ke **na mikes te avel slobodo**.

*

**

Frimi phendo:

Na hin pale situatiè lenghiri kaſte o' dada te aven egalo and-o' drepturi te ande so hin musai te kerel o cyhavo.

Na hin slobodo te mares le cyhaves vöi te le' keres k-e goud'i.

O kapitolo VI. O ADOLESCYENTO TE O SAŞT'IPEN

Servicyii saşt' imaskire

Le cyhaves hin les o drepto te pe' bukurinel vaše peskiro saşt'ipen kai şai te avel te te le' avel servicyii saşt' imaskire te te kerd'ol mišto.

Dake o' manuşa şai te jan k-o' korhazuri publiko atuncyi kana şai sikaven ke pot'inen ande sèkon cyhon (le kardòhò saşt' imaskiro), le cyhaven hin len bi te pot'inen ado drepto. Da' vaş-adè von kampel te aven skirimena ke iek saşt'arno familièkiro. Avera servicyii saşt' imaskire hine te and-o' şkoli te and-o' licyeuri, ambulatorii vòi and-o' kabineturi saşt' imaskire.

Şai te jan tumenghe bi te daran k-o saşt'arno. Le nasfales hin les o drepto kai odola kai le' saşt'arel te na phenen avri pale leste, so baio hin les vòi o tratamènto kai le' lel. Kampel te avel respektimen. Sode vrèmè o nasfalo hino and-o korhazo, vo na şai te avel filmimen vòi fotografiimen bi te kamel vo.

KORUPTIÈ: Kana iek saşt'arno manghel love vòi but'è kaşte saşt'arel varikas, vo kerel e infrakjuni è ke lel mita te dake lel vòi na so manglea. Kana iek manus nasfalo phenel ke del vòi del variso le saşt'arneske, vòi angheal, vòi pale so has saşt'ardo, kerel e infrakjuni è kana **del mita**. Vaše soldui jene pe' dela penitencyiaro.

O interneto ame' del informații pal-o' piruli. Hine avera jene kai bikinen piruli p-o interneto. Dikhen mišto le informațienta d-and-o onlaino! Te janen ke iek diagnostiko şai te le' cyuel numa' iek saşt'arno, te o' piruli şai te le' bikinel numa' iek farmacyisto.

O' cyhave na şai te den organ'è vòi țesuturi. Iek cyhavo şai te del numa' cyeluli stem, atuncyi kana odo kai hudel hin n'amo ji k-o grado ştar, da' te kamel vo dake hin les 10 bärş, kai kampel dindo angl-o şeiro kat-o tribunal te le' mikkel leskiro dad. O kalaipen organ'ènghiro, țesuturenghiro te/voi cyelulenghiro kat-o minoro kai mulea pe' kerel numa' kana skirinel iek manus d-and-e familiè kai hino majoro vòi o' n'amuri.

TE NA BISTAREN: Kaşte avel saşt'ardo odo kai hin les baiuri sexualo vòi bian' imaskire, o cyhavo kai kerd'a 16 bärş na mai kampel te avel miklo kate peskire dada.

But'ivar hin lacyho o psihologo d-and-e şkola vòi odo d-and-o kabineto peskiro. O psihologo hino aver sar o psihiatru: primo vazdel emotoinalo, hino d'eskiro; o duito hin iek saşt'rno kai cyuel diagnostikuri te skirinel tratamènturi, kai hine mai but'ivar piruli.

O alkoolo

Iek paş d-and-o' adolescyentî piile alkoolo barim iokhar. Avera pien ke kamen te aven nafela, avera te troman te keren jungale but'è vòi kai nan'i cyacye, te avera ke le' cyaileon. Avera pat'an ke auka hine bare manus, avera kamen numa' asaimaske.

Kampel te janen ke e lèjè na mikkel le minoruren te pien.

Kana pies e goud'i nasfaleol, na mai şai te sit'os mišto k-e şkola, hin and-o baio o barearipen le terneskiro. Na mai hin les lajao te ado lighel iek viaţa sexualo nafel kai şai te la kerel la cyhaia te acyhel phari bi te kamel voi vòi şai te hudel iek bòla kai pe' lel kana kerel sexo. Mai nafel hin te kerd'ol mat'arno. Kampel te janen ke hin instituții specyialo vaş-o' mat'arne te tratamènto vaş-adè but'i.

O' terne meren mai but ke hin but akcyidènturi trad'imekire d-and-odè ke pien vòi len prafuri psihoaktivu. Dake lede auka variso, te na jan le skuteròhò nicyisar vòi le vurdonèhè! Sai te keren iek akcyidènto rutiero, te musaren o vurdon, te tume' limen, te mundaren varikas. And-e Român'iè o' bulale keren sèkonvar kontrolè: kana o testo hin pozitivo le alkoolskopòhò, avena amendimena p-o than; kana hin paste 0,4 mg/litro alkoolo pur and-o aiero dino avri avena lighinde k-e klinika kaste pe' lel rat te dake and-o rat hin tumen iek alkoolo paste 0,8 g/l alkoolo pur, so keren tumen hin infraktiun'è sanktion'imen le penitencyiaròhò maške 1 te 5 bärş vòi amenda penalò.

TE NA BISTAREN: And-e Român'iè şainen te jan le vurdonèhè numa' kana hin tumen... ZERO KE IEK MIÈ

Cyacyi, dake nan'i tumen permiso te traden vurdon te trad'inde o vurdon p-o drom publiko keren iek aver infraktiun'è. Te dake trad'inde o vurdon numa' varikât'i meitèri ji kana tume' inkerde o' bulale vòi ke has tumen te keren variso urgènto. Dake tume' dinea o vurdon iek manus kai janglea ke nan'i tumen permiso vòi ke piile tharimol, ado avela sanktion'imen te vo le penitencyiaròhò.

O duhano

Pe' diklea ke o' manus kai târdinde de kana has terne te ke iek sferto d-and-o' terne adolescenyi târden ande sèkon d'es vòi kana te kana. Ke kamen te dikhen sar hin vòi ke phenen penghire hortacyè avera len te târden. Pal-odè na şainen te mai pe' miken. But phenen "Da, da' o papu târdind'a sè peskiri viaşa te jud'a ji k-o' 80 bärş" na mai hin: akana o' manus keren mai frimi sporto, han bute E-urenja te hine mai stresimena. Dake ke sè adala mai pe' cyuel e tharimol te o duhano, sai te meras it'o. Te ande amari tara pe sèkon cyaso meren ştar jene ke târdinde.

JANEN KE...?!: And-e narghileaua hin but'ivar sè duhano, numa' ke hin les aroma gulì. Kana târdes d-and-e narghileaua iek cyaso, târdes dui şela tâgäri.

Avelas misto te na keren le averen te len tumari suka. Len sama te na târden and-e şkola vòi paše late, vaške sai te aven sanktion'imenat-o' bare la şkòlakire. Ande amari tara pe' dind'a iek lèjè kai, sè auka sar and-o' but tari okcyidental, nan'i slobodo te târdes and-o' thana publiko phangle, te e sanktiun'è hin e amenda maške 100 te 500 lei. Kampelas te janen ke te târdel iek romn'i kana hin phari sai te anel p-e lumè iekh cyhavo nasfalo.

Te mai variso: E lèjè na mikel le minoren te pe' bikinel lenghe vòi te pe' del lenghe bilovenghiro but'è d-and-o duhano.

Piruli, draba, droguri

Kampel te janen ke o' piruli hine kerde te tume' saşt'aren te ke von pe' del kat-o' saşt'arne. Hin'an kana na kampel te les vitamin'i kaste bareon kire müşti vòi pirulenja kaş te san'on: o sporto te o haben lacyho hine dosta akana kana hin'an terno. Cyu sama: o diazepamo vòi e morfina bikind'on numa' kana phenel o saşt'arno te na sai te le' les numa' kaste sastos. Sai te les iek amenda dake hin tut dasave but'è.

O' droguri, pinjarde tumendar sar "legale" te kai pe' lede mai dämält d-and-o' „magazin'i sunenghire“ ("magazine de vise") te ad'es kat-odola kai bikinen p-e uliça, hine droguri kerde d-and-o' ierburi te substanță kimiko. Dake le' len sai te zainen, te dikhen but'è kai nan'i, te tume' avel te cyhadan, te peren teile. Iek interventiè saşt'imekiri sai te avel but lacyhi numa' dake pe' kerel it'o. D-and-o bärş 2011 e lèjè na mikel te pe' bikinen o' droguri, nicyi te te le' den bilovenghiro averenghe vòi te phenen le manusenghe pale lende. Sè auka, pe' del penitencyiaro te dake numa' cyuven o vast pe lende, auka ke dake o' bulale le' arakhen tumende, te dake hine kaste le' pien numa' tumen, avena sanktion'imenat.

Da' o' droguri hine lede kate mai but de 5% de maşk-o' terne. Hin mai but fèluri droguri: marihuana, haşıço, kokaina, heroina, opiuo, crack-o, ekstazio, LSD-o, amfetamina te auka mai dur. Hin mai but fèluri: sar piruli, sar prafuri kai pe' târden p-o nakh, sar tâgara vöi injekṭii. Von pe' bikinen kat-o' manusia kai bikinen kai le' den frimi lovența vöi te bilovenghiro, te pal-odè bareol o preṭo kana o manus piel sè mai but.

INFRAKTIUN'I: And-e Român'iè na hin slobodo te tu' avel droguri nicyi barim vaše tuke, adè but'i hin infraktiun'e. Sè auka, hine infraktiun'i: te bareares, te cyuves opre, te des te te bikines droguri.

Hin droguri nafela vaş-e goud'i te kana les len numa' iokhar. Avera tume' mat'aren, tume' keren te hut'en vöi te dikhen but'è kai nan'i; avera keren semipareza; avera keren boli k-o d'i vöi k-o' plämân'i; avera boli k-e goud'i vöi skizofren'i; avera tume' lighen and-e koma, te kana le' len şai te te meren. Pale varikât'i cyasuri vöi d'esa na mai sâmtânen. Kampel te janen ke dake jan p-ado drom na prè mai şainen te tume' bolden. Na nath'ol numa' auka, kampel iek tratamènto specyializimen. Te ruden te vakeren mai it'o tumare dadența, sit'arnența, saş'arnența, konsilierența.

TELEFONO ZEIDO: Şai te len sfaturi te te aven vazdimena pal-o' droguri k-o' specyialo manusia kat-e Agențiè Naționalo Antidrog. Sun'inen k-o număr telefonoskiro 0.8008.700.700.

O than de paş-amende te o haben

O drepto k-o saştipen anel te o drepto ke iek than de paş-amende sasto, te te o drepto te has variso sasto. But boli, rako, thulipen, te boli ileskire, şai te aven te k-o' cyhave.

And-e Român'iè hin sè o' formi de relief: hin amen marè te munțâ, d'aluri te kâmpii. Hin amen râuri, lakuri te iek fluvio. Hin amen e duito e mai bari delta d-and-e Europa.

E natura ame' inkerel te amen kampel te la vazdas. Voi ame' del o saşt'ipen, sèkonfèlo but'è vöi o than te ame' linişt'inas. Ke folosânas o kaşt, o pan'lî, ke lejinas o gozo (e iaga, o pòpiri, o plastiko) sikaven te hin'am cyvizilimena. Te cyhudes e guma p-o drom, koji kana hin tari iek sporto vöi and-o parko, te cyudes pòpiruri p-o oblako kat-o vurdon vöi e tâgara teile p-o' droma na hine numa' n'işt'e kontraventii, but'è nafela kai le' keras vaše save şai te avas sankt̄ion'imena ieka amendaha, adala sikaven te ke na hin'am dosta sikade manusia.

BOLI K-O' CYHAVE: Ande amari țara biand'on ande sèkon bârş paste 1.400 cyhave nasfale k-o d'i te mai frimi d-ek paş lendar hine saşt'arde; dake arisen te aven cyhinde, in'è d-ande deş cyhave mai juven. Hin varikât'i şela jene, maşke save te cyhave, kai hin len bòla Lyme kai la len ke le' danderde e kăpuşè. Iek d-ande 10.000 cyhave kerel rako; 80% şai te aven saşt'arde. Iek sférto d-and-o' cyhave şai te aven tulburimena, te na mai aven atênto vöi te keren autismo (hin amen 30.000 cyhave kai hin len autismo). 2.500 cyhaven hin len diabeto te len insulima. 2.000 cyhaven hin len artrita tern'ikan'i kai na pe' janel soske nasfaleon, bòla kai na nath'ol nicyokhar. Paste 10% d-and-o' cyhave ohto bârşenghire hine prè thule.

Kaşt'e avas saste hin musai te keras sporto barim 30 minut'i p-o d'es (na kampel te na keras yoga, qigong vöi tai cyhi), te na mai has but tukurèhè vöi lonèhè, te na has but gulipena, da' te has frukt'i, legumi te cyerealè te te pias ande sèkon d'es barim dui liiteri pan'i. Dake na respektinas o' reguli thoimaskire te hamaskire, dake na keras vakcyino k-e vrémè vöi kana hin boli and-e familiè şai te nasfaliuvas. Sè auka, o' cyercyetători mai phende ke te avas ruşle kerel nafel amenghe, ande vrémè, te adala na avena lacyhe vaše amaro korpo. Hin musai te sikleon te beşen dur kate sè so şainlas te tume' kerel nafel fiziko te dureon kate orso şainelas te tume' kerel nafel k-e goud'i.

O vazdipen odolenghiro kai kinen

Pale so kinen iek but'i, sai ande dui bärş kate so la kinde te dikhen ke na hin vòrta auka sar kamenas te kinen. Atuncyi kampel te vakeren le bikinitorèhè ande dui cyhon de kana dikle ke so kamle te kinen na hin lacyho te şai te keran adala: le' lighen pale te manghen te avel lacyhardo vòi te tume' del aver (adè but'i kampel te pe' kerel ande maxim 15 d'es bi te mai pot'inen variso); dake adè na pe' şainel, şainen te manghen love d-ande kât'i pot'inde vòi şai te den pale e but'i te te len pale sè o' love. Dake na şai te tume' paruvvel odè but'i, kampel te len pale sè o' love.

Orso but'i hin la iek vrèmè kai hin lacyhi te iek garantjè kai la del odo kai la bikinel. Dake ande adè vrèmè e but'i musard'ol kana tumen kerde lèhè sar skirinel, von hine musai te lacyharen e but'i vòi te la paruven. Auka ke o' elektriko but'è vòi elektron'iko hin len iek garantjè maşke 6 cyhon te 3 bärş, te and-adè e but'i musard'i pe' lacyharel bilovenghiro, da' k-o' service-uri kat-o produkätori.

Kana o' but'è sikade mai opre le' kinde pal-o interneto, kampel te konfirminen maşk-o e-mailo vòi ande kiro konto puterdo p-o saito. O' but'è kampel dinde ande maxim 30 d'es vòi kana phenel odo kai bikinel. Şai te phenen odoleske kai tradel ande 14 d'esa ke na mai kamen, bi te mai phenen soske, te ande avera 14 d'esa te den pale o' but'è, pal-odè lena pale tumare love.

Kana kinen iek but'i kai pe' hal te na dikle ke has expirimen, şai te manghen te la paruven tumenghe it'o vòi te den tumare love pale.

INFRAKTIUNI: *Hine cyude and-o penitencyiaro odola kai musaren o pan'i, musaren etharimol vòi o' habena. Sè auka, odola kai bikinen but'è musarde dake nasfaleon le manußen.*

Atuncyi kana na pe' respektinen sè adala drepturi tumare vòi vase orso but'è kai nan'i mişto le but'enja vòi kai le' kinen le servicyurenja şai te phenen k-o Komisariato Jud'eteano vaş-o vazdipen Odolenghiro kai kinen kai şai te den sanktjun'i odoleske kai bikinel (te del amenzî vòi te phandel o magazino).

O TELEFONO ODOLESKIRO KAI KINEL *hin iek număro na prè kucy, kai odola kai kinen şai te sun'inen vaş-o informaţii pale save şai te phenen avri vòi te keran reklamaţii pal-o' but'è te o' servicyii kai le' kinen. InfoCons.: 021.9551.*

Şai te tume' avel problemi iekha but'aha kind'i d-ande iek stato d-and-e U.E. Dake and-o lil garantiakiro pe' phenel ke hin tumen iek garantjè europeano atuncyi odo kai kinel şai te la manghel ande orsavi d-ande adala țări, te d-and-e Român'ie. Dake and-o lil garantiakiro na pe' phenel adè but'i, atuncyi na şai te manghen e garantjè numa' and-e țara kai kinde odè but'i. Sè o' informaţii kai kampel tumen şainen te le' len kat-o Centrul European al Consumatorilor România: www.eccromania.ro.

*
**

Frimi phendo:

E tharimol te o duhano nan'i lacyhe vaş-o saşt'ipen. Adala na şai te even bikinde le minorurenghe.
And-e Român'ie nan'i slobodo te len droguri de orso fèlo hine adala.
O haben lacyho te o vazdipen le thaneskiro de paş-amende hine importanto vaş-o saşt'ipen.

O kapitolo VII. O ADOLESCYÈNTO TE PESKIRO TRAIO TE O TRAIO PESKIRA FAMILIÈKIRO

Sekso te kontracyeptiè

Kana hin pale lenghiri viaña intimo, o' manuña kampel te aven responsabilo, auka sar ande orso aver but'i. O' terne şai te keren sexo de kana hine bare fiziko te goud'akiro. Adè şai te pe' kerel numa' kana soldui kamen te bi te pe' uşavel e lèjè. Kana le cyhaves kai hin les iek dasavi relatiè hin les prè frimi bärş o partenero avela sanktion'imen te dake ado hino majoro vòi minoro.

AKTO SEXUALO IEKE MINORÒHÒ: *Hin infraktiun'è te keres sexo ieke minoròhò kai hin les mai frimi de 15 bärş, te dake o minoro tu' mikel. Dake le minoros na hin les 13 bärş, so kerd'an tu hin diklo mai pharo.*

Te te o' cyhave kai kerde 15 bärş kamen, hin jene kai nan'i slobodo nicyisar te keren sexo lença: hin vorba pal-o' n'amuri (dada, phure, phrala, unt'o te nèpoṭi kat-o phral) vòi odolendar kai dikhen lendar, le' pàzânen, le' vazden, le' sit'aren vòi le' saşt'aren (saşt'arne, sit'arne, instruktori vaş-o sporto, raşaiè, îngrijitor, pazn'icyi, te auka mai dur.).

E JUSTIJIÈ PHEND'A: *And-o cyhon iunie 2015 iek antrenori k-o handbalo kate iek klubo d-and-o Bükureşti has phanglo ke, kana has o' kantonamènturi, kerd'a sexo efta cyhienta kai has len 11 te 14 bärş. Pale iek procyeso penalo kai pe' inkerd'a dui bärş, and-o cyhon martie 2017 o antrenori led'a 19 bärş penitencyiaro, na mai has les o drepto te mai avel antrenori te has musai te pot'inel le cyhienghe 42.000 euro te 59.000 lei.*

Ad'es, e kontracyeptiè na mai hin iek lajao. Kampel te janen ke hin but'è kai na mikel phari la cyheia, te athe hin te lacyhe te nafela, şai te avel mišto vòi na: kana na keres sekso, kana les piruli kontracyeptivo, sterileto, diafragma, prezervativo, injektiè, kana cyhudes avri. O' mai lacyhe sfaturi te lejines iek metoda kontracyeptivo şai te aven lede kat-o saşt'arno familièkiro, o saşt'arno specyalisto ginekologo vòi o' specyalist'i kai tu' sikaven sar te keres cyhave vòi na.

PLATFORMA VAŞ-O SIT'ARIPEN: *Informaṭji pale sar o' cyhiè te na acyhen phare bi te kamen, boli kai şai te pe' den kana keren sexo te o' phiraipena nafela, banghe, mašk-o' jene şai te arakhen p-o saito "Sexul vs. Barza". Adè hin e primo platforma vaş-o sit'aripen sexualo video d-and-e Român'iè: www.sexulvsbarza.ro.*

Infekṭii sexualo

O' relatiè sexualo kana na pe' cyuel prezervativo vòi avervariso şai te anel na numa' iek bian'ipen bikamlo, da' te te pe' len infekṭii (boli sexualo vòi BTS – boli kai pe' len kana keren sexo). O' relatiè mai bute manuṣenṭa te/voi kana pe' folosanel prezervativo na hin mišto odoleske ke şai te pe' del sifiliso (kai nan'i lacyho teile te pal-odè odola nasfale şai te meren), gonorea (o peile phut'on), e Chlamdiè (o juvlè na şai te keren cyhave), o viruso HPV (kai keren rako de kol uterin te, te na avel araklo k-e vrèmè, hino nafel).

Avera infekṭii hine phare, avera tu den sekreṭii, keres beşicyi, tu' hal, phabos, tu' dukhal. Şai kai iekes d-and-o' parteneruri na le' avel nicyieks simptom, da' te avel infektimen. Kana hin tumen dasave sàmnuri kampel te jan ke iek saşt'arno familièkiro, iek specyalisto morth'akiro-venerologo vòi iek ginekologo; kampel te phenen le parteneroske te kerel peske te vo iek kontrolo. Na kampel te tume' avel lajao. Jan it'o ke iek saşt'arno.

Iek baro baio hin te les o viruso HIV kai, ande varikât'i bärş pale so le' led'an, kerd'ol SIDA te pal-odè meres – and-e Român'iè mai but de 12.000 jenen hin len SIDA; hin 1.000 manuña kai hin len SIDA ande

sèkon bärş, but d-ande lende hine terne. E infektiè şai te kerd'ol kana hin tumen orso kontakto te na cyuven prezervativo, sexo normalo, analo (and-e bul) te oralo (and-o mui).

BUTÈ CYACYE: And-o bärş 2014 iek terno d-ande iek foro d-and-o sudo la ḥarakiro, 24 bärşenghiro, mulea. Soske na kampel te phenes pal-o saşt'ipen ieke jeneskiro, numa' k-e autopsiè pe' araklea ke leles has les SIDA te la led'a ande iek korhazo, ke trin bärş. Pale adè vèstè, o' cyhie kai has lèhè kerde penghe analizâ, te duien has len HIV-o. Solduien has len parteneruri. Paste 40 jene ghile k-o korhazo te pe' len lenghe probi vaş-o-analizâ. Sè and-odo bärş, ande iek foro de paše marè pe' araklea iek terno kai kerd'a nasfale varikât'i deşa elevuri d-and-e klasa deşuduito, pale so araklea ke hin les HIV-o. Akana vo hino jud'ekimen.

INFRAKTIUN'I: Kana des boli sexualo kamindoi kana keres sexo voi SIDA maşke orso but'e jèhè k-o penitencyiaro.

O' agresiun'i sexualo te e koruperè sexualo kat-o' minoruri

O sexo şai te pe' kerel numa' kana soldui kamen. O sexo angl-o' manuşa na hin slobodo. Na hin slobodo te cyuves o vast p-e viktima, nicyi te keres laha variso kai na kamel. Dake so keres laha kerel lake nafel, so keres tu hin iek delikto cyivilo te atuncyi e viktima şai te te manghel kate iek jud'ekatori te le' cyuel le autoros te pot'inel lake love. Da' atuncyi kana pe' kerel iek infraktiun'è, e viktima şai te kerel plânjerè penalo vaş-o autorì.

INFRAKTIUN'È: Dake e viktima hin forṭâmen voi phangli voi sovleardi kašte avel agresimen sexualo, o autorì avela sanktion'imen penalo, da' numa' dake e viktima phenel avri k-o' bulale ande na mai but de trin cyhon. E but'i kerd'i hin te mai phari dake o autorì hino n'amo, sit'arno voi o saşt'arno la viktimakiro, voi dake e viktima hin mai tān'i de 16 bärş voi voi has cyud'i and-o' materialuri porno, voi dake has mai but autoruri kethane.

O abuzo sexualo daravel la viktima te adè na mai pat'al ande peste. Ke hin lake lajavo, e viktima arisel te phenel ke na kerd'a so kerd'a lake odo manus. Ande avera kazuri e viktima acyhel dukhaha goud'akiri phari. Hin situaṭji kana e viktima pe' mundard'a pal-odè. Hin gava/ foruri te thana d-and-e Român'iè kai o' agresiun'i sexualo hine variso normalo, sar drepto kat-odo mai zuralo d-and-e familiè voi mai baro and-o gau/ foro – te des goud'i auka nan'i mišto. Kampel te janen ke o' agresiun'i sexualo na hine lacyhe nicyi and-e familiè: rom romn'aha, dad cyhavèhè, cyhavo te peskire dadèhè.

O' minoruri kai na kerde 13 bärş hine vazdimena. Hin avera but'e kai kampel inkerde dur lendar kašte na tulburinen penghiro barearipen.

INFRAKTIUN'I: O but'e kai nan'i mišto vaş-o' minoruri mai tān'e de 13 bärş kana vakeras pal-o' but'e sexualo hin e infraktiun'è kai bucyhol **koruperè sexualo** te o' ped'epsâ hine mai bare. Athe hine te o' agresiun'i sexualo, kana hine cyude te keren but'e averenghe, kana pe' kerel sexo angle lende, kana huden materialuri porno.

Keren e infraktiun'è kana pe' len minoruri vaş-o sexo kat-o' manuşa kai phenen le cyhavenghe mai tān'e de 13 bärş, te k-o telefono voi interneto, te pe' dikhen kašte avel othe kana pe' keren but'e sexualo voi agresiun'è sexualo.

O violo

O violo hin iek nafel fiziko, te te goud'akiro. Vo tu' kerel te dasas te koulearel na numa' la viktima, da' te peskira familia. E viktima hin kerd'i nafel, te o agresoro hino diklo mišto maşke peskire hortacyè. Ande vrèmè, e viktima na mai kamel te beşel varikaha kai hin les aver sexo. Voi, şai te arisel te na mai fal la de lakiro

korpo te şai te kerel prostitujiè. Mai but'ivar o agresori hin iek jeno nafel, għin'elo vòi kai mai kerd'a dasave but'è.

E INFRAKTIJUN'È VIOLU: *Les penitencyiaro vaše orso but'i sexualo, akto sexualo muieskiro, akto sexualo buleakiro, orso aver akto and-o vagino vòi la buleaha, kana has kerd bi te pe' kamel. Cyuven sama: hin sè auka pharo dake o moripen pe' kerd'a aver but'enja!*

And-o' ultimi bārṣ barilea o numāro cyiènghiro te cyhavengħiro violimena odolendar de paše pende: hortacyè, manuša kai le' pinjaren, pirane (piran'è). But lendar kamen te keren sar dikhen and-o' filmuri porno. Ande 80% d-and-o' kazuri e viktima pinjarel le nafeles. Hin te kana o' dada violinen pengħire cyhaven (mai but o' dada kai pien tharimol te droguri), avera cyhiè acyħon phare.

Mai but'ivar, e agresiun'è sexualo la keren o' cyhave/ murša le cyhienta vòi avera cyhaventja. Hin kazuri, but raro, kana juvlè violinde le muršen. Hin te varikat'i cyhiè kai, kaštē keren penghe cyacyipen, violinde n'išt'e cyien, te vaş-adè has komplicyi k-o violo.

E JUSTIJIÈ PHEND'A: *And-o noiembr 2014, ande iek gau/ foro d-and-o esto la ḥarakiro, efta terne maške 18 te 27 bārṣ phandade te violinde p-o kāmpo, mai but cyasuri, iekha cyhaia 18 bārṣengħiri, ji kana na mai janglea pestar. Ji kana pe' rudind'a sar has, von has phangle. O proċeso has gata pale iek bārṣ te o' jud'ekatōri dind: 10 bārṣ penitencyiaro vaše odo kai lighind'a la cyhaia le vurdonħèt te kai, pale so acyhilea p-o kāmpo, le' akħard'a okoveren te keren; 8 bārṣ penitencyiaro vaše avera trin infratoruri kai na pinjarde andre ke kerde so kerde te 6 bārṣ penitencyiaro vaş-o' ultimi trin kai pinjarde andre so kerde. Sè has musai te pot'inen la viktimake 70.000 lei daun'i moralu.*

Cyuven sama kana hin'an avere jenentja vòi and-o' thana kai jan kaštē na miken te pe' keren o' violuri. Da' dake pe' keren, e viktima na kampel te phabol lake vòi te na la dukħal d-o nafel manuš. Kampel te dikhen ke na e viktima hin odè dušali vaş-o violo! Te ke hin iek n'amo vòi varikon pinjardo, orso nafel manuš kampel te te pot'inel vaše so kerd'a. O violo hin iek but'i auka phari ke hin sanktjon'imen te dake pe' kerel mašk-o rom te romni vòi mašk-odola kai beşen kethane te nan'i lede.

TE NA BISTAREN: NA hin NA!

E viktima kate iek infraktiun'è violoskiri kampel te phenel it'o k-o' bulale te, bi te pe' thovel, kampel te jal peske it'o k-o saşt'arno kaštē lel iek lil mediko-legalo. Ande ado lil pe' phenel so acyilea pale so pe' kerd'a vòi and-o korpo kat-e viktima te adala but'è şai te aven probi and-o proċeso. La viktimake na kampel te avel lake lajavo vaše so pe' kerd'a lake. Nicu na kampel te daral d-o agresori, vaške avela astardo te phanglo kat-o' bulale.

VAZDIPEN LACYHO: *Dake hin'anas e viktima kate iek agresiun'è sexualo vòi fiziku şai te vakeres iekhe avokatohò, bilovengħiro, mašk-e Reġeaua Pro Bono vaş-o' Drepturi le Manueskire trad'imena kat-e asocjatiè ACTEDO: <http://probono.actedo.org>.*

Sè auka, o'viktimi and-e violenja sexualo şai te aven vazdimena psihologiko bilovengħiro, te online, kat-e asocjatiè ALEG k-o <http://aleg-romania.eu/consiliere> te k-o Helpline 0753.893.531.

O khosipen pot'inimaskiro kat-o autori

Pe' janel ke dake nath'ol iek vrèmè de kana kas kerd'i e but'i nafel te o' bulale na hine akharde vòi na şainde te keren o proċeso, o autori na mai şai te avel phanglo. Adè vrèmè (kai bucyhol vrèmè khosimaskiri) hin'i aver vaše sèkon infraktiun'è te pe' ingħinel kat-o d'es kana pe' kerd'a e but'i nafel. Numa' ke kampel te janen ke k-o' agresiuni sexualo ade vrèmè pe' ingħinel kat-o d'es kana

e viktima avel majoro; auka ke, voi şai te phenel avri te pale so kerel 18 bärş.

Bian'ipen te avorto

Te kames te tu' avel iek cyhavo kampel te cyuves sama mišto. E juvli kampel te avel te avel gata fiziko te goud'akiro vaş-o bian'ipen té o barearipen ieke cyhaveskiro, da' te te avel vazdimen kat-o dad le cyhaveskiro te, barim, phurendar.

INGHIPENA: *10% d-and-o' juvlè d-and-e Româniè kai bianen hine minoro. And-e Un'iun'è Europeană ame' hin'am p-o primo than k-o numărō cyhienghiro tale 15 bärş kai hine daiè. But'ivar, adala daièn na hin len love te nicyi murş kai te le' vazden te barearen penghire cyhaves. Von na mai jan k-e škola te hin kana nicyi penghiri familiè na le' vazdel.*

Hin musai te phenas ke hin importano o' iekto bärsha kana hin'an cyhavo kai o manus bareol, o' primi trin bärş ande save kerd'on o' strukturi vaş-o barearipen la goud'akiro. Kaşte even o' iekto sit'arne penghire cyhavenghe, le daden kampel lenghe informații lacyhe, d-ande mai but domenii sar hin o saşt'ipen, haben, o barearipen goud'akiro te d'eskiro kat-o cyhavo, sar pe' phiravel o cyhavo mašk-o' manusा.

But'ivar o bian'ipen kerd'ol and-o' lacyhe kondiții, and-o' korhazuri te/voi te kana hin iek saşt'arno othe.

INFRAKȚIUN'I: *Pe' pedepsânel kana e dai vöi orso jeno kerel nafel le cyhaveske kana hino and-o pär te kampel te inkleol, numa' o saşt'arno şai te kerel adè kana respektinel so kampel te pe' kerel. Sè auka, pe' pedepsânel o mundaripen kat-o cyhavo tâno pale so inkleol, te dake e juvli hin'i tulburimen goud'akiro.*

INGHIPENA: *E Româniè hin la e mai bari rata avortoskiri d-and-e Europa: 48 avorturi k-e 100 bian'ipena, mai but sar duivar paste e rata maškarun'i and-e UE.*

Şai te avel mundardo o cyhavo and-o pär kana o cyhavo hino bikamlo vöi kana hin'i nasfali e juvli. Amaro stato mikel te pe' kerel avorto.

E religiè phenel ke o embriono lel e viaşa and-o pär te vo hin abè iek manus te atuncyi o avorto hino diklo sar iek mundaripen. Da' e lèjè phenel ke numa' la daia hin la o drepto te kerel vöi na cyhave.

INFRAKȚIUN'È: *O avorto şai te pe' kerel numa' and-o' korhazuri, kerdo manusendar kai hine mai lacyhe and-e obstetrika-ginekologiè te numa' dake e nasfali hin'i ande deşuștar kurke. Kana pe' uş'taven adala drepturi şai te jas and-o penitencyiaro.*

Da' kampel te janas ke o avorto şai te avel nafel vaş-o saşt'ipen la tern'akiro: te phenau auka, şai te na mai şainel te la avel cyhave.

Liipen nelegitimo te liipen

Dui jene şai te phenen ke kamen te juven auka sar o rom te e romn'i, juvindoi te kerindoi but'i kethane, bi te pe' len – von pe' akharen pirano te piran'i. E lèjè na phenel ke na mikel iek dasavo juvipen, da' nicyi na del tari iek drepto adale manusenghe –adè but'i avela dake pe' mikela e lèjè vaş-o parteneriato cyivilo.

TE NA BISTAREN: *Kaşte vazdel le cyhaves, e lèjè phenel ke na hin nicyiekk diferença mašk-o cyhavo biando d-ande iek orsavi relație te iek cyhavo biando ande iek familiè.*

And-e Român'iè şai te pe' len numa' iek murş iekha juvleaha angl-o ofiṭeri vaş-e situaṭie manušeskiri kat-e primariè duei martorurenṭa. Ado dela le romn'ake o lil liimaskiro.

Sè atuncyi o rom te e romn'i kampel te phenen so felo liipen kamen, te phenen so avela penghire but'enṭa kana beṣena kethane. Hin trin: dake o rom te e romn'i lejinen kai o' but'è te aven solduienghire, sè o' but'è kai le' lena pal-odè avena solduienghire; dake lejinen kai o' but'è te na aven solduienghire, atuncyi o' but'è kai le' lena avena sèkoneskire; şai te lejinen kai o' but'è te aven solduienghire te te na aven solduienghire (but'è kai hine solduienghire te but'è kai hine sèkoneskire).

O liipen mašk-o' jene kai hin len sè odo sexo na şai te avel inkerdo and-e Român'iè, te odola kerde avri nan'i pinjarde amende.

INFRAKTIUN'È: *Kana iek manuš kai hin les juvli pe' lel avera kai hin la murş hin bigamiè te pe' sankṭion'inel penalo.*

Numa' odola kai kerde 18 bärş şai te pe' len te numa' dake kamen soldui adè. Dake hin len cyacye motivuri te numa' dake hin iek avizo saşt' maskiro şai te pe' lel o minoro 16 bärşenghiro kai hino miklo soldui dadendar; kana pe' lel, ado lel sè o' drepturi kat-o' manuşa te na mai avela „minoro”.

O' n'amuri na şai te pe' len te nicyi te le' aven relaṭii maške pende! Pe' araklea ke kana amestekines o rat mašk-o' n'amuri şai te tume' aven cyhave nasfale fiziko vòi goud'akiro.

NANI' SLOBODO: *E lèjè na mikel te pe' len maške pende o' n'amuri ji k-o grado štar (o' cyhave penghire dadent'a, o' phrala maške pende, o' nepoṭi penghire unt'enṭa vòi phurent'a, o' veriṣori maške pende).*

INFRAKTIUN'È: *O' relaṭii mašk-o' n'amuri te odola mašk-o' phrala te phen'e hin infraktiun'è kai bucyhol incyesto, te pe' sankṭion'inel penalo.*

Ande avera naṭii o' cyhave hine fortâmena te pe' len, e cyhei hin'i cyord'i, kind'i vòi o jamutro te e bori hine mai ṭâne sar mikel e lèjè – kampel te janen ke adala liipena na hine legalo.

Pale so pe' len, e rom te e romn'i jan k-e khanghiri kaštē pe' kerel o liipen angl-o Del. Kampel te janen ke o liipen na şai te pe' kerel dake o jamutro te e bori na sikaven o lil liimaskiro. Kampel te na bistaras ke, pal-e lèjè, o liipen angl-o Del na hin musai, hin dosta numa' odo cyivilo.

Atuncyi kana o rom te e romn'i phenen ke pe' lena, adè but'i bucyhol logodna. Ande avera naṭii, mai but'o' gava, e logodna pe' kerel k-e khanghiri.

NASFALIPENA GOUD'AKIRE and-e viaṭa sexualo:

- e pedofiliè – kamipen sexualo vaş-o' cyhave ṭâne; e gerontofiliè – vaş-o' phure; e zoofiliè – vaş-o' an'imalè, o pigmalionismo – vaše iek but'i (statuiè); e nekrofiliè – vaş-o' manuşa kai mule;
- o exhibiṭionismo – kana varikas le' cyeaileol te nand'ol angl-o' manuşa; o fetiṣismo – kana pe' folosânel but'è k-o sexo; o transvestismo – kana pe' len gada kat-okover sexo; o voeurismo – kana varikas le' cyeaileol te dikhel ke varikon kerel sexo; o sadismo – kana varikas le' cyeaileol te marel okoveres kana keren sexo; o masokismo – kana varikas le' cyeaileol te le' dukhal okoveres; o frotteurismo – kana iek manuş poravel peskire odola teilal angl-o' jene sträino and-o' thana publiko.

*
* *

Frimi phendo:

O' relaṭii na şai te kerd'on numa' kana kamen soldui. Na hin slobodo vaş-o' manuşa kai hine n'amuri, sit'arne, saşt'arne, īngrijitor, pazn'icci te beṣen le minorurenṭa.

O' agresiuni sexualo hine sankṭion'imeña. O violo pe' pedepsânel le penitencyiaròhò.

O sexo kana na cyuves prezervativo şai te anel iek cyhavo kai na le' kames vòi te keres infekṭii.

O minoro mai ṭâno 13 bärşenghiro hino vazdimen mai but kat-e lèjè and-o' but'è peskire.

O kapitolo VIII. O TERNO TE E ŠKOLA

O sit'aripen

Soske fiziko te goud'akiro na hino peiko, le cyhaves kampel leske vazdipen specyialo. Iek cyhavo kampel te avel gata te juvel korkori and-e socyietat'è te te avel sikado te na pe' marel, te avel pat'uvalo, te janel te avel slobodo, te le' dukhal averendar, te janel te avel egalo averența te te vazdel averenghe. Adala valori kampel te pe' phenen ande orso sistemo edukațiakiro, publiko vòi privato (jeneskiro).

O' manușa târden but vaș-o sit'aripen le ternenghiro: khere – kai o' dada hine importanto, k-e škola – kai ado vaș-adè hine o sit'arne, and-e socyietatè – mașk-o' projekturi te programuri kat-e socyietatè cyivilo.

O sit'aripen kai hin musai hin de 10 klăsi: odo primaro (kat-e klasa iekto ji k-e starto), odo gimnazialo (kat-e klasa panjto ji k-e ohtoto) te dui bârş kat-o sit'aripen sekundari baro (kat-e klasa in'èto ji k-e dešto). Ado hino bilovenghiro vaše orso cyhavo.

INGHIPENA: And-e Român'iè sikleon 3,2 milion'è tâne cyhave grăd'in'ițakire te elevuri cyude ande paste 20.000 školi. And-o' liceuri te školi profesionalo hine paste 850.000 elevuri.

E lèjè phenel ke hin musai kai o' dada hine te skirinen penghire cyhaven k-e škola. Von lejinena savi škola te keren te cyuvena sama kai adala te jan.

INFRAKȚIUN'È: Hino sankționimen o dad kai kalavel peskire cyhaves kat-e škola vòi na le' mikel te jal k-o' kursuri kai hine musai.

O cyhavo kai kerd'a 14 bârş hin les o drepto te manghel te pe' paruvel peskiro sit'aripen te odo profesionalo, da' adè but'i kampel mikli kat-o raipen kai jud'ekinel.

SĂRBĂTORI:

5 iunie – O d'es naționalo le sit'arneskiro;
5 octombrie – O d'es d-ande sè e lumè kat-o' sit'arne;
17 noiembrie – O d'es d-ande sè e lumè le elevurenghiro/
le studentenghiro.

O' ped'epsî

Mai dămunt o' cyhave nafela k-e škola has cyude te beșen and-o' cyanga p-o' koji pharade akhorenhire, has marde past-o' vasta la kopaleaha vòi k-e bul le liniaròhò, has cyude and-o kolțo kat-e klasa le vastența opre. Akana, and-o proceso sit'arimaskiro d-and-e škola nan'i slobodo te limes varikas. O cyhavo kampel respektimen kat-o' sit'arne te kat-okovera d-ande škola.

O sit'arno kai hin les iek phiraipen kai nan'i slobodo le elevòhò și te avel sankțion'imen kat-o şeiro la škòlakiro. Dake varikon, sit'arno vòi orso aver jeno, limel iek elevo, atuncyi ado și te akharel le bulalen: pe' puterela iek dosari penal ovașe infrakțiu'n'è limimaskiri, pe' rudela, te dake avena dosta dovezî atuncyi odo dușalo kampela te pot'inel.

KAZO CYACYO: And-o cyhon oktombrie 2015, k-e iek licyeo d-and-o maşkar la tarakiro e ran'i vaş-e informatika kerd'a jungale. Voi cyigardind'a ke iek elevo, pal-odè le' limind'a mai but'ivar iekè lilèhè te le' cyhudind'a avri d-and-e klasa. E komisiè la şkòlakiri led'a kat-e ran'i 10% d-ande lakiro salario vaşe 3 cyhon.

Dake o elevo limel iekhe sit'arnes voi ieke avere elevos, vo şai te lel iek sanktiun'è vaş-o uş'tavipen kat-o Regulamènto Şkòlakiro, kai şai te avel iek nota mai tân'i vaše peskiro phiraipen voi te le' kalavel d-and-e şkola. Dake e viktima phenel avri k-o' bulale, pe' rudela so has, te şai te te pot'inel penaloo. Kana le' akusel le sit'arnes, te kana adè pe' kerel p-o Feisbuko, o cyhavo şai te del les te love.

KAZO CYACYO: Iek elevo d-ande iek licyeo d-and-o nordo la tarakiro, pale so led'a e nota ştar k-e cyhib lahâka, la akuşlea p-o Feisbuko la ran'a. Adè dind'a and-e jud'ekata le elevos, te manglea le jud'ekatoros kai o elevo te peskire dada te pot'inen lake 10.000 lei daun'i moralo vaş-o lajao kerdoo. And-o ianuarie 2016, o jud'ekatori phend'a ke la ran'a hin la cyacyipen te la dinde iek part'e d-and-o' love mangle.

E violența and-e şkola

E violența d-and-o' şkoli te licyeuri na hine slobodo. D-and-odè, ande sèkon şkola hin iek Komisiè kai na mikel te pe' keren adala, kai dikhel vaş-e korupțiè te diskriminarè and-e şkola te kaşte vazdel sèvoren.

TE NA BISTAREN: E şkola hin o than vaş-e edukațiè, na vaş-o maripen.

Na kampel mikli e violența and-e şkola (and-o' klăsi, and-e kancyelariè, and-o' tăraňuri, p-o tereno, and-o' anekși, and-e bar şkòlakiri, te auka mai dur.), te nicyi odola kerde paş-o' şkoli (p-o' droma, paş-o'-ndara şkòlakire, zeido thana de paše şkola, avera thana publiko kai hine paše adala).

INFRAKTIUN'È: O Kodo penalo tu' cyuel te pot'ines te kana **limes (pèd'ika, te spides varikas)**, te e ped'apsa hin ji k-o' 2 bărş penitencyiaro. Dake limes varikas te kampel te beşel maxim 90 d'es kaşte saşt'ol, so kerd'an hin mai pharo, te les ji k-o' 5 bărş penitencyiaro. Te dake so kerd'an hin te mai pharo, so kerd'an hin **limipen korporalo** te e ped'apsa arisel ji k-o' 7 bărş penitencyiaro.

CYUVEN SAMA! Kaşte avel iek procyeso penalo, vaş-o' primi dui but'è kai le' kerd'an kampel kai e viktima te phenel avri k-o' bulale ande maxim 3 cyhon; şai kai, pal-odè, te tume' tălejinen, e viktima te kalavel so phend'a, te auka o procyeso nath'ola. Da' vaše trinto fapta, kai hin but phari, o procyeso avela te dake e viktima na phenel avri, te vo na mai şai te avel oprimen nicyisar.

Bulling-o

"bull" and-e cyhib englezo hin manuš kai pe' marel, bătăushi. O bullingo = o' but'è nafela kerde maşke save iek jeno hin kouleardo, tărdimen, terorizimen. Vo hino akuşlo, hino kerdoo goud'akiro te te fiziko, pe' kerel leske nafela - atuncyi kana pe' asal lestar (te phenau auka, kana varikon phenel "thulè/thulie", voi "mord'alie", "fiţosă"), hin bârfimen voi cyufulimen ("pankovă", "broksói", "kokalari"), hino dindo avri d-and-o' grupo, pe' vakerel pale leste/late sar kana na avela othe lenťa, hino spidimen but'ivar. But'ivar o nafel kamel te pe' del baro, te pe' phut'arel te kerel

sè odola but'è sikade mai opre te kana hine avera jene othe. E viktima lajad'ol, daral, rušel, pe' del othar dake na janel so te kerel: kampel te na pe' mikel, te phenel le sit'arneske vòi iekhe dadeske, vòi te phenel avri k-o' bulale.

Akana, o' nafela pe' keren mašk-o interneto vòi telefono, kai hine kašte tradel la viktimake vòi averejenenghe, pale viktima, mesajuri jungale, vòi pe' cyuven p-o interneto fotografii lakire lajane vòi pe' keren saituri kai adala hine cyude – cyberbullying. Te janen ke adala but'è trad'imena and-o onlaino keren but nafel. Auka ke mai mišto hin te na bolden ke odola mesajuri, o saito te avel raportimen, te o konto odolejenenghiro kampel blokimen, te d-and-e agenda telefonoskiri. Sè auka, šai te manghel kate iek jud'ekätori te le' kerel le autoros te khosel o' fotografii te/voi te pot'inel love vaš-o' nafela but'è kerde – dake o autori hin iek minoro, o' love le' dena peskire dada, pe' janel.

O' drepturi le elevurenhire te sar hine von vazdimena

Ke hin'an and-e škola, hin tumen o' drepturi sikade te so kampel te keren, te so kampel te keren o' manuša.

JANEN KE...?! O' drepturi te so kampel te keren o' elevuri hine sikade ande star lila: E lèjè kat-o sit'aripen, O Regulamènto škòlakiro, o Statuto kat-o elevo, o Regulamènto vaš-e organizarè te sar kampel te jal e škola. Mai but, odola kai hine and-o konsilio le elevurenhiro hin musai te respektinen o' reguli adoptimena adalestar.

Hin štar kategorii drepturi kai hin len le elevuren: drepturi sit'aimaskire, drepturi te aven varikaha te te vakeren, drepturi socyialo, avera drepturi.

D-and-o' drepturi kat-o' elevuri hine adala:

- drepto te pe' respektinel kon hin, leskiro pat'iu, sar hino vo te peskire dat'i;
- drepto bilovenghiro k-o sit'aripen te k-o' lila škòlakire and-o sistemo sit'arimaskiro vaš-o stato; te kerel peskire but'è and-o' thana lacyhe; te le' avel iek sit'aripen lacyho and-o' školi; te na avel diskrimimen kat-o' sit'arme te kate peskire koleji; te pucyhen te lelen kana pe' lejinien o' materii d-and-o kurrikulumo;
- drepto te len bursa te te pot'inen iek paš vaš-o drom kheral ji k-e škola, te te jal p-e phuu, p-o pan'i vòi subterano (tal-e phuu), te te vaš-o drom le vurdonèhè, le trenòhò te navalo; o drepto te len pale o abonamènto vaš-o drom vaše odola kai na šai te sikleon and-o gau/ foro kai besen; o drepto te pot'inen numa' iek sfèrto kašte jan k-o' muzeuri, k-o' koncyerturi, k-o' spektakoluri teatroskire, k-e opera, k-o filmo te ke avera but'è kulturalo te sportivo kerde kat-o' instituții publiko;
- drepto k-e iek evaluarè vòrta te cyacyi: pe' phenel e nota le elevoske angheal te la skirinel; e nota pe' cyuel and-o katalogo te and-o karneto studentoskiro; o' not'i k-e but'i skirind'i kampel lede ande maxim 15 d'es but'akire; dake o elevo led'a iek nota kai nan'i cyacyi, hin les o drepto te manghel ande 5 d'es kat-o sit'arno soske la led'a dake has vakerd'i te te manghel kat-o dirèktori te mai del iokhar te kai has skirind'i kate iek komisiè kerd'i d-ande dui sit'arme kai sikaven ke aver klasa – e kontestațiè pe' lel dake e diferența hin'i de barim iek punkto; o elevo kai na le' cyeaileol e nota kat-o sit'arno na šai te kerel kontestațiè and-e justiție.
- drepto te kerel religiè, vaše savi pe' kerela iek cyererè vaš-adè (vaš-o elevo minoro, kat-o dad; vaš-o elevo majoro, pestar);
- drepto te avel cyudo and-o' cyerkuri te and-o' asociații știintifico, kulturalo, artistiko, sportivo vòi cyiviko; o drepto te beșel averența, da' kana nan'i les ori; o drepto te skirinel te te tradel lila škòlakire; o drepto te jan ke kamen von te na ke kamen o'sit'arme k-o' konkursuri, olimpiada, taberi, cyerkuri; o drepto te keren protesto da' te na tulburimen o' ori;

- drepto te sikleon kheral voi and-o korhazo vaše o' elevuri kai na şai te phiren voi kai hine nasfale mai but de 4 kurke;
- drepto te skirinen pal-o' sit'arne, bi te cyuven penghiro anau, iokhar p-o semestro.

JANEN KE...?! O' elevuri kai hine lacyhe şai te gătunen dui bărs ande iek bărs şkòlakiro, te mikela adè o konsilio vaş-e administratiè şkòlakiri preuniversitaro.

O' elevuri kai nan'i dosta lacyhe k-e şkola te extraşkolaro şai te len adala:

- a) te aven sikade angl-o' koleji voi sit'arne;
- b) te phenen lenghire dadenghe;
- c) bursa vaş-o merito, kaşte sikleon te te hine lacyhe voi avera but'e dinde kat-o stato, kat-o' manusa kai bikinen voi kat-o' sponsoruri, sar phenel e lèjè;
- d) premii, diplomi, medalii;
- e) rekomandarè kaşte jan and-o' exkursii voi taberi d-ande țara te avreal;
- f) o premio pat'iuakiro la şkòlakiro preuniversitaro.

So kampel te keren te so nan'i slobodo te keren o' elevuri

Le elevuren hin len drepturi kaşte sikleon şukar. Ande sè adè vrèmè von kampel te aven te pat'iuale, te respektinen o' sikaipena te so na miken o' leji te keren.

So kampel te keren o' elevuri:

- te pinjaren te te respektinen o Statuto kat-o elevo, o Regulamènto vaş-e organizarè te sar jal e şkola, o' decyzii lede and-e şkola, te te o' normi te aven mišto te vaş-o saşt'ipen and-e but'i, te dikhen o than de paše pende, te janen sar te mundaren iek iag, vaş-e protektiè cyivilo (vaş-o kutremuro, kana cyusinel e phuu, inundaţii, kana del iu but, akcyidènturi nuklearo, akcyidènturi kimiko, akcyidènturi rutiero, trenoskire, avionoskire, sar te mundaren e muniţiè kai na led'a iag);
- te phenen avri k-o' raipena kai janen pal-o' but'e kai na pe' keren mišto kana sikleon te pale so mai keren von k-e şkola;
- te jan k-o' ori (kai şai te aven maxim 7 cyasuri p-o d'es) te phiravel lende ande sèkon d'es penghiro karneto;
- te phenen le bare sit'arneske kana hine nasfale;
- te pe' phiraven şukar te te le' aven gada şukar, te and-e şkola, te avri; te phiraven so lel k-e şkola (uniforma, ekusono);
- te aven lacyhe okoverenţa te pat'iuvalo, te na akuşel, te na vakerel jungalo voi te te na diskriminen le elevuren, le sit'arnen te okovera manußen d-ande şkola;
- te na cyoren kana skirinen te te respektinen o' drepturi le autoroskiro avere jenenghire;
- te den pale o' lila voi te pot'inen kana musaren variso kai hino and-e şkola;
- te na moşkolinen, te na cyigarden te te miken şukar and-e şkola.

So nan'i slobodo te keren o' elevuri:

- te musaren o' lila şkòlakire voi te musaren o' but'e d-and-e şkola voi licyeo;
- te keren, te spiden varikas kaşte pe' maren voi te pe' maren von and-o' şkoli voi paş-adala;
- te akuşen, te koulearen, te keren diskriminarè, voi te aven nafela maşke so phenen voi sar pe' phiraven penghire kolegurenţa te sit'arnenţa;
- te pien voi te bikinen, and-e şkola te avri, droguri, tharimol, ȣagări te te pe' khelen p-o' love;
- te anen and-e şkola armi, petărzi, briketi, şpreiuri kai tu' keren te roves te paralizanto;
- te traden materialuri elektoralo, religioso kai nan'i cyacyo voi porno;
- te akharen/ miken and-e şkola le jenen străin, bi te kamel o direktoro voi o sit'arno baro;
- te phiren p-o telefono kana hin len kursuri, examenuri te konkursuri;
- te înregistrinen so pe' kerel k-o' ori;

- te naşen d-and-e škola ji kana gătund'on o' ori d-and-odo d'es;

TE NA BISTAREN: *Şai te phiren p-o telefono kana hin tumen kursuri, da' numa' dake tume' mikel o sit'arno - kana phiren p-o telefono te sikeon, te kana hin tumen iek urgența.*

Sar pot'inen o' elevuri nafela

Vaş-o uş'tavipen kat-o' but'è kai hin musai te le' kerel ande sèkon d'es, o elevo şai te avel sanktjon'imen ande but fèluri, sè auka sar orso manus: kana sun'inel but'ivar k-o numără vaş-e urgența 112, vo şai te avel amendimen kat-o' bulale; dake hino astardo ke hin les droguri vòi dake hino astardo trad'indoi iek vurdon bi te avel les karneto vòi te avel mato, vo avela ledo kat-o' bulale te lighindo k-o prokurori kai kerela leske dosari penal te, dake kampel, avela trad'imen pal-odè k-o jud'ekători; dake na del pale iek but'i led'i p-o kamipen, vo şai te avel obligejmen kate iek jud'ekători te la del pale musai.

Da' vaše o' nafela but'è kerde k-e škola te kai uş'taven o' reguli sikade mai opre e škola şai te kerel adala:

- a) te kerel observatiè sèkoneske – adè pe' del kat-o baro sit'arno;
- b) te skirinel le elevoske iek mustrarè, te şai te del te nota mai tân'i vaše sar pe' phiravel o elevo - adè la phenel o sit'arno, la mikel o konsilio klasakiro te pal-odè pe' del kat-o baro sit'arno;
- c) le' lel vaše iek vrèmè vòi ku sè e bursa de merit, e bursa socyialo, o' "love vaş-o licyeo", e bursa profesionalo, kai te şai te lel te nota mai tân'i vaş-o phiraipen - adè la phenel o konsilio klasakiro, pe' mikel kat-o konsilio sit'arnenghiro te pe' del kat-o dirèktori;
- d) paruvel leskiri klasa ke pe' phirad'a nafel ande sè odè škola te lel te nota mai tân'i vaş-o phiraipen – adè pe' phenel kat-o konsilio klasakiro, la mikel o konsilio sit'arnenghiro te pe' del kat-o baro rai vòi kat-o dirèktori;
- e) phenen leske ke le' kalaven d-and-e škola, te şai te lel te nota mai tân'i vaş-o phiraipen – adè pe' phenel kat-o konsilio kat-e klasa, pe' mikel kat-o konsilio sit'arnenghiro, te o preavizo le' iskălinel o baro sit'arno te o dirèktori;
- f) kalaipen d-and-e škola (lel te nota mai tân'i vaş-o phiraipen) te şai te avel pale ande sè odè škola and-o bărş kai avel, vòi şai te na le' avel o drepto te pe' skirinel ande sè odè škola, vòi bi te le' avel o drepto te pe' skirinel vaše 3-5 bărş ande orso škola – adè pe' phenel kat-o konsilio kat-e klasa, pe' mikel kat-o konsilio sit'arnenghiro te pe' del kat-o dirèktori, te pal-odè pe' del kat-o ministro.

Odola sikade k-e lit. d)-f) na şai te pe' kerent and-o sit'aripen primaro, te odola sikade k-e lit. e)-f) na şai te pe' kerent and-o sit'aripen kai hino musai. Orso nafela kerelas iek elevo, vo na şai te avel kalado avri d-and-o' klăși I-X.

MEDII TE NOTI MINIMO: *Kaşte nakhes iek bărş škòlakiro, e mediè bărşeskiri ke sèkon discyiplina kampel te avel barim 5,00 te e nota k-o phiraipen barim 6,00.*

O' elevuri d-and-o' klăși artistiko vòi sportivo, kai na hin len barim e mediè 6,00 k-e materiè mai importano vaş-e specyialitat'è, na hine lacyhe vaše adala profiluri/specyializări.

O' elevuri kai hin len e mediè k-o phiraipen mai tân'i de 9,00 and-o bărş škòlakiro kai nath'ilea na şai te jan k-o' školi militaro, konfesionalo te pedagogiko.

O' elevuri d-and-o' licyeuri pedagogiko, d-and-o' licyeuri teologiko te d-and-o' licyeuri militaro kai len vaş-o phiraipen e mediè bărşeskiri mai tân'i de 8,00 na mai şai te jan mai dur ke adala profiluri.

Iek sanktjun'è dind'i le elevoske şai te avel kontestimen kat-o dad vòi o elevo majoro, and-o' panj d'es but'akire, k-o konsilio vaş-e administrațiè škòlakiri; e sanktjun'è te le' kalavel le elevos d-ande sè o' školi pe' kontestinel k-o Ministero Sit'arimaskiro Naționalo. Pale so lel o răspunso, şai te pe' cyuel iek plângerè k-o Tribunalo. O jud'ekători phenela dake odè sanktjun'è has dind'i cyacyi; te na, şai te la khosel sè vòi te la paruvel ande iekaha mai louki.

JANEN KE...?! Dake le elevos sanktion'imen has les vrèmè mai but de 8 kurke škòlakire iek phiraipen şukar şai te na mai lel nota tân'i vaş-o phiraipen.

O' cyhave şainen te vazden te von te pe' tradel e klasa vòi e škòla. Auka ke, o' elevi lejinen penghe maş-o voto garudo iek manus and-o Konsilio kat-e klasa kai pe' kiden iokhar and-o semestro vòi orkana kampel, te manghel o baro sit'arno. Pe' phenel k-o Konsilio kana, te phenau auka, pe' cyuel e nota vaş-o phiraipen sèkone elevoske.

Absentâ kai nan'i motivimena

Hin musai kai o elevo te jal k-o' ori. O' absentî şai te pe' pat'an numa' kana hino nasfalo (ande maxim efta d'es pale so avel pale k-o' ori), te vaş-o' kompetitii sportivo vòi k-o' olimpiezî te konkursuri škòlakire. Dake o elevo lipsinel bi te le' avel motivo, o baro sit'arno skirinel le daden. O dad şai te manghel te pe' motivinen o' absentî vaše na mai but de 20 cyasuri ori ande iek semestro.

Ke sèkon 10 absentî kai nan'i motivimena p-o semestro d-ande sè o' cyasuri sit'arimaskire vòi ke 10% absentî kai na şai te sikaves variso d-and-o numäro orengiro p-o semestro ke iek materiè/modulo, pe' del mai tân'i nota vaş-o phiraipen kât'i iek punktòhò.

Vaş-o' elevuri kai na aven k-e škòla ke auka kamen 20 cyasuri ke mai but materii vòi 15% d-ande sè o' ori kate iek korkori discyiplina/modulo, ande iek bärş škòlakiro, pe' del e sanktjun'è kai bucyhol preavizo vaş-o kalaipen d-and-e škòla, kai pe' del le elevoske te le dadeske te iskälinel. Sè auka, pe' sikavel ke vaş-o' elevuri kat-o licyeo (o' kläsi deşuiek te deşudui) te d-and-o sit'aripen postlicyealo kai ke iek korkori materiè/modulo, ande iek bärş škòlakiro, pe' del e sanktjun'è kalaimaskiri avri le dreptòhò te pe' skirinel pale, and-o bärş kai avel, ande sè odè škòla te ande sè odo bärş sit'arimaskiro.

Kana o' elevuri majori naşen d-and-e škòla von pot'inena, pale so iskälinen and-o kaieto specyialo kai pe' inkerel k-o-ndar vòi k-o sekretariato kat-e škòla. Hin cyacyi, o' cyasuri ande save na hine and-e škòla avena absentî kai nan'i motivimena.

Te aves manus and-o sit'aripen

Hin kana o' elevuri kamen te aven dikle şukar: te phenau auka, te na pe' cyuel lenghe iek absentâ vaše savi na hin len iek motivo cyacyo vòi te len not'i kai na le' meritinen. Dasave but'è keren o' koleji vòi kerde o' elevuri kai has mai angheal, o' dada vòi te o' sit'arne.

Avera elevi kopiinen k-o' testuri d-and-o' lila, fituicyi vòi hin len moderno but'è vaş-adè vòi traden avera koleji ande lenghiro than k-o exameno – odola kai keren adè şai te len nota mai tân'i vaş-o phiraipen te/voi te aven cyhudimena d-and-o exameno. Avera len o räspunso kat-o' koleji – te odo kai phenel o räspunso, te odo kai hudel o räspunso avena sanktjun'imenat-o sit'arno. Avera elevuri paruven e nota d-and-o katalogo, motivinen penghire absentî adeverintenâ saşt' maskire kai nan'i cyacye vòi hin len diplomi kai nan'i cyacye atuncyi kana pe' skirinen k-e fakultat'è vòi kana kamen te len iek than but'akiro – so keren von hin infraktjun'è vaş-o kohaipen and-o' lila oficyialo te hudena na numa' iek sanktjun'è dind'i kat-o şeiro la škòlakiro, da' şai te len te variso kat-o jud'ekätori. Avera elevuri lejinen te jan penghe k-o' meditatii inkerde kat-o' sit'arne kai sikaven k-e klasa te auka pe' arisel kai and-o' testuri kat-e škòla te aven te exercyiti kai lel love vaş-e but'i kai kampelas te la kerel k-e klasa uş'avel o' reguli phiraimaskire.

Hin metod'i kana pe' cyorel vòi pe' kohavel pale so janen na numa' k-o' elevuri kat-e škòla, te k-o' terne kai keren studii bare. Auka ke, o studèntî kai gorden e fakultat'è kampel te kerel iek but'i vaş-e licyenta, odola kai gorden o studii postuniversitaro vòi odola k-o mastero kampel te keren iek but'i vaş-e disertațiè,

te odola kai hine gata le studienta doktoralo kampel te keran iek teza doktoratoskiri. Adala but'è kampel te aven len bibliografii, te pe' phenel pal-o' but'è kai mai has kerde sar hin o' reguli kana les varikatar te le aven dosta originalo. Da' has but dasave but'è kopiiomena, kopiinde o texturi voi lede o' idei d-ande avera but'è avere autorurendar, bi te skirinel adè.

JANEN KE...?! O plagiato hin iek cyoripen goud'akiro. Te te o autori na phenel avri, o plagiatoro sai te avel **kondamn'imen** penalo. O plagiato hin te iek ušt'avipen kat-o' reguli phiraimaskire universitaro te hin musai te pe' lel o titlo dindo fără merito (o titlo vaş-e licența, odo vaş-o mastero voi odo vaş-o doktoro).

E mai phari metoda kaște les iek aver nota sar odè cyacyi hin te sit'arnes. O elevo na sikelol khaicyi voi na sikelol dosta te atuncyi lejinel te del le sit'arneske variso kaște aven sè mișto. Adè but'i hin sanktioñ'imen le penitencyiaròhò!

E regula hin ke, sode vrèmè o sit'arno lel love kat-o bugeto vaše so kerel, leles nan'i les voiè te mai kerel peske love auka voi te huel orso aver but'è odolendar saven le sit'aren.

KORUPTIÈ: Kana iek sit'arno manghel love voi avera but'è sar hine odola sexualo kaște del iek nota vaše iek elevo, vo kerel infraķiun'e ke **lel mita**, te ke lel voi na so manglea. Kana iek elevo voi dad phenel voi del variso le sit'arneske, te ke adè na pe' kerel angl-o exameno voi pal-odè, vo kerel e infraķiun'e ke **del mita**.

E JUSTIJIÈ PHEND'A (1): And-o bärş 2008 has o primo te o mai baro skandalo kat-o bakalaureato: ke iek licyeo d-and-o nordo la ḥarakiro has phangli e direktorè kai kidind'a love kat-o' elevuri phendoi lenghe ke vakerela odolența kai hine and-e komisiè te vazden lenghe, pal-odè voi cyud'a le sit'arnen te keran o' subiekturni te le' dinde le elevurenghe. O proçeso pe' gätund'a and-o bärş 2014: e bar vaş-o apelo **kondamn'ind'a 142 jene** vaş ke dinde te lede mita, 43 has sit'arne, te okovera elevuri. Dui sit'arne has kondamnimena k-o penitencyiaro ku exekutare, okovera ku suspendare. Pe' kerd'a lenghe kazièro; has sit'arne kai has cyhude avri, avera ghile penghe ke kamle; te o' elevuri, dake lede penghiri diploma and-o' bärş kai avel, na şainena te keran but'i k-o' bulale, justijiè, armata, servicyii specyialo te dake kerd'ona lacyhe cyhave te avela khoslo so kerde, varikana, d-and-o kazièri. Ke has o skandalo d-and-o bärş 2008 pe' cyude kameri video and-o' săli kai pe' del o bakalaureato.

E JUSTIJIÈ PHEND'A (2): K-o gor bärşeskiro 2016, 16 sit'arne d-and-o sudo la ḥarakiro has kondamnimena definitiv ke iek bärş penitencyiaro ku suspendare te 3 bärş penitencyiaro ku exekutare. Von has akuzimena ke and-o milai le bärşeskiro 2012 mangle ʂpaga te 1.300 lei vaše iek materiè kaște cyhuven not'i mai bare elevurenghe k-o exameno vaş-o bakalaureato. Von kerde na numa' infraķiun'e ke lede mita, von kerde te grupo infraķionalo organizimen. Has te o inspèktori şkolakiro generalo lența.

Problemi te handikapuri

Ande avera şkoli sikelon cyhave nasfale fiziko voi goud'akiro: Avera phiraven okelarè voi hine koure; avera vakeren bâlbâimen (voi na şai te vakeren; avera phiren and-o kârucyori voi na hin len iek vast; averen hin len diabeto, averen hin len o sindromo ADHD voi o sindromo Down.

Avera cyhave pe' biande bute problemen, avera kerde akcyidènturi. Avera baiuri hine dith'on, avera na. Na kampel te asan lendar: şai ke te avera nakle paste iek baio baro, şai te ke avera ḥârdan pharo ande sèkon d'es.

Kampel te janen ke so phenen p-o mui şai te avel nafel voi şai te le' vazden adala cyhaven. Kana phenen "okelaristona" voi "ghinelè" hin jungalo. Avera jene na şainen te keran orso but'i. Da' peskire koleji te o'

manuṣa na kampel te dikhen ke na şainen khaicyi, te na cyuven barieri kai te le' durearel le cyhaves: hin dosta ke varikas hin les iek problema saşt' maskiri, adè na kampel te avel iek socyialo.

Kampel te janen ke dake şai te phenas ke sèvore cyhave hine specyialo, hine te avera kai hin len n'evoi specyialo, auka ke hin len o drepto te avel grijimena specyialo. Vaše avera kampel kai iek manuṣ te besel lenṭa and-e klasa. Sèvoren kampel dikel sar cyhave normalo te vazdimena auka te juven te von and-e komunitat'è te barearen penghiri goud'i. O cyacyo vazdipen dindo adalenghe hin te aven mikle and-o' şkoli normalo. Te na hine mikle voi te aven durearde na sikaven te hin'am manuṣa sè iek, te te na avas paş-adala cyhave kai te phiren and-o' şkoli te te aven kalade şai te avel nafel kana vakeras pale so phenel e lèjè.

AUKA NA! 29 elevuri d-and-e klasa 7 kate iek şkola d-and-o sudo la tarakiro na kamle te jan, kana pe' gätund'a o bärş 2016, k-o' ori, trin d'es ande sèkon d'es, phendoi ke na mai kamen te sikleon ande sè odè klasa ieke kolegòhò kai hin les e bòla kai buiecyinel te nan'i atento (ADHD). Has elevuri kai phenenas ke ado le' limen fiziko te le' akuşen, da' te ke phenel ke le' mundaren. O' cyhave, kethane penghire dadenṭa, beşle and-o' tärnaço kat-e şkola sè cyigardindoi ke nan'i mišto adala.

Te na keres diskriminarè

O' cyhave d-and-o thana cyore voi odola dadenṭa kondamnimena, voi o' cyhave baiurenṭa fiziko voi goud'akiro na kampel te aven cyufulinde voi te aven durearde okolaverendar. O' leji na miken te aven diskrimimena kat-o' cyhave nicyi kat-o' sit'arne (atuncyi kana vakeras pal-e admit'erè, skirpen, evaluare te examinare k-e şkola), nicyi kate avera cyhave voi kate adalenghire dada. Na şai te aven dikel mišto voi te pe' kerel diferenṭa, voi te avel kaladè pale rasa, naṭiè, etniè, religiè, rango, te d-ande so pat'an, kât'i bärş hin len, sexo voi so kamen sexualo.

TERMINOLOGIÈ: O ŞOVINISMO hin kana pe' pat'al pale iek naṭiè ke hin'i mai opre sar aver (te phenau auka, o' nemṭi d-ande vrèmè kat-o Duito Maripen d-ande sè e Lumè pat'ande ke hine iek rasa mai bari, pat'andoi pendar ke hine sar o' phure arièn'i). E XENOFOBIÈ hin kana dasar d-o' manuṣa sträino. E ISLAMOFOBIÈ hin kana pat'an jungalo voi kana daran d-o' musulmanè. O RASISMO hin kana pat'an ke o' manuṣa na hine egalo, ke hin len iek cyacyi morth'i (te phenau auka, o apartheid-o and-e Afrika de Sud te Ku Klux Klan and-e SUA). O ANTISEMITISMO hin iek phiraipen nafel kana dikhen le evreien. E HOMOFOBIÈ hin iek phiraipen nafel te kana keres diskriminarè ke varikon kamen aver sexualo, avera sar e heterosexualitat'è. O SEXISMO hin kana pe' pat'al ke iek sexo hino mai opre sar okover, but'ivar odo murşikano, kar-okover sexo.

Sèvore cyhave kampel te le aven sè odè baht. Adè na însämn'i'i kai sè te aven dikel egalo, intämnen'i ke kampel dikel pale so kampel lenghe, vaške sèkone cyhaves hin les but'è kai janel te le' kerel fiziko te goud'akiro.

JANEN KE...?! Kana o cyhavo hino diskriminen vo şai te vakerel kaşte pe' lacyharel o' drepturi peskire ustade ke iek institutiè specyializimen ande dasave kazuri: o Konsilio Naṭionalo vaş-o Kalaipen la Diskriminaṭiakiro, kai hin len e misiun'è te dikhel d-anglal, te sanktion'inel te te kalavel sèvore formi diskriminaṭiakire. Sè auka, kaşte avel pot'imen ke pe' kerd'a leske variso nafel şai te vakerel k-e Jud'ekatoriè and-o' trin bärş. Kana odo diskriminen hino te mardo, ado şai te phenel avri k-o' bulale voi k-o Parketo ande trin cyhon.

Minoritati

Hin mai but minoritati: naṭionalo, etn'iko, religioso, cyhibeakire, sexualo te avera. Kampel te janen ke lenghire drepturi hine pinjarde kat-e lèjè te vazdimena kat-o' mai but organizati neguvernementalo (ONG-uri).

And-e Român'ie hine 19 nații bare: albaneji, armèn'i, bulgari, kroatî, grecyi, evrei, n'èmî, italièn'i, ungri, poloneji, roma, ruși lipovèn'è, sârbi, slovacyè te cyehi, tătarè, turcyi, ukrain'èn'i, macyedon'èn'i, rutèn'i. Mai paș-amende cyangăi te kineji. Sè adala beșen ande amari țara, te averen hin len (te) cyetăten'ie kate avera țări.

O' drepturi kat-o' minorătăți sexualo hine inkerde kat-o LGBT – ande adè komunitatè hine o' jene lesbièn'è, gayuri, bisexualo, transsexualo. D-and-o bărș 2005 pe' kerel ande sèkon bărș and-e kapitala o festivalo vaș-o' drepturi adalenghire, kai bucyhol "Bucharest Pride", ande savo pe' kerel o "Marșul Diversității". Iek dasavi manifestarè has and-o Kluj-Napoka and-o bărș 2017, "Cluj Pride". O steago kurkubeo hin lenghiro.

Cyhave and-o' khera cyhavenghire

And-e Român'ie, deșa mii cyhave hine and-o khera cyhavenghire. Avera beșen othe ji kai hine adoptimena kate iek familiè, avera hin musai te jan penghe d-and-o' khera cyhavenghire atuncyi kana keren 18 bărș.

Lelen hin len but n'evoi specyialo. D-and-odè, lelen hin len o' drepturi kai hin len te okovere cyhaven, da' hin len te avera drepturi:

- te le' cyuven ande iek instituție statoskiri, te te e procyedura, o' lacyharipena te o' kondiții adalakire te respektinen o' princypii d-and-e Konventiè dikhindoi o' drepturi kat-o cyhavo;
- o drepto te aven sar kamen, sè odè baht, o respekto vașe lenghiri nație, religiè, lenghiri cultura, lenghiro grupo manusenghiro te lenghiri cyhib;
- te beșen penghire phralența kethane te penghire phenența te te pe' dikhen sèkonvar la familiaha te avere jenența importanto vașe penghe;
- o drepto k-o vazdipen saș'timaskiro lacyho;
- o drepto te jan ke orso but'i şkòlakiri te vaș-e formarè profesionalo sar okovera cyhave;
- o drepto te aven pregăt'imenă kaște kerd'on manușa aktivo te responsabilo kana pe' khelen, keren sporto, activități kulturalo te responsabilități sè mai bare;
- o drepto te aven te von othe kana pe' vakerel pale lende te te aven informimena pale penghire drepturi te pal-o' regulamenturi kat-o' instituții statoskire kai beșen, pal-o' bărș sèkonenghire;
- o drepto k-o respekto ke hine te von manușa te te aven saste, o drepto te le' aven kondiții lacyhe te ke iek sit'aripen kai na mikel slobodo o maripen te te le' vazden te na aven marde te abuzimena;
- o drepto ke iek viața lenghiri, te vakeren le jenența ande save pat'an te k-o' organizații kai janen so te keren te le' vazden pale o' drepturi lenghire;
- o drepto te phenen pal-o' drepturi bare angle iek raipen kai jud'ekinel.

Cyhave kai pe' garuven

Hin kana ande amari țara arisen cyhave kai, kethane penghire dadenta, hin musai te jan penghe d-ande penghiri țara ke daran ke avena marde ke hin len iek rasa voi religie voi nașen soske hin maripena. Ji kana pe' del o azilo, adala hine inkerde and-e detențiè kethane penghira familiaha. Hin importano kai, kana adala cyhave sikleon varikai, te na aven diskrimimena varisar.

TERMINOLOGIÈ: Odola kai nașen hine jene kai nașen d-o' maripena voi răzbòiè; von jan and-avera țări kai manghen te aven vazdimena te te acyhen othe ji kai nakhel o baio ande lenghiri țara. O' imigranți hine o' jene kai lejinen te jan penghe ande avera țări vaș-o' kondiții mai lacyhe voi kaște beșen panghira familiaha.

JANEN KE...? And-e Român'ie hine varikât'i mii manușa kai nașen pal-o maripen d-and-e Asiè Tân'i, da' hine varikât'i şela mii imigranți kai avile d-ande mai but țări te keren but'i amende. Pale sar ghile penghe amendar kam 4 milion'è gaje avri, vașe iek traio mai lacyho.

O drepto k-o' but'è avri d-and-e škola

Le cyhaven hin len o drepto k-e hodina, k-o' vakantî, te pe' rekreinen, artistiko, kulturalo. O' parkuri, o' thana khelimaskire, o' teatruri, o' cyinematografuri, o' muzeuri hine sikade. Da cyuven sama ke ande adala thana hin kana aven te manuša cyudato kaſte dikhen le cyhaven vòi kaſte keren fotografii, kaſte vakeren jungale lenṭa vòi te le' cyoren. Phenēn it'o k-e paza vòi k-o' bulale dake tume fain'i ke varikon hin and-o baio!

Hin cyhave kai keren sporturi kontaktoskire, sar o boxo, o' maripena greko-roman'e, marjiale. Te limes varikas kana hin les kompetiṭie vòi antrenamenturi hin mišto, soske adala keren adala sporturi. Da', kana le' limen ke kamel, o autori kampel te pot'inel.

Avri d-ande sala vaš-o antrenamento vòi d-and-o than kai pe' keren o' kompetiṭii, o' tehn'icyi sikade na şai te aven kerde numa' and-e legitimo apärarè. Hin'an and-e legitimo apärarè kana e lèjè mikel te te tume' apärinen tumen vòi hut'en te vazden avere jeneske te keren iek nafel odoleske kai marel. Da' kaſte na aven pedepsîmena, kampel kai o atako te na şai te avel evitimen, e fapta kai kerd'olas te avel iek phari te e apärarè te avel sar o mariepn, na mai bari. Auka ke, kana varikon hino limimen la palmaha te pe' aparinel la cyuraha, na hino and-e legitimo apärarè.

E legitimo apärarè hin iek, te pot'ines varikaske o nafel hin avervariso. Dake iek kolego tu' akuſel te tu keres sè auka, vòi dake iek kolego tu' limind'a ij, te tu le' urmârind'an ad'es te le' limind'an te tu, na hin'an vazdimen kat-e lèjè, pe' pat'al ke soldui uşt'ade e lèjè. Da' o jud'ekätori şai te tu' sanktion'inel tutut mai zurale vaške, and-o than te phenes k-o' bulale, kerd'an sar atuncyi kana has e lèjè kat-o taliono "iak vaş-e iak, dand vaš-o dand".

TE NA BISTAREN: N'ikon na şai te kerel peske korkori cyacyipen. Te keres tuke cyacyipen na hin legitimo apärarè.

*
**

Frimi phendo:

O sit'aripen generalo kai hino musai hin 10 klăşı.

O agresiuni mašk-o sit'arno – elevo, elevo – sit'arno te elevo – elevo na hine slobodo.

O bulling-o na hino slobodo.

O plagiato te e koruptiè hine sanktion'imena le penitencyiaròhò.

E Legitimo apärarè tu' skäpinel kat-e sanktiun'è, da' te pot'ines varikaske o nafel, na.

O kapitolo IX. CYHAVO, O TRAD'IPEN TE O' DROMA

O Kodo rutiero

O cyhavo hino slobodo te phirel. Pal-o vurdon folosâmen, hine varikât'i reguli kai kampel te le' respektines kaste phires mišto. Avera reguli ame' lacyharel o phiraipen kaste tradas mišto o vurdon, avera reguli hin interdiktii te kana na le' respektinas şai te avas sanktion'imena.

O trad'ipen p-o' droma publiko hin lacyhardo ande iek lèjè pinjard'i sar "O Kodo rutiero". Athe hine sikade but reguli: avera hine vaš-o' pieton'i, avera vaš-odola kai traden vurdona. Sevoren kampel te respektinen: a) o' semnaluri, o sikaipena te o' dispozitiji le bulaleskire rutiero; b) o' semnaluri specyialo vaš-e avertizarè, d'eseskire vöi aşun'imaskire kat-o' vurdona kat-o' bulale, pompièri, jandarmè, ambulança, servicyii specyialo, kat-o' prokurori; c) e semnalizarè temporaro kai paruvèl o normalo trad'ipen; d) o' semnaluri d'eseskire vöi aşun'imaskire; e) odola kai sikaven; f) o' markajuri; g) o' reguli trad'imaskire.

Sè o' reguli hine kerde kaste ame' vazden amemen, da' te okoveren. Auka ke dake na le' respektinas, avasa sanktion'imena: vaš-o' ušt'avipena mai koule, iek bulalo ame' dela iek amenda; vaš-o ušt'avipen mai pharo, iek jud'ekatori ame' dela iek sanktjun'è penalo.

KONTRAVENTII: Kate 14 bärş o' minoruri şai te aven sanktion'imena kontraventionalo: avertismentòhò vöi amendaha pe iek paş sar şai te len o' manusa. Kate 16 bärş şai te len te e sanktjun'è te keren but'i vaš-o' manusa.

Kana phires teilal

O' pieton'i kampel te jan p-o trotuari, atuncyi p-e part'è stângo kat-o drom, kât mai paše de marjin'è. P-o drom kampel te jas mašk-o than specyialo semnalizimen; dake hin semafori, şai te jan numa' kana ado sikavel o zeido, na zeido kai pe' phaberel te merel te nicyi loulo, te dake p-o drom na phirel tari iek vurdon; dake na hin semnalizimena, şai te jas p-o gor kat-o drom numa' pale so dikle mišto ke na hin nicyiekk baio. P-o drom na şai te jan anglal vöi palal iek vurdon oprimen ande stațiè vaš-o transporto publiko vaš-o' jene. Le pietonen na hin len voiè te jan paste kalè feratâ atuncyi kana o' barieri vöi semibarieri hine mikle teile vöi kana o semnalo d'eseskiro vöi aşun'imaskiro na mikel adè. Sè auka, na hin len voiè te phiren kai hin o drom vaš-o' bitiglè, kerde te semnalizimena. O' pieton'i kai phiren rat'akiro p-o drom kampel te avel len p-o' gada akcyesori kai phabon vöi te phiraven iek lumina kai dith'ol d-ande soldui sensuri. Len na hin len voiè te phiren p-o' autosträßi.

TE NA BISTAREN: Kana tu des le patinentà vöi hin tut roli (sar hin'i e trotineta vöi o transportatoro Segwa) kampel te respektines sè o' reguli kai hine vaš-o' pieton'i. Sè auka kampel te keren o' jene kai traden iek skamin rulanto specyialo te odola kai traden vurdona kai le' târden vöi le' spiden le vastența.

Kana jas la bitigleaha

Kate 14 bärş şai te jan la bitigleaha and-o than publiko, da' numa' p-e banda vöi o drom specyialo kredo. Dake na hin, atuncyi şai te jan p-o drom vurdonenghiro and-o senso ghilimaskiro, da' numa' dake e cyirculațiè şai te pe' kerel mišto. Kana phiren p-o drom publiko avelas mišto te avel tumen kaska vaš-e protektiè lacyhi. Dake hin'an mai but, kampel te jan sèvoren pe iek şiro. Hin musai te inkeren soldui

pounre p-o' pedali te barim iek vast p-o kormano. Rat'akiro na şai te miken e bitigli p-o drom vurdonenghiro.

TE NA BISTAREN: Kana kampel te jan p-o' droma publiko othar kai jan o' pieton'i nan'i slobodo te jan p-e bitigli, vaş ke hin'i sar iek vurdon te kampelas te respektinen avera reguli.

Na hin slobodo te tume' phiraven la bitigleaha p-o trotuari voi te jan dake piile tharimol voi substanj stupefianto. Na hin tumen voiè te tume inkeren de iek vurdon kai jal. Voi te lighen iek aver jeno atuncy kana e bitigli na hin la iek dasavo ekipamènto. Rat'akiro kampel te phiraven gada kai phabon. Nan'i slobodo te jan pe iek boldin'i.

Kana jas le skuteròhò te ATV-òhò

Sode vrèmè traden p-o' droma publiko skuteruri voi ATV-uri, kampel tumen permiso. Ado pe' del kate 16 bärš.

O skutèri hin iek mopedo, iek vurdon, duienta voi trinença boldinença, te e viteza maximo kai şai te jal hin maške 25 te 45 km/h, hin les motoro kai phabol skant'eisha, iek kapacyitat'e cylindriko kai na hin mai but de 50 cmc voi averè motoròhò kai phabol andre voi, elektriko, kai hin les e zor nominalo maximo na hin mai but de 4 kW, te 350 kg pharo. O kvadricyklo louko (iek bitigli stare boldinença te kai hin la iek motoro) hin sar o mopedo.

O mopedo pe' înregistrinel k-e Primariè, katar pe' len o' plakuñi numäurença. Lèhè şai te jan p-o drom vaş-o' bitiglè and-o gau/ foro, da' na p-o' autostrazî. Odo kai tradel te odo lèhè kampel te phiravel musai kaska vaş-e protektiè lacyhi. O' lumin'i vaş-e intâln'irè kampel phaberde sè vrèmè kana jan. Avri d-and-o gau/ foro şai te jan maxim 45 kilometrurença/h.

ATV ("All Terrain Vehicle") hin iek vurdon vaş-o tereno trad'imen, mai but'ivar, vaş-e rekreatiè. Kana pe' jal lèhè p-o' droma publiko, te p-o' droma d-and-o gau, kampel te jan lèhè sar orso vurdonèhè. O' reguli vaş-e viteza hine adala: e viteza maximo and-o gau/ foro hin maxim 50 km/h; avri d-and-o gau/ foro hin: 90 km/h p-o' autostrazî, 80 km/h p-o' droma espresso voi p-odola naçionalo europeano (E) te 70 km/h vaş- okovera kategorii dromenghire.

Kana jas le vurdonèhè

Şai te jan le vurdonença p-o' droma publiko numa' dake, pale iek exameno kerdo kat-o' bulale, lede iek permiso trad'imaskiro. Vaş-o' vurdona te motoreñi o permiso pe' del kate 18 bärš.

And-e Româniè, e viteza maximo trad'imaskiri vaše iek vurdon and-o gau/ foro hin 50 km/h (kilometri p-o cyaso). Avri d-and-o gau/ foro viteza maximo hin'i: 130 km/h (kilometri p-o cyaso) p-o' autostrazî, 100 km/h (kilometri p-o cyaso) p-o' droma europeano te 90 km/h (kilometri p-o cyaso) p-okovera droma.

Şai te aven phirade and-o vurdon o' cyhave kai hin len ji ke 135 cm numa' dake hin tumen dispozitivo kai fixinel and-o skamin vaş-o' cyhave. Dake hino mai baro kampel te le' avel cyentura vaş-o' manuşa. O' cyhave kai hin len paste 3 bärš, te hin len iek ji ke 150 cm, şai te aven phirade and-o' vurdona kai na hin len sigurança numa' dake besen, jana hino phirado, pe orso aver than sar odo angheal. Odo kai besel angheal na şai te lighel and-e braṭa iek an'imalo. Sè o' manuşa kampel te cyuven e cyentura.

TE NA BISTAREN: Kana hin'an martoro ke iek akcyidènto trad'imaskiro viktimenta, e lèjè phenel ke hin musai te akharen le bulalen te k-o numäro vaş-e urgença 112. Na hin slobodo te paruven variso kat-o than voi te khosen so acyhilea kat-o akcyidènto. Dake kerde akcyidènto na şainen te naşen kat-o than kai has o akcyidènto, soske keren iek infraktiun'è.

Kana jas le taxiòhò

Jan numa' and-o' vurdona kat-o' firmi kai le' pinjaren te na vakeren odolenta kai dith'on nafela manuña. Atuncyi kana hino korkori, o than kat-o kliènto, dake hin iek cyhei, hin odo palal, p-e dreapta. Odo kai beşel and-e dreapta kat-o şofèri kampel te târdel e cyentura te dake na jan but drom.

E relatiè kliento-şofèri kampel te avel iek cyacyi: o taximetristo na şai te na le' lel ke o drom nan'i lungo te nan'i slobodo te lighel le manusès pe iek aver drom sar odo normalo kaşte manghel mai but love, te le klientos na hin les voiè te jal peske d-and-o vurdon bi te pot'inel. Te na bistaren te manghen o bono kana pot'inen – auka na keren evaziun'e fiskalo, janen vòrta sode hin te pot'inen te hin tumen o' dat'i kat-o vurdon te kat-o şofèri bisterde iek but'i vòi kamen te keren reklamațiè. Dake na tume' del o bono, na hin musai te pot'inen te şai te keren iek reklamațiè vaş-o taximetristo k-e firma kai kerel but'i.

Kana jas le metroòhò

And-o Bukureşti ado tu' lighel it'o. O' bileturi pe' kinen kat-o' ghişeuri kai hine ande sèkon stațiè. Pale so o trino arisel and-e stațiè, o' manuña kai pe' den teile inkleon von, te pal-odè odola kai jan. O' manuña kai hin len kăruçuri vaş-o' cyhave te o' manuña and-o' skamina jan musai p-o primo undar sar jal o treno.

Nan'i slobodo te jan te pe' del teile ande te d-and-o trino pale kana pe' phenel ke pe' phanden o' undara. Kana jal o treno nan'i slobodo te beşen paş-o' undara. Na hin mišto kai o' manuña te beşen othe kai hine o' burdufuri maşk-o' vagon'e. Nan'i slobodo nicyisar te târden e alarma bi te tume' avel motivo. Kana hin'i diklo iek but'i bistard'i vòi mikli, o' manuña hine musai te phenen k-o' manuña kai kerel but'i k-o Metrorex vòi orso bulalo vòi paza, te jal peske mai dur te te na puterel odè but'i.

JANEN KE...?!: Atuncyi kana phiren le metroòhò nan'i slobodo te keren fotografii.

Kana jas le trenòhò

Kana jan le trenòhò, o' manuña hin musai te avel len iek legitimațiè valabilo. O' cyhave na mai but 10 bärşenghire pot'inen mai frimi; sè auka, o' elevuri dake hin len o karneto lacyheo ande sèkon bärş. Kate 1 februarie 2017, o' studenştî lahâko te strâinò kai hine and-e şkola – licyenţa, mastero, doktorato – and-o' şcoli bare d-and-e Român'iè na pot'inen o treno; o bileto bilovenghiro pe' lel kat-o kher bileturenghiro.

And-o treno nan'i slobodo nicyisar te târdes. Sè auka, nan'i slobodo nicyisar: te jas and-o treno vòi te tu' des teile d-and-o treno pale so jal o treno, nan'i slobodo kai o' manuña te beşen paş-o' undara, te besen kai hine o' burdufuri de maşk-o' vagòn'e, te nicyi te phandes vòi te puteres o' undara kana o treno jal. Kana oprinel o trino and-e stațiè o' manuña kai pe' den teile hine primo te pal-odè odola kai jan opre. Kana le trenuren hin len sistemuri automato kai phanden/ puteren o' undara, ke odola de maşk-o' vagòn'e te ke odola kai inkleos, pe' apăsânel iek butono.

O' bagajuri pe' cyuven and-o' thana specyialo kerde, na p-o koridori. Sèkone jenes hin les vaše peskire bagajuri vasteskire numa' o than opral o than kai beşel vòi iek than and-e boxa vaş-o' bagajuri.

Kana jan le trenòhò, le manußen na hin len voiè te fortânen o' sistemuri kai puteren te phanden o' oblacyè, te phiren k-o' panouri elektriko vòi te târden d-o' frâni vasteskire. O' gozuri de orso fèlo pe' kidel and-o' kâtui specyialo. Na hin slobodo te cyhudes orso fèlo but'è p-oblako vòi p-o-ndar kat-o vagono. And-o' vecyeuri d-and-o treno o pan'i na hin lacyho piimaskiro.

O' jene kai na şai te phiren şai te aven vazdimena bilovenghiro kana jan te kana pe' den teile d-and-o treno, and-o' trenuri manușenghire, and-o' stății te o' trenuri vaş-o' manuşa. Te kames ade but'i kampel te phenes barim 48 cyasurenţa angheal te jal o treno, p-o formularo standardo kai şai te le' les sar pòpiri ande sè o' stății te agentii phiraimaskire te and-o formato digitalo p-o www.cfrcalatori.ro.

Te jas and-o treno le bitiglenţa kai pe' kiden hin slobodo numa' and-o than specyialo kerdo vaş-o' bagajè, kerdo opre kai hin o than rezervimen vòi p-o kuloari numa' te na deranjinen okoveren manuşen, te bitiglenţa kai na pe' kiden numa' and-o' vagòn'è thanenţa specyialo kerde.

Te târdes e alarma d-and-o treno bi te tu' avel motivo nan'i slobodo te hin kontraventjè. Na şai te aven musarde o' ekipamenturi d-and-o' vagòn'è. Na hin slobodo te manghen manuşendar love/ haben vòi te tume' khelen p-o' love.

TELZEIDO: O telefono vaş-o C.F.R. Hin 0.800.88.44.44. ke ado numărō şai te aven mangle informații pal-o' problemi bare kai le manuşen hin len kana jan penghe le trenòhò.

O INFORMATIIL pal-o' trenuri vòi kât'i te pot'ines şai te le' les pal-o saito www.cfrcalatori.ro te kat-o' birouri vaş-o' informații d-and-o' stății vòi d-and-o' agentii phiraimaskire.

Kana jas le autobuzòhò, troleòhò, tramvaiòhò

Sèkon konsilio gaveskiro/ foroskiro kerel o' reguli phiraimaskire te sar pe' sanktjon'inen o' doşa kerde, kai le' arakhen p-e pagina web kat-o transportatoro.

And-e Român'iè o' manuşa jan opre p-o undar kai hino palal, te pe' den teile p-o undar d-and-o maşkar vòi kai hino anglal. Ande avera tări jas opre p-o undar kat-o şoferi kaşte biletto kat-ado vòi kaşte dikhel kiro abonamènto. Sèkonvar o' manuşa kai pe' den teile kampel te aven primi.

Cyuen sama ke pale so ghile and-o vurdon pusade o biletto vòi cyude e kartela, vòi ke o abonamènto hino lacyho vaş-odè lin'iè. Na şainen te phenen ke k-o' cyasuri kana phiren o kher bileturenghiro has phanglo vòi ke hin tumen abonamènto da' le bistarde khere. E legitimație phirimaskiri vòi o abonamènto na şai te le' den vaše avera jene! Na şai te phiren le biletòhò pusado vòi e kartela validimen numa' ji k-o gor la liniakiro, na te pale, te ande avera gava/ foruri şai te phiren numa' iek vrèmè kat-e validarè. Ande avera foruri d-ande amari tara o' cyhave kai hin len ji k-o' 5 bârş, ande avera odola ji k-e 7 bârş, na kampel lenghe biletto. Le elevuren te le studenten hin len ande avera gava/ foruri reducyerè, ande avera na pot'inen o abonamènto. Hin transportatoruri kai miken le manuşen te pot'inen ke iek numărō hurdo maşk-o sms o biletto vòi o abonamènto.

ABONAMÈNTO MAŞK-O SMS-o: And-o Bukureşt'i, kana trades iek sms k-o numărō 7456, k-o Orange, Vodafone, Kosmote te RDS&RCS, şai te pot'ines iek abonamènto vaše iek d'es, lacyho p-o' lin'iì forurenghire. And-o Cluj-Napoca o numărō hin 7479, and-e Varada 7429, and-e Konstanţa 7424.

Te na bistaren o' reguli phiraimaskire: pe' mikel o than vaş-o' nasfale jene, vaş-o' juvlè phare vòi vas-o' daiè cyhavenţa, vaş-o' phure. Na vakeras jungale, na vazdas o hòngo kana vakeras averenţa, cyerkunas te na vakeras k-o telefono vòi vakeras numa' dake hin variso musai te vakeras louke, na aşunas ghilè zurale and-o' kăşt'i.

Nan'i slobodo te phiras le an'imalurenţa, numa' le jukelenţa and-e lesa te an'imalurenta tâne kai pe' inkeren and-e braţa, da' adè but'i kampel verifikimen mai dagom. Na şai te manghen kai o şoferi te puterel o' undara maşk-o' stății vòi k-o' semaforuri. Na hin tumen voiè te phiren p-o' trepti, te târden vòi te pien tharimol andre. Dake avel o kontrolori, hin tumen o drepto te phenen leske te sikavel peskiro lil mai dagom. Na hin tumen voiè te le' akuşen vòi te le' limen. Hin musai kai tumen te sikaven e legitimație vòi e kartela phirimaskiri, vòi o abonamènto, te iek buletino dake manghel.

TE NA BISTAREN: Le kontroloros na hin les voiè te tume acyhavel and-o vurdon, te tume cyudel teile zoreaha d-and-o vurdon, te tume lighel k-o dispecyerato vòi ke peskiro birou te na tume' tumen vòi te tume' rudel. Da' hin les o drepto te lel tumare anaua, te dake na kamen te le' den leske şai te akharel o' bulale vòi e jandarmeriè te kana aven adala hin musai te sikaven tumare lila. O boktéri na şai te lel tumaro lil te te na mai le' del tumenghe.

Dake hin'an astardo ke nan'i tut biletò, pot'inèhè p-o than mai but te le kardòhò dindo it'o şainèhè te jas mai dur. Dake na pot'ines adè tu dèhè teile d-and-o vurdon te kerena tuke iek procyeso-verbalo vaş-e kontraventjè kai avela trad'imen tute khore. Na hin misto te des dat'i kai nan'i cyacye le boktèroske, vaşke avèhè araklo; te dake sikaves o lil voi o abonamènto avereskiro, te na bistares ke adè but'i hin infrakjün'è! Me phenau te pot'ines e amenda bi te les iek procyeso-verbalo voi iek kitanta, vaşke e but'i kerd'i şai te avel dikli sar mita. Ande 48 cyasuri şai te pot'ines numa' iek paş d-and-o minimo kat-e amenda. Dake e amenda has tuke dind'i bacyacyi, şai te la kontestines k-e Jud'ekätoriè ande 15 d'es, te dake la pot'ind'an, te dake lèhè o procyeso atuncyi lèhè pale so pot'ind'an.

ABUZO: *Dake hin'an akuşlo voi limindo kat-o boktèri, so kerd'a vo hin e infrakjün'è vaş-o phiraipen nafel te şai te akhares o Parketo. Orso aver abuzo kat-o boktèri şai te avel phendo skirimaskiro k-e regiè vaş-o transporto kai ado kerel but'i, kaşte le' ruel te te le' sanktion'inel.*
Dake tu hin'an odo kai kerel nafel le boktèroske kana ado kerel peskiri but'i voi pal-odè, kaşte pot'ines leske so kerd'a, so kerd'an tu hin e infrakjün'è vaş-o ultrajo te şai te les iek sankjün'e penaloo.

Kana jas le avionòhò

O biletò pe' rezervinel online voi k-e agenjiè aeriano. O biletò kampel pot'imen p-o than voi kana phend'an, te na kiri rezervarè hâsard'ol. Cyuven sama ke e rezervarè d-and-e vrèmè kate iek biletò şai te tume' del iek preto mai tâno. Şai te tume' avel tumende iek bagaji baro vaş-e kala (maxim 20 kg vaş-e Europa te 32 kg vaş-e SUA te Kanada) te iek tâno kaşte le' len and-e kabina avionoskiro. And-o bagaji vasteskiro na şainen te lighen pan'eskire and-o ieji mai bare de 100 ml, te e regula pe' del te vaş-o kremi, parfumuri te deodoranturi.

TE NA BISTAREN: *Orkai phiren te orso vurdon len, te na len tumença bagajuri kai na hine tumare voi andre save na janen so hin. Hin kana o' infraktoruri profitinen ke na janas kaşte ame' keren te vazdas lenghe te phiravas andre penghiro than iek paketo, iek janta te auka mai dur, ande savi şai te aven but'e kai nan'i slobodo, sar droguri, armi voi love bacyacye.*

Anglal o zboro kampel te tume' înregistrinen k-o ghiseo avionoskiro katar kinde o bilèto (check-in), te vaşe adè hin musai te aven d-and-e vrèmè: iek cyasòhò anglal so te jal o aviono kana jan and-e tara, duí cyasurenta anglal kana kamen te jan avri. Te pal-odè hin o kontrolo vaş-e sekuritat'è (von dikhen te na avel tumen but'e kai nan'i slobodo – odola kai şai te aven folosâmena sar armi, pan'eskire, droguri, briketi), te kana jan and-e tara kampel te sikaven tumare lila (von dikhen dake hin tumen o' lila te jan avri d-and-e tara te te jan and-e tara kai kamen, te te na aven dinde and-e urmârirè dake hin'an rudimena kat-o bulale d-ande iek tara) te o kontrolo vamalo (athe kampel te phenen dake hin tumen mai but de 10.000 euro tumende te o' but'e kai kampel pot'imen). Şai te jan and-o aviono numa' maşk-o-ndar sikado. Dake intârziinen, aşunena and-e statjè ade but'i. Te na aven kana phenen, hâsaren e kursa. O cyhavo minoro kai phirel korkori kampel dindo kate iek dad k-o birouo vaş-o cyheck-in te ledo kate iek dad kat-o undar inklimaskiro d-and-o aeroporto.

Kana jas paste gran'ita

O cyhavo şainel te phirel avri dake hin les iek paşaporto voi iek buletino.

O paşaporto şai te pe' lel kat-o Servicyo publiko komunitaro vaş-o paşaporturi: vaş-o minoro tale 14 bärş e cyererè la cyuven soldui dada, vaşe odo paste 14 bärş e cyererè pe' cyuvel kat-o cyhavo te kamen soldui dada. Dake iek minoro hino abè avri te na hino peskire dadenta, vo kampel te jal k-e ambasada/ konsulato kaşte lel iek titlo vaş-o

phiraipen bi te le' miken adala, kašte avel pale and-e țara.

TE NA BISTAREN! Iek cyhavo lahâko şai te inkleol d-and-e țara numa' peskire dadența; voi kate iek dad kai le' mikel okover dad maşke iek deklarațiè k-o notari te inkleol d-and-e țara vaše na mai but de 3 bărș; voi kate iek aver manus kai sikavel iek extra so kazieroskiro judicyiaro te le' miken soldui dada.

Kana na kampel adè deklarațiè: Kana o dad mulea voi na mai hin les drepturi dadeskire; k-o divorțo, o cyhavo has dindo voi led'a e autoritat'è dadeskiri odoleskiri kai inkleol d-and-e țara le minoròhò. Sè auka, na hin musai kai odoles kai jal lèhè te avel les adè deklarațiè kana o minoro hin lahâko te besel and-e țara kai jal. Hin dosta e deklarațiè kate iek dad dake o minoro jal avri vaše iek konkurso voi te sikleol. Sè o' situații kai has te mai opre kampel sikade.

Sèkone jenen kai phiren avri kampel te avel len iek asigurarè sașt' maskiri; vaș-odola kai keren but'i te phiren and-o' țari d-and-e UE, o than Ekonomiko Europeano te e Elvețiè hin dosta o kardo europeano sașt' maskiro.

Pale so keren 18 bărș, o' terne şai te phiren korkori and-o' țari kai hine membruri kat-e Un'iun'è Europeano te and-e Republika Moldova te numa' buletinòhò. Vaș-okovera țari kampel pașaporto; te vaše avera mai kampel iek viza, kai pe' lel kat-o konsulato kat-o stato odo and-e Român'iè. Adala informații, te odola pal-o' baiuri kai şai te aven ande odè țara te avertismènturi vaș-o' turist'i hine p-o saito kat-o Ministero But'enghiro Avral k-o www.mae.ro.

Kana jas and-o' țari d-and-e U.E.

Sar manuşa europèn'i hin tumen o drepto te jan tumenghe and-o' țari d-and-e Uniun'è Europeană vaș-o turismo, te keren but'i othe voi te keren iek liceyo voi iek fakultat'è. And-o than te len asigurarè şai te tume' avel tumende o kardo europeano vaș-o' asigurări manusenghire sașt' maskire.

Kana kinen iek bileto autobuzoskiro voi autokaroskiro, na kampel te pot'inen mai but vașke hin tumen iek varisavi națiè voi vașke kinen o bileto d-ande iek pinjardo than.

Te na mai avel o vurdon voi te avel ke aver cyaso, hin tumen sèkonvar o drepto k-o' informații lacyhe te it'o pale so avela kana ujaren. Dake e kursa (paste 250 km), vaše savi kerde rezervarè na mai avel voi hin la iek întârzièrè paste dui cyasuri, kampel te lejinen maşke adala: te len pale o' love kât'i hin bileto te, dake kampel, te tume' lighen bilovenghiro de katar avile – te phenau auka, dake avilea ke aver cyaso voi na mai avilea te tumen na mai şainde te arisen kai kamle; te tume' vazden te keren tumaro drom ji k-o gor, ande mai frimi vrèmè te bi te mai pot'ines mai but. Dake na mai şainen te lejinen k-e vrèmè, şai te keren iek plângerè te manghen te tume' den pale so pot'inde, te tume' den iek paș (50%) d-ande sode hin o bileto.

Dake jan but drom (paste 250 de km) kai hin mai but de trin cyasuri, te o vurdon na mai jal voi avel paste 90 minuṭi, hin tumen o drepto te han te te pien - pale kât'i avel mai pal-odè voi kât'i ujaren; soipen, dake kampel, vașe na mai but de dui rat'è, na mai but de 80 euro vașe iek rat'i. O transportatoro na hin musai te tume' del than te soven dake avilea ke aver cyaso vașke has vrèmè phari voi avera baiuri p-o drom.

Hin tumen o drepto te len love dake hin'an limindo ande iek akcyidènto autobuzoskiro dake jan mai but.

Sè auka, e kompan'ie kampel te tume pot'inel dake tumare bagajuri voi avera but'è hine hâsarde voi musarde ande iek akcyidènto autobuzoskiro kana jan k-o drom lungo.

Kana pat'an ke na has respektimena tumare drepturi, şai te keren iek plângerè k-e firma ande trin cyhon kat-o d'es kana has o evenimento. Adala hin la iek cyhon kašte phenel ke diklea e plângerè te trin cyhon kašte del tumen iek răspunso definitivo.

*
* *

Frimi phendo:

**P-o drom publiko şai te jas la biṭgleaha kate 14 bärş; skuteròhò te ATV-òhò kate 16 bärş, te vurdonèhè kate
18 bärş te numá' dake hin tut permiso.**

**Atuncyi kana kampel te jas p-e biṭigli voi k-o volano, na kampel te pien tharimol.
Kana phires iekhe vurdonèhè kampel te tu' avel bileto voi abonamènto.**

O kapitolo X. O CYHAVO, O' LILA TE PESKIRE BUT'È

O konto bankakiro

Sar bareon, huden, cyuven opre voi musaren love. But'ivar o' love le' inkeren tumende voi and-o kher. Da' şai te le' inkeren siguro te ande iek konto ke iek banka.

Dake hin tut ji ke 14 bärş, o konto le' puterel kiro dad. Dake hin tut maşke 14 te 18 bärş, kampel te jas ke iek banka iekhe dadèhè soske kampel te iskälinen kethane iek kontrakto te te den kât'i iek iskälitura. O titularo avèhè tu, te kiro dad avela zurardo. Pale so keres 14 bärş, hin tut o drepto te keres korkori so kames kire lovença.

Pale varikâti d'es de kana puteren o konto lèhè iek kardo savèhè şainèhè te kalaves love kat-o bankomato, te pot'ines kana kines variso, te dikhes sode love hin tut. Vaş-o' love kai beşen and-e banka lèhè iek dobânda. Şai te cyuves and-o konto avera love k-e banka (dake hin tut 14 bärş, şaines te le' cyuves tu korkori) voi o' dada şai te traden tuke love d-ande penghire konturi. Hin bâncyi kai na len komisiono kat-o' cyhave vaşe lenghiro konto.

E alokațiè vaş-o cyhavo

Ji kana keres 18 bärş lèhè ande sèkon cyhon iek alokațiè, kai akana hin 84 lei. Palodè lèhè alokațiè numa' sode vrèmè keres o licyeo voi e profesionala. E lèjè phenel ke o' repetençî na len alokațiè, numa' odola kai kerel pale iek bärş ke has nasfale.

E alokațiè pe' del iekhe dadeste ji kana o cyhavo kerel 14 bärş, pale-odè, dake o dad kamel, o' love şai te pe' traden vòrta le cyhaveske titularo.

Dake o' dada keren but'i avri, le cyhaven hin len o drepto te len alokațiè d-and-e tarâ, kât'i phenel e lèjè other.

Hin musai te pe' vazdel o cyhavo

Kana o' dada na mai beşen kethane, but'ivar o cyhavo beşel ke iek lendar. Kât'i vrèmè o cyhavo na beşel cyacyi lèhè, o dad kampel te vazdel peskire cyhaves kindoi haben, gada, lila te auka mai dur voi pot'indoi iek pensiè vaş-e ìntreñin'erè.

JANEN KE...?! E pensiè vaş-e ìntreñin'erè hin na mai but sar iek sférto d-and-o' love kat-o dad vaše iek cyhavo bareardo, trin sfèrturi d-ande lende vaše dui cyhave, te iek paş d-and-o' love vaše trin voi mai but cyhave.

E pensiè vaş-e ìntreñin'erè hin'i le cyhaveskiri. Ji kana kerel 14 bärş, o dad kai hin les o cyhavo hin odo kai şai te manghel e pensiè kat-okover dad te sè vo phenela sar avela musard'i. Kate 14 bärş e pensiè avela mangli te musard'i kat-o cyhavo, numa' sar phenel o dad kai hin les o cyhavo. Pale so kerel 18 bärş, e lèjè phenel ke le ternes hin les o drepto te avel vazdimen kate soldui dada numa' dake kerel şkola mai dur te na pale so kerel 26 bärş. Vaş-adè, vo şainela te manghel pensiè kate soldui dada te vo korkori phenela sar avela musard'i.

Te dake o dad kai kamel (kampel te del) o' love beşel andre aver tara, vo sè acyhel kamlo te pot'inel e pensiè kat-o cyhavo. Vaše mai but informații kampel te vakeren k-o Ministero la Justiție kiro d-and-e Român'iè kaște kerel sar phenel e Konvenție kate Haga d-and-o 2007 vaș-e pensiè vaș-e întrețin'erè avri vaș-o' cyhave.

Dake merel odo kai hin les and-e grijè iek minoro, hin musai te vazden le cyhaves odola kai acyhen pal-o mulo te kai şainen (o rom/ e romn'i kai juvel, o' phrala mai bare, o' phure).

Kana o' dada hine odola kai arisen and-o pharipen te kampel vazdimena te penghire cyhave/penghire cyhiè şainen te le' vazden, e lèjè phenel ke hin musai te avel vo/voi odo/odè kai le' vazdel adalen.

E pensiè vaș-o urmași

Dake o cyhavo has vazdimen kate iek dad voi iek aver pensionari voi invalido d-o grado I te kai mulea, atuncyi ji kana kerel 16 bârş le cyhaves hin les o drepto te lel pensiè de urmaș. Dake jal mai dur k-e şkola, hin les ado drepto ji kana gordel, da na pale so kerel 26 bârş.

JANEN KE...?! E pensiè vaș-o urmași pe' kerel d-ande iek procento d-and-o punctajii sèkone bârșeskiro kredo kat-o manus, auka: 50% – vaše iek korkori urmași; 75% – vaše dui urmașuri; 100% – vaše trin voi mai but urmașuri.

O' lila te o' but'è le cyhaveskire

Atuncyi kana keres tuke iek relatiè averè jenèhè, mai but'ivar soldui phenen kon te so te kerel iek vaș-okover. Ade but'i hin iek kontrakto.

TE NA BISTAREN: Iek kontrakto hin iek intâlgerè mașke barim dui jene. Kaște avel lacyho na hin musai te pe' kerel iek lil, ado hino lacyho numa' kaște sikaves e intâlgerè hana hin iek sfada. O kontrakto hin iek LÈJÈ VAŞ-O' PĂRȚI, auka ke so pe' phenel ande leste hine musai vaș-odola kai phende auka.

And-o' kontrakturi hin drepturi te but'è kai hin musai te le' keren odola kai iskălinen. Bi te dikhas mișo adè but'i, sèkon jeno amendar keras kontrakturi ande sèkon d'es: kana lau iek lil kat-e biblioteka kerau iek kontrakto kamipen savèhè hin man o drepto te lau mande khore iek lil te hin musai te le' dau pale kât'i d'esa phend'om; kana lau iek tiketo me kerd'om iek kontrakto dromeskiro savèhè hin musai kai me te pot'inau o biletto te respektinau o' reguli dromeskiro, te e firma kai hin la o treno voi e kursa hin musai te ma' lighel k-o than pal-o orari; kana kinau iek telefono kerd'om iek kontrakto bikinipen-kinipen savèhè maman hin man o drepto te lau e but'i kai la kamau te hin musai te pot'inau sode pe' sikavel, te odo kai bikinel hin musai te ma' del e but'i pot'ind'i mandar te adè but'i te jal, te mai hin les o drepto te manghel mandar sode kampel vaș-odè but'i; kana dau mire kolegoske iek revista străino and-o than kate iek biletto ke iek koncyèrto, kerd'om iek kontrakto paruipen; kana lau iek kadão vaș-o d'es bian'imaskiro pe' phenel ke kerd'om odolèhè kai le' del iek kontrakto donatiè.

JANEN KE...?! Kana pe' skirinel o cyhavo k-e şkola/licyeo, pe' kerel iek kontrakto sit'arimaskiro mașke trin părți: e şkola, o' dada te o cyhavo ande savo hine nakle o' drepturi te o' obligații adalenghire. Pe' keren dui exemplarè originalo kat-o kontrakto kai le' iskălinel te o elevo kai hin les paste 14 bârş. Vaše o sit'aripen postlicyealo iskălinel numa' o elevo te o şeiro la şkòlakiro.

Kana kan k-o magazino te kinen frukt'i, na iskălinen tari iek lil: pot'inen, len o' but'è, len o bono te jan tumenghe. Da' dake den varikaske love p-o kamipen voi but'è, hin mișo te tume' avel variso skirimen kai

te pe' sikavel so phende soldui: hin dosta iek pòpìri kai skirinde kon kaske dind'a te vaše sode vrèmè, keren dui exemplarè pal-ado te iskälinen len soldui pe sèkon originalo. Sèkon jeno inkerel iek pòpìri. Na kampel turnen martori te, orisar, kampel te janen ke na şai te sikaven martorenţa o' kontrakturi kai bare de 250 lei. Kana bikinen phuu vòi khera hin musai te keren iek popiri k-o notaro publiko.

TE NA BISTAREN: Cyuven sama sèkonvar so iskälinen! Kana iskälinen iek lil na mai şai te khoses. So phend'an ande odo lil kampel te keras, kai te na aves dindo and-e jud'ekata te forţâmen kate iek exekutori!

Orso jenes hin les but'è. Odo kai hin o proprietaro kate iek but'i şai te te kerel so kamel laha, te te la del averenghe, te la mikel, te la musarel. Da' hin iek kondiţie athe: te avel majoro.

Te le cyhaven hin len but'è kai hine lenghire: o' gada, o' but'è vaše škola, o telefono te auka mai dur. Avera cyhave len te but'è but kucy: te phenau auka, varikon merel d-ande kiro n'amo te mikel e phuu vòi o kher. Avera but'è na hine lenghire, da' hin len voiè te le' folosânen: o kher le dadenghiro kai besel o cyhavo, o vurdon kat-o hortako kai la tradel, o gad kat-o hortako kai le lel kaşte le del pale. E lèjè phenel ke le minoros hin les voiè te kinel but'è vaše peske, te cyuvel mişto, te le' lacyharel. Şai te le' bikinel vòi te le' mikhel da' numa' odola kai na hine prè kucy.

JANEN KE...?! Numa' dake hin turnen 18 bärş şainen te bikinen but'è p-o' saituri bikinimaskire online.

Atuncyi kana kampel te pe' len decyzii importanto vaş-o minoro vòi pe' kamel te pe' phenel pale lenghire but'è, e lèjè phenel ke ji k-o' 14 bärş o' dada phenena adala, te maşke 14 te 18 bärş o' cyhave penghire dadentă. Kana o' dada na şai te dikhen d-o minoro – te phenau auka, kana mule soldui vòi na mai vakeren penghire cyhavèhè – o primari lejinela iek tutori kai te avel lèhè.

An'imalè khereskire

Bute cyhaven hin len an'imalè khereskire. Avera lejinen odolen mai tâne te mai şukara, sar avelas o' tâne jukela, o' tâne mâtî, o' brôsti țestoşi, o' macyhe; avera lejinen papagalo vòi kanari; vòi an'imalè kai pe' khelen sar o' hamsteruri, o' tâne şoşoiè, o' tâne bale de Guineea; te avera len penghe an'imalè mai nafela sar hine o' sapa, o' poukuri vòi o' iguan'è.

O' an'imalè pe' khelen tumentă, tume' keren mai socyabilo te tume vazden te na mai daran. Da' nan'i louko te le' bareares: kampel pravarde, phirade, thode, te avera kampel sikade, pusade, deparazitimena te sterilizimena. Adala kampel te pe' keren and-e siguranţa vaše tumenghe, da' te vaše tumare vecyin'i vòi avera jene de paşe tumende. D-and-odè, kampel respektimena o' kondiţii kat-e lèjè, odola mai phare hine odola vaş-o' jukela.

Auka ke, dake hin turnen mai frimi de 16 bärş şai te kinen iek an'imalo khereskiro numa' kana tume' miken tumare dada. O' jukela şai te aven adoptimena kat-o' khera vaş-o' jukela kai nan'i len stăpâno kai hine ande sèkon jud'eto, hin cyud'i iek lista p-o www.ansvs.ro. O' jukela nafela şai te le aven numa' le jenen kai kerde 18 bärş, skirinde le jukeles k-e Asociaţié Lahâka Juklenghiri te cyhude adeverinţa k-o' bulale; p-o-ndar khereskiro kampel te cyuven: "Jukel nafel" vòi "Cyuven sama, jukel nafel". Kampel turnen te iek karneto saşt' maskiro (kai pe' sikaven o' pusapena te ke has deparazitimena tumare an'imalè) dindo kate iek saşt' arno veterinari. O' jukela kampel inkerde voi phangle, vòi ande iek adăposto phanglo.

JANEN KE...?! Kana kiro an'imalo danderel avere jenes, e lèjè phenel ke tu hin'an responsabilo vaşodo baio. Auka ke e viktima şai te manghel love kaşte pot'inel o' piruli (pot'inipen but'enghiro/ materialo) te kai te lacyhyarel e duk (pot'inipen moral) kat-o stăpâno. Te dake ado hino minoro, avena akharde and-e jud'ekata te peskire dada. Auka ke, o cyhavo pot'inen vaše so kerd'a peskire an'imalo, te o' dada pot'inen vaše so kerd'a penghiro cyhavo.

O Konsilio kate sèkon foro te o' asociații manusenghire kerde kondiții vaș-o barearipen le an'imalurenghiro kai juven k-o bloko: kampel te iskălinen te o' vecyin'i odoleskire kai hin o an'imalo; o stăpâno kampel te tăgășinel o' thana, te pale sar phenel e asociație kampel te pot'inel so kampel; na kampel te keren larma bari rat'akiro te kana o' manușa soven; o' jukela kampel phirade lesaha, te le bare jukelen te le' avel te zgarda, te botn'ita; o stăpâno kampel te phiravel lèhè iekh şulava te iek punguța kai te kidel o khul; na şai te tume' phiraven and-o' parkuri, numa' and-o' thana specyialo kerde. O' jene jukelența na şai te jan and-o' magazinuri, and-o' săli vaș-o' spektakoluri vòi sportoskire, şcoli vòi grăd'in'iț te and-o' vurdona kethane te nicyi te pe' phiravel paș-o' thana khelimaskire vaș-o' cyhave.

O' an'imalè kai mule na pe' cyuden k-o gunoi, von pe' den ke iek firma speczializimen.

Kampel te janen ke hin iek lèjè kai vazdel o' an'imalè kai le' obligeinhel le stăpânos te dikhel lendar, te kerel lenghe kher, te le' den te han te ade lèhè na mikel slobodo te le' mares, te le' cyhudes te te le' mikes varikai.

INFRAKȚIUN'È: Hin nafel: a) te mundares, ke kames tu, bi te tu avel drepto; b) te mundares pușkaha an'imalè khereskire vòi an'imalè sălbat'iko phangle; c) te cyuven le an'imalen te pe' maren; d) te cyuves jude an'imalè kaște sikaven avere an'imalen vòi kaște na aven nafela; e) te limes vòi te phaghes variso kat-o' an'imalè; f) te keres lenghe operatii kai te paruves sar sikad'on vòi vașe avervariso kai na hine kerde kaște aven saș'tarde, sar hin kana cyines lenghiri pori, lenghire kana, te cyines lenghira kârlo te na mai bașen, te cyines lenghire danda.

KONTRAVENTIÈ: Dake keren kai iek jukel te târdel dukh vòi le' keren te avel nafel, te dake nan'i tumaro, lena iek amenda kate 1.000 lei ke 2.000 lei.

Vaș-o transporto an'imalenghiro khereskire, hin musai te dikhen p-o saito la firmakiro o' kondiții. Auka ke, and-o' trenuri kat-o C.F.R. Şai te lighen an'imalè tâne, inkerde and-e brața, te te tâne cyiriklè and-o' tâne khera, dake nicyiiek manus na cyigardel; o' jukela kampel te phiraven variso p-o mui te te aven phangle teile and-o vagono, and-o' kompartimenturi, and-o' vagonuri de klasa a 2-a, dake nicyi iek manus na cyigardel; da' kampel te janen ke pe' pot'inel bileto te vașe lenghe. Sè auka, dake jan le avionòhò and-o' târi d-and-e U.E. kampel te phenen k-e firma kana kamen te len bileto, le an'imalos te avel les pașaporto d-ande sè e lumè (internăționalo), cyipo kai sikavel kon hino te te avel pusado (vakcyin'imen), te na avel pharo te te avel phanglo ande iek kușka specyialo; kar-e Bari Britan'ie na şai te aven lighinde an'imalè avionòhò, nicyi and-e kabina manusenghire, nicyi and-e kala avionoskiri. P-o saito www.ansvs.a.ro arakhen mai but detaliu.

But'è arakle

Dake arakhes teilal purane love vòi avera but'è purane, kampel te des ande 72 ciasuri le primaroske d-ande o gau/ foro odo. Lèhè iek 30% d-ande sode hine odola but'è.

Vașe avera but'è kai le arakhen sar komòra, adala pe' părtânenă egalo le manusèhè kai hin les e phuu kai has arakle.

INFRAKȚIUN'È: Dake arakhes but'è kai has hâsarde vòi bistarde kate iek aver jeno (poșeta, buksa te auka mai dur.) na hin tut voiè te le' les, vașke so keres tu hin infrakțiun'è. Kampel te le' des pale le manuseske dake le' pinjares vòi te le' des le bulalenghe ande 10 d'es.

Hin te but'è kai nan'i n'ikaskire: o' but'è mikle, o' frukt'i d-and-o veș, o' plant'i sașt'ismaskire te auka mai dur. Adala şai te le' len, da' vașe avera kampel te keres variso: o' an'imalè veșeskire şai te aven mundarde numa' kana hin slobodo te pușkaha dake hin tumen autorizație te barim 18 bârș; o' macyhe şai te aven astarde numa' kana hin slobodo te auka mai dur. O' kașta na şai te aven cyhinde kana nan'i tumen autorizație, te o' kasta, puietî vòi lăstari na şai te le' len bi te tume miken o manus te dake has perade vòi cyhinde kat-o' fenomenuri mikle.

*
* *

Frimi phendo:

O' dada na hine past-o' but'è kat-o' cyhave: e alokațiè vaş-o cyhavo voi e pensiè vaş-o barearipen hin le minoroskiri.

Vaş-o' jene kai nan'i len 14 bärş penghire dada hine odola kai keren lila, odola maşke 14 te 18 bärş penghire dadenṭa, te odola paste 18 bärş keren lila korkori.

O' an'imale kampel parvarde, na kinzimena.

O kapitolo XI. O CYHAVO TE E BUT'I

O kontrakto but'akiro

Kaşte kinen penghe haben te gada ande sèkon d'es le manußen le' kampel love kai le' kerel kerindoi but'i. Kaşte avel ledo k-e but'i odoles kai kamel le' kampel te iek kalifikarè profesionalo, te janer te kerel variso vòi şcoli minimo (te phenau auka, o bakalaureato, e licyenţa, iek cyhib strâino).

Pal-o minori e lèjè phenel ke niciy iek cyhavo na şai te avel cyudo zoreaha k-e but'i. O cyhavo şai te kerel love d-and-o' but'è sportivo vòi artistiko – vaş-adè kampel te le' mikel peskire dada, da' o' love avena leskire.

Le cyhaven paste 15 bärş hin len o drepto te kerel but'i numa' kana le' miken penghire dada te and-o' domenii kai na hâsaren lenghiro saşt'ipen te lenghiro barearipen. Pale so keres 16 bärş adè na mai hin musai, von şainen te kerel korkori iek kontrakto but'akiro. Da' kampel respektimena varisode reguli sikade and-o Kodo But'akiro: o minoro na şai te kerel but'i and-o' thana phare, nafela; e vrèmè but'akiri hin maxim 6 cyasuri p-o d'es te 30 cyasuri p-o kurko; na şai te kerel but'i suplimentaro vòi rat'akiri; o koncyedio hino minim 23 d'es but'akire.

O kontrakto but'akiro hin iek lil but importanto kai sikavel o' drepturi te so hin musai te kerel tumen vaşe so kerel but'i: sode cyasuri kerel but'i, ande so domenio, so salario avela tumen (bruto vòi neto – sode acyhel pale so pot'inen so kampel te o' imposituri), kana le' lena, kana avela tumen o koncyedio te auka mai dur, ande leskiri baza pe' lel iek imposito kai pe' cyuel k-o bugeto statoskiro te lena iek kardo saşt' maskiro, te pal-odè te pensiè kai pe' del pale sode te kât'i vrèmè cyude tumen ke iek fondo. O kontrakto pe' cyuel ande iek registro elektroniko specyialo te pe' tradel k-o Inspektorato Thaneskiro But'akiro d-and-o gau/ foro reşed'inşa jud'eşoskiri.

TE NA BISTAREN: O salario minimo bruto and-e Român'iè hin akana (ianuarie 2019) 1.900 lei.

Dake kerel but'i varikon bi te avel les ado kontrakto te bi te iskälinel iek stato vaş-e plata, e but'i hin ilegal – but'i "la negru" – te o patrono avela sanktion'imen. Sè auka, dake e but'i pe' kerel 8 cyasuri p-o d'es, da' and-o kontrakto pe' skirind'a mai frimi, e but'i hin "la gri": e întălegerè hin'i kerd'i kai o patrono te pot'inel mai frimi so kampel te pot'inel te imposituri k-o stato, te o manuş lel mai but love sar and-o kontrakto da' k-o phuripen lela iek pensiè pale sar hin skirimen and-o kontrakto but'akiro, but frimi. E Român'iè hin maşk-o' primi ţări d-and-e Europa kana vakeras pal-o' manuşa kai kerel but'i ilegal. Kampel te janen ke orkon şai te phenel, bi te phenel peskiro anau, k-o Inspektorato Thaneskiro But'akiro, kai dela amenzî 20.000 lei vaşe sèkon jeno kai kerel but'i te nan'i les lila cyacye.

Kana keres but'i d'esèhè k-o' manuşa

Şai te kerel but'i bikalifikimena te kana te kana sar ziliéri, sar phend'am mai opre, odola vaşe odola kai hin len kontrakto but'akiro, da' numa' and-o' domen'ii sikade ande iek lèjè specyialo: agricultura, silvikultura, komerto, peskuito, publicityat'è, hoteluri, kluburi te bazî sportivo.

Na hin musai te pe' kerel iek kontrakto skirindo, hin dosta te tume' ălejenen. Iek partè importanto kateè hin o' love: adala na şai te aven mai frimi sar o salario minimo bruto p-e ekonomiè. O minoro şai te kerel but'i na mai but de 6 cyasuri p-o d'es (te dake kerel but'i mai frimi, avela pot'indo p-o d'es – athar pe' phenel "zilieri"), panj d'esa p-o kurko te nan'i slobodo te kerel but'i rat'akiro. Vo na şai te kerel but'i vaşe sè odo jeno mai but de 90 d'es ande iek bärş.

Te na bistaren ke kana iek cyhavo na jal k-e škola kaſte kerel iek but'i, bi te respektinel e lèjè, o ſeiro la škòlakiro kampela te phenel k-o servicyio publiko vaſ-o vazdipen manuſenghiro te len mäsuri te le' cyuven pale le cyhaves and-e škola.

O' love pe' len kana keres but'i, na kana manghes manuſendar. Dake iek cyhavo hino cyudo kate peskiro dad te manghel but'e voi love, o dad ſai te jal and-o penitencyiaro.

TE NA BISTAREN: Kana vazdes kire dadan khore na hin diklo ke hin¹, „but'i”.

O voluntariato (e but'i bilovenghiri)

Na orſo but'i pe' pot'inel loventa. Avera but'e pe' keren bivolenghiro, pale iek lèjè but'akiri. O voluntariato hin diklo sar iek but'i aktivo ande kiro gau/ kiro foro.

Kampel te janen ke hin tumen o drepto te keren voluntariato k-o' instituſii publiko voi k-o' asociaſii voi fundaſii, and-e arta, kultura, sporto, sit'aripen, o vazdipen thaneskiro de paſ-amende, o' drepturi le manuſeskire. Maſk-o voluntaro te odè organizaſiè-gazda pe' kerel sèkonvar iek kontrakto. K-o gor ſainen te len iek lil, te odè vrèmè hin experiença but'akiri te/voi and-e ſpecialitat'e, pal-o fèlo but'akiro, dake adè hin'i kerd'i and-o' ſkoli kerde.

E exploatarè le cyhavenghiri

Hin kana o' minori hine cyude kat-o' manuſa te keren kethane but'e phare. Te phenau auka, iek cyhavo mai tâno hino cyudo te pe' cyuel p-o oblako tâno kat-e baie iekhe khereskiri te pal-odè te puterel o-ndar kat-o apartamènto vaſ-o' manuſa kai cyoren. Hin cyacyi, adè na hin but'i, hin ke cyores. Ande iek dasavo kazo o minoro hino kompliſye kana pe' kerel iek infraktiun'e te kampel te pot'inel: dake na hin les 14 bärſ avela rudimen kat-o servicyio vaſ-e delinkvença ternenghiro kat-e Primariè, te dake hin les maſke 14 te 18 bärſ pe' kerela leske dosari penal o bulale. Na ſai te phenel ke na janglea so kerel na ſai te – te phenau auka, ke o manuſ kai le cyud'a te jal p-o oblako phend'ahas le cyhaveske ke vo hino o manuſ kai beſel ande odo kher te ke hâſard'a o' kei. Da' dake ſai te pe' ſikavel ke o minoro has amenintiſen pharo voi mardo te kaſte ſkäpinel has cyudo te vazdel le manuſes te kerel e but'i nafel, o jud'ekatori pat'ala ke has iek ſpidipen fiziko voi moralo te na dela leske ped'apsa kana o cyhavo na ſaind'ahas te vakerel iekhe manuſehè voi raipenentä pale so păt'anel.

And-o' ultimi bärſ o' cyhave hine sè mai but cyude kat-o' manuſa and-e but'e sexualo (prostituſiè, te keren materialuri porno, videochato), and-e but'i fortâmen te kaſte manghen – hin so pe' phenel ke hin trafiko minorentä, iek ſklaviè "moderno"/ neivi. O' terne hine kohade (but'ivar phenen lenghe te dena len thana but'akire miſto pot'imena, avera te avri d-and-e țara) voi hine akuſle, marde, cyorde, bikinde kaſte even folosâmena.

E lèjè sanktion'inel pharo, tradel k-o penitencyiaro odolen kai kiden, lighen voi garuven minoruri kaſte le bikinen. Te adè te dake o minoro kamlea adè but'i!

HELP LINE: Vaſ-o' informaſii generalo kana jas ande aver țara te keres but'i, voi kai te tu' phiraves voi kaſte phenes kana hin iek kazo jenença bikiniomena, da' te kaſte vazden odolen kai hine bikiniomena voi odolen kai ſai te aven viktimi, k-e Agentiè Naſionalo kai na miket te pe' bikini o Jene hin iek numäro bilovenghiro: **0.800.800.678**.

E JUSTIȚIÈ PHEND'A: And-o cyhon mai 2015 iek regizoro led'a 26 bärſ te 4 cyhon penitencyiaro vaſe pornografiè cyhaventä, trafiko minorurenä te agresiun'e sexualo. Auka ke, pe' araklea ke mai but bärſ vo oblighind'a iekha minora – kai has la efta bärſ kana pe' kerd'a e but'i nafel – te kerel ſexo oralo te avera but'e sexualo, te kerd'a materialuri porno la viktima, dindoi love lakira dake. Ke has kompliſye, e dai la minorakiri led'a 9 bärſ te 4 cyhon penitencyiaro.

O şomaji

Le ternen kai hin len barim 16 bärş te hine lacyhe te keren but'i, te save, pale so gätunen e şkola voi o licyeo, na lede penghe but'akiro vaše so siklile, hin len o drepto te len şomaji. Dake keren adala kondiiji kampel te phenen ande 60 d'es k-e agentjè foroskiri paše savi beşen te tume' vazdel te arakhen but'i.

TE NA BISTAREN: O şomaji hino akana (ianuarie 2018) 250 lei.

O şomaji pe' del 6 cyhon. Dake arakhen tumenghe than but'akiro akana, lena dake manghen te so mai acyilea kat-o şomaji kai avelas tumen o drepto dake na araklenas tumenghe but'i, te te 500 lei prima; 1000 lei, dake o gau/ foro kai beşes hin mai dur de 50 km; 3500 lei dake odo kai manghel paruvél peskiro than kai beşel and-o gau/ foro kai araklea peske than but'akiro.

*
**

Frimi phendo:

**O' cyhave paste 16 bärş şai te keren korkori iek k
ontrakto but'akiro voi şai te keren but'i sar zilièrè.
O trafiko minorurenghiro vaş-e exploatare lenghiri hin infraktiun'è.**

O kapitulo XII. O CYHAVO TE O' BUT' È SAVENȚA VAKEREL

Mass-mediè te socyial-mediè

Angl-o televizori te angl-o kalkulatori o' cyhave te o' terne beşen mai but vrèmè sar vase orso aver but'i, numa' kana soven na. Kana na beşen prè but pe lende te diklo emisiun'i voi saituri te jokuri lacyhe, adala hine but'è neive sit'arimaskire; von vazdel o sit'aripen te e goud'i. Sè mašk-e mass-mediè te socyial-mediè (o reṭeli vakerimaskire, saituri te auka mai dur.) odo kai phirel şai te phenel so pat'al.

Da' adala but'è neive şai te aven nafela: fiziko, dake na pe' kerel pauza mai but'ivar, te beşes k-o televizori voi komputeri şai te thuleos, te tu' dukhal o' iakha, te bangheon kire dume; goud'akiro, so dikhas ame' kerel te keras te amen auka, vaşke o' cyhave hine mai koule, şai te dikhen mai pharo so hin cyacyi te so nan'i cyacyi te sikleon mai but dikhindoi te kerdoi mai but'ivar.

O maripena te o' terne nafela d-and-o' filmuri na şai te aven lacyhe te sikliuvas lendar. Sè auka, nan'i lacyhe nicyi odola "vedet'i" sikade ad'es k-o televizori kai kerel penghe operaṭii te aven mai şukara, len pe pende gada kai le' sikaven mai nanghe, vakeren jungalo, sikaven penghiri viaṭa te nan'i len lajavo; te nicyi o' infraktoruri kai uş'taven e lèjè te phenen pal-odè ke hine "viktimi" kat-e justitiè, kohadoi ke adè kerel doşa kai nan'i voi kondiṭii nafela and-o' penitencyiarè. Ande sè odè vrèmè, kampel te janen ke kana dikhen materialuri nanghe manušenṭa voi porno tume' kerel te kerel prè it'o but'è lajane, vazdindoi o phiraipen bango sexualo.

JANEN KE...?!: Dikle but'ivar k-o' programuri kat-o televizori AP, 12, 15, 18 cyude ande iek cyerko. Dik-ta so kamen te phenen adala:

- a) programuri vase sè o' manuşa kai hine slobodo vase orkon;
- b) **programuri AP** (akordo dadenghiro): programuri kai şai te aven dikle kat-o' minoruri kai hin len ji ke 12 bärş kana le' miken penghire dada voi kethane la familiaha;
- c) **programuri 12:** programuri kai nan'i slobodo vaş-o' cyhave kai nan'i len 12 bärş;
- d) **programuri 15:** programuri kai nan'i slobodo vaş-o' cyhave kai nan'i len 15 bärş;
- e) **programuri 18:** programuri kai nan'i slobodo vaş-o' cyhave, avera sar odola porno, kai and-o' Stati' Un'imenia Amerikakire te and-o' ţari d-and-e Uni'un'è Europeană nan'i slobodo vaş-o' jene kai na kerde 18 bärş, filmuri jungale, nanghe manušenṭa, kai sikaven sar maren zurale varikas, programuri vazdimena kat-odola kai kerel tharimol;
- f) **programuri 18+:** programuri kai nan'i slobodo vaş-o' cyhave, filmuri te emisiun'i porno kai sikaven vòrta sar o' manuşa kerel but'è lajane, kai cyailearen le manušen sexualo voi programuri ande save pe' sikavel iek akto sexualo cyacyo, na kontinel sar has filmimen.

O' jokuri video

O' jokuri video vazden amari goud'i. Da' but'ivar von nan'i lacyhe. O' jokuri ande save hin violenṭa hine te mai nafela sar o televizori vaşke sikaven le cyhaves te kerel sar kerel odo nafel. Vo kerd'ol mai şudro manušenṭa te mai nafel and-e viaṭa cyacyi.

TE NA BISTAREN: Akana hin jokuri kai keren nafel, mai but vaş-o' cyhave: avera naşen te astaren pokemonuri online, da' na cyuven sama ke şai te keren akcyidènturi and-e lumè cyacyi; avera hine cyude kat-o "mentori" (manuşa kai tu' sikaven, sar o' sit'arne) te pe' khelen mai but'ivar, sè mai pharo, ji kana arisen pal-odè te keren nafel averenghe vòi penghe. Kampel te na mai tume' cyuven ande orso but'i te te dikhen ke orso kai kerel nafel le manușenghe kampel te na le' keren.

O komputèri kampel folosâmen mai frimi te na but cyeailimaha. Vaše iek barearipen şukar te na bistaren te tume' phiraven te te keren sporto avral. Na hin dosta te vakeres p-o Feisbuko...

O interneto

O' manuşa beşen p-o interneto kaşte arakhen but'è. Auka, o interneto hin iek bari biblioteka ande savi hin but informatiji, lila, filmuri.

Saituri naționalo lacyhe:

www.educatiejuridica.ro – saito vaş-o sit'aripen juridiko vaş-o' cyhave;
<http://legislatie.just.ro> – saito kai hine sè o' lila normativo d-and-e Român'ie;
<https://brainl.ro> – saito kai şai te huden orso răspunso k-o' pucyhipena pal-o' materii kat-e şkola;
www.copii.ro – saito kat-o Raipen Naționalo vaş-o vazdipen Drepturenghiro le Cyhaveskire te Adoptiie;
www.salvaticopiii.ro – saito kat-e organizaţiè Salvăji Copiii;
www.unicef.ro – saito kat-e organizaţiè o Fondo vaş-o' cyhave kate Un'imena Naţiun'i;
<http://copiisinguriacasa.ro> – saito vaş-o' cyhave dadenţa ghile avri;

Saituri internaţionalo lacyhe:

www.coe.int/children – saito kat-o Konsilio Europakiro vaş-o' cyhave;
www.coe.int/compasito – lil sit'aimaskiro vaş-o' drepturi le manușeskire vaş-o' cyhave;
<https://www.coe.int/en/web/compass> – lil sit'arimaskiro vaş-o' drepturi le manușeskire vaş-o' terne;
<http://europa.eu/kids-corner/> – saito kat-e Un'iun'è Europeano pal-o' drepturi le cyhavenghire te le ternenghire;
<http://europa.eu/oureurope> – saito vazdimaskiro te manuşenţa save kai şai te phenen tuke sar te phires and-e UE;
www.coe.int/edc – saito kat-o Konsilio Europakiro vaş-o sit'aripen vaše cyetăten'ie kat-o' manuşa te o' drepturi le manușeskire.

Da' o interneto hin te iek but lacyhi but'i kai şai te vakeres. O' manuşa cyit'inen vòi vakeren p-o' saituri, bloguri, video bloguri, youtube, reţeli vakerimaskire, khera poştakire elektroniko. Sè auka, hin len interneto p-o' telefòn'è smart kaşte vakeren ande but aplikaţi.

INGHIPENA: 96% d-and-o' terne dikhen ande sèkon d'es k-o televizori te 50% beşen paste 3 cyasuri angle leste. Le cyhaven kai hin len 8 bărş hin len interneto. 88% d-and-o' terne hin len interneto, e medie hin'i 3,37 cyasuri p-o d'es; and-o' d'es kai beşen khore beşen p-o interneto mai but.

Kana phires p-o interneto şaines te des d-o' baiuri vòi te les sanktjun'i: nan'i slobodo te les programuri kana nan'i tut licyenţa, n'ikon nan'i slobodo te del teile vòi te le' avel filmi lajane minorurenţa, avera programuri hin len virusi vòi but'è kai tu' spion'inen, te des teile vòi te bikines jokuri vòi filmi cyorde nan'i slobodo.

O than cyacyo te o than cybernetiko

O neive but'è vakerimaskire le' mikle le manuṣen te vakeren maſke pende, te phenen so pat'an te te len informatiſi sè mai it'o te sar na pe' ſaind'a mai angheal. Le internetòhò pe' kerd'a iek lumè neivi, kai hin iek lumè sar amari, kai mizinel amenta, so hin'am te sar das goud'i. Adè lumè hin'i sè iek lumè cyacyi, numa' ke o than de paſ-amende hino aver – auka, o interneto hino and-o than online, auka sar o' macyhe juven and-o' pan'i, kai hin iek aver than sar odo kai juvas amen ande sèkon d'es, odo fiziko.

Beſas online but vrèmè. Te vakeras sè mai but: phenas so pat'as amen, phenas pale amari viaṭa (idei skirinde, fotografii, videouri), keras amenghe sè mai but hortacyè. Arisas auka te sikavas kon hin'am and-o than online te amen pat'as ke hinam odola. Da', auka sar and-e lumè fiziko hin amen o drepto te juvas slobodo te hin'am vazdimena kat-e lèjè te adè phenel ke hin musai te respektinas okoveren, sè auka kana juvas ande ado than de paſ-amende ame' ſai te avel amen varesave drepturi te ame' kerel/ spidel te respektinas but'è kai kampel te le' keras.

TE NA BISTAREN: Hin amen drepturi te obligaṭi te and-e lumè cyacyi (sar manuṣa), te te and-o than online (sar internetoskire manuṣa voi cyber-manuṣa).

Baiuri kulturatorenta te internetòhò

O' sistemuri informatiko hine vazdimena kat-e lèjè (o' kalkulatoruri, o' telefonuri), o' reṭeli, o' transmiſion'i informatiſen (e informatiſe trad'imen), sè auka te o' dat'i informatiko inkerde ande adala. Atuncyi kana phiras dat'enṭa voi kalkulatorurenta kai hine avere jenenghire, kampel te cyuvas sama te na keras variso kai na mikel e lèjè.

INFRAKTIUN'I: E lèjè ſikavel sanktiun'i penalo dake phires and-o kalkulatori varikaskiro bi te tu' avel drepto, dake aşunes so vakerel aver, dake les informatiſi pale leſkiro kalkulatori bi te tu' mikel, dake cyores e parola te kai te phires p-o konturi e-mail-oskire voi FB avereskire.

Atuncyi kana vakeren p-o telefono voi p-o interneto averè jenèhè voi grupòhò hortacyentra kampel te janen ke sè o' informatiſi hine inkerde p-o servero la firmakiro, te dake tumen le' khosen pale tumari pagina voi d-and-o chat-o. Cyuven sama sè vrèmè ke varikon ſainelas te cyorel o' mesajuri, o' fotografii voi o' filmuleṭuri trad'imen tumendar.

So cyuvas onlaino pe amaro wall-o FB voi so cyuvas p-o wall-o amare hortacyenghiro ſai te avel dăſodo, da' pal-odè ſai te na mai cyaileol amen. Auka, sè o' informatiſi – gânduri skirinde, dat'i te fotografii – cyude and-o onlaino mai but'ivar vòrta amendar kerel okoveren te ame' dikhel varisar. D-and-odè, angheal te cyuvas variso hin importanto te cyuvas sama mai but te pal-odè te keras so kamas te keras.

TE NA BISTAREN: Numa' pale so kerd'an 13 bärš ſai te tu' avel legalo iek konto Feisbuk.

But'ivar o' terne paruven fotografii penṭa p-o interneto. Iek fotografiè de kana hin'anas tâne voi mai terne ſai te avel dăſodo kana hin'an elevuri, da ſai te tume' cyuel ande iek situatiè kai na cyeaileol tumen kana mai bareona te, te phenau auka, kamena te avel tumen iek funkṭiè importanto, te e presa kamela te cyuel e fotografiè.

Kampel te janen ke, Pal-o Kodo Cyivilo, n'ikon na ſai te lel fotografii kate iek jeno bi te mikel ado. Da', ji te phenel iek jud'ekatori te pe' khosel e fotografiè voi te pot'inel tumen, o nafel pe' kerd'a abè. Ŧai kai tumen te postinen iek fotografiè ande savi hine te avera jene – dikhen dake von kamen te inkleon and-o than publiko voi kalaven e fotografiè voi khosen e etiketarè dake varikon manghel tumendar adè but'i.

INFRAKTIUN' È: Kon cyuel p-o interneto voi tradel fotografii d-and-o kher ieke jeneskiro te adala na mikle adè but'i vaſ-adè kerel e infraktiun'è ke pe' cyuel and-e viaṭa varikaskiri.

O' manuṣa keren penghe but it'o relatiſi p-o FB. Da kampel te cyuven sama so vakeren te kaha. Adè vaſke, pe iek part'è, sè so postinen p-o wall-o hin iek vakeripen and-o than publiko, te pe aver part'è

vaške hin kana o jeno savèhè vakeren te pale savo na janen bari but'i šai te avel varikon kai kamel tumenghe o nafel.

Nan'i slobodo te aşuken le jenen p-o FB. Odo akuşlo tumendar şai te te puterel iek procyeso cyivilo ji ande trin bärş te te phenel te pot'inen leske love sar daun'i moralo. Vo şainela te sikavel sar probi and-o procyeso o' kapturi ekranoskire kaše sikavel k-o jud'ekätori ke tumen le' akuşle leles.

KAZO CYACYO: *And-o februarie 2015, mai but elevuri kate iek licyeo d-ande iek foro baro d-and-e Transilvan'ie has rudimena kate iek komisiè andruni vaş-e anketa şkolakiri, pe' phend'as ke kerde iek grupo garudo p-o Facebook, kai postinde komentarii jungale pal-o' sit'arne. 61 elevuri has sanktjon'imena ledoi mustrarè skirimən voi trad'imena ande avera licyeuri, te mai lede nota mai tān'i vaş-o phiraipen.*

Kampel te janen ke sè so postinen p-o' reṭeli vakerimaskire voi p-o interneto şai te avel kidimen. Te phenau auka, iek fotografiè cyud'i tumendar p-o FB voi pe iek saito şai te avel dind'i teile varikastar te inkerdi ande peskiro kalkulatori voi cyhud'i p-aver saito. Hin cyacyi, tumen şai te khosen e fotografiè, da' vo na pe' khosela d-and-odoleskiro kalkulatori. Dake and-e fotografiè has astardo variso lajano voi kate iek petrècyerè kai pe' piilea tharimol, iek dasavo "hortako" şainelas te le' kalavel paste bärş te auka te musarel tumari but'i voi tumari familiè.

E JUSTIJIÈ PHEND'A: *And-o bärş 2015 iek terno 19 bärşenghiro led'a dui bärş te dui cyhon da' na kampilea te le' kerel te has supraveghimen vaše trin bärş. Vo has rudimen ke la kohad'a peskira piran'a kai has, e cyhei kate iek jud'ekätori d-and-o vesto la tarakiro. Auka ke, le ternes has les iek relatiè adalaha varisode bärş, kana has minora. Vaške na mai beşen kethane, o terno ghilea ande lakiro komputèri, kalad'a fotografii te iek filmuleto lajane but'enja laha te phend'a ke le' sikavela dake voi na kamela te mai vakerel lèhè. Vaške e tern'i na pe' miklea, vo cyud'a o' fotografii te o filmuleto. O raipen le' mai cyudea te te pot'inel lake 10.000 euro daun'i moralo.*

Mai but, hin servicyii kai kopiinen automato o' pagin'i internetoskire te le' cyuven ande iek arhiva voi librariè, kai şai te la arakhen bilovenghiro, te dake akana o' informatiøi dinde na mai avenas.

JANEN KE...?! *O interneto hin les memorie leskiri. Te phenau auka, dake puteres o saito <https://archive.org> te cyuves e adresa kate orso pagina internetoskiri, şai te dikhes so has cyudo mai but bärşen̄ta angheal pe odè pagina, te dake akana odola informatiøi voi o saito na mai hin.*

Angheal te cyuven p-o interneto dat'i te informatiøi tumendar voi kat-o' hortacyè, kampel te janen ke p-o interneto nan'i numa' manuša lacyhe, kai kamen te vakeren. Hin te infraktoruri kai phiren p-o' konturi Feisbuko kat-o' jene. Te phenau auka, hine cyora kai dikhen o' postari ande save hin fotografii d-and-o' khera but'enja kai averen hin len and-o kher te o' statusuri pal-o FB ande save o' jene sikaven ke hine ghile and-e vakanja – auka lejinen le manušen kaše pharaven lenghire konturi. Sè auka, cyuven sama kana phiren k-o GPSo telefonoskiro te kat-e tableta, vaške adala hin la baiuri vaş-e viaža te o' but'e tumare: kana keren fotografii telefonòhò te le' cyuven p-o interneto şai te sikavel le infraktorenghe kai beşen voi kai beşen o' hortacyè savenghe keren lenghe fotografii.

O' paroli

Auka sar e këiè kat-o-ndar ame' ferinel jenendar kai na hin len o drepto te aven ande amaro kher, sè auka o' paroli ferinen amaro kalkulatori voi amare konturi. O' paroli kat-o' aplikatiøi kai phiras lenta kampel te aven na sè odola, te aven phare te te na das nicyi barim k-o' kortacyè.

TE NA BISTAREN: *Na cyuven sè odè parola te vaş-o konto e-mail-oskiro, te vaş-o konto FB!*

Atuncyi kana lejines tuke iek parola hin mišto te na cyuven tumare dat'i voi informatiøi kai tumemen le' cyuven p-o feisbuko! Akana sè mai but infraktoruri maren paroli kat-o' jene ande save hine dat'i pal-o bian'ipen, o' anava tumare manušenghiro, tumare an'imalenghire te auka mai dur.

O' nafela manuşa şai te cyoren amare paroli cyudoj p-amare kalkulatoruri direkto (dake şai te le' puteren) vòi indirekto (aplikatiēta kai le' das teile pal-o interneto) programuri vaş-o spionaji vòi kai kopiinen. Te atuncyi kana ame' konektinas k-o interneto adala traden lenghe informatii sar vakeras kai varikaha vòi o' paroli kai le' maras. Vaške na şai te janen dake iek kalkulatori kai na hin tumaro na hin varisar virusimen vòi hin les dasave programuri, avelas mišto te phiren pe tumaro konto e-mail-oskiro vòi FB numa' kheral te na kate orso aver kalkulatori.

O' programuri antivirus, firewall te anti-spware hine musai vaş-o' kalkulatoruri, telefonuri, tablet'i. Von ferinen na numa' so vakeras, da' te o' informatii d-ande amaro kalkulatori kai şai te aven musarde, te ferinen te o hardo kalkulatoroskiro te na avel musardo kate dasave viruši.

Sar phenes avri pale iek infraktiun'è kerd'i p-o interneto vòi mašk-o kalkulatori? Hin avokaži specyializimena ande ado domenio te şainen te jan lende. Sè auka, şainen te cyuven iek reklamatiē online k-e Politiè Lahâka p-e pagina www.efrauda.ro - kat-o Servicyio vaş-o khosipen infraktiun'enghiro Informatiko.

O telefono te e tableta

O smartphone-uri te o tablet'i ame' den ad'es but servicyii – telefono, sms-o, mms-o, interneto, Whatsapp-o, Viber-o, Skype-o, Twitter-o, Instagram-o, Snapchat-o te auka mai dur. – auka ke hine te adala sistemuri informatiko. Auka ke, pe' del te vase adala o' leji kai pal-o' kalkulatòrè. Auka ke, angheal te vakeras vòi te kopiinas informatii vòi te phiras pe iek smartphone-o bi te ame' mikel o manus vòi iek tableta, dikhen pale o' informatii mai opral kai sikaven so len kat-e lèjè te na hin tumen voiè te keren. Sè auka, dikhen mai but'ivar angheal te den o telefono vòi tumari tableta ke tumare hortacyè, kaſte na keren tumenghe baiuri: te khosel informatii, te kopiinen informatii, te arakhen e parola.

And-o' thana publiko te mai but and-o' vurdona kethane cyerkunen te na vakeren but varikaha k-o telefono kai te na aşunen te avera; avelas mišto te na vakeren zurale. Te na bistaren ke hin manus saven şai te na le' cyeaileon te aşunen so nota lede tumen k-e şkola, te so gada lena pe tumende vaş-o klubo savatune rat'akiro vòi soske hale tumen la piran'aha/ le piranèhè. Sè auka, dake aşunen għilè k-o' kăſt'i, dikhen kai odola kai hine paše tumende te na ruſen ke den zurale te kai, atuncyi kana nakhen o drom vòi hin'an p-e bitigli, şai te na mai aşunen o vurdon kai avel paše tumende.

Cyuven sama kana phiren p-o telefono te na kerel tumen te na respektinen o' reguli. Te phenau auka, dake den sms-uri atuncyi kana jan p-o drom şai te na dikhen ke keren adè but'i varikai kai nan'i slobodo.

O dat'i vakerimaskire te pale so pe' vakerel

O dat'i kire hine intimo te na kampel sikade. Von na şai te aven sikade bi te kamel o manus. Le dadon hin len o drepto te ruden te te pinjaren informatii vòi servicyii rudimenta kat-o' cyhave. Na te kana o cyhavo vakerel le psihologòhò kat-e şkola vòi o konsilièri şkòlakiro te kai na şai te aven phende.

TE NA BISTAREN! Auka sar iekhe jenes hin les iek anau, sar iek kher hin les iek adresa te sar iek vurdon hin les iek numäro vaş-e īnmatrikularè, sè auka tu phenes variso kana sikaves o numäro uniko: k-o telefono hin iek seriè uniko IMEI; k-e kartela SIM hin iek seriè uniko IMSI; o numäro telefonoskiro hino uniko; k-o' but'e phangle k-o interneto hin iek adresa I.P.

O dat'i pal-o vakeripen maşk-o telefono vòi maşk-o interneto hine cyude ande iek baza dat'ența kat-e firma kai del ado servicyio – auka ke, şai te pe' janel orkana kon sun'ind'a, kana te kas, kai has odola dui jene kana vakerde, sode vrèmè vakerde. Adala dat'i şai te aven dikle numa' kat-o manus kas hin les o kontrakt telefononoskiro, te kat-o abonamènto vaş-o interneto te hin kana te o rai kai kerel sar phenel e lèjè. Nicyiiek aver jeno na şai te na kampel te le' avel dasave dat'i, te hin sanktion'imen penalo te tromal te le' lel ilegaloo!

O kompan'ii telefòn'enghire/ internetoskire na hin len voiè te aşunen te te kiden **so vakeren** penghire kliènṭi. Adala şai te aven kerde numa' dake iek magistrato del iek autorizaṭiè ande iek procyeso penalo. Iek jeno şai te ïnregistrinel so vakerel vo avere jenenṭa, da' hin mai mišto te na kerel adè but'i te te garuvel. Dake maşke adala pe' arakhen ušt'avipena kat-e lèjè, adala şai te aven folosâmena and-e justiṭiè. Na cyerkunen te folosânen ïnregistrari kaştè len variso kate iek aver jeno, vaşke şai te aven rudimena vaş-o şantajo! Sè auka, cyuven sama ke te cyuven softuri p-o telefono vòi and-o kalkulatori avere jenenghiro, bi te janen, kaştè aşunen so vakeren vòi te arakhen o' paroli ke baza datenṭa vòi k-o' konturi e-mail-oskire vòi bankakire hin infraktjun'è!

INFRAKTIJUN': N'ikas na hin les o drepto te tume' ïnregistrinel so vakeren bi te kamen tumen vòi bi te le' avel autorizaṭiè kat-o prokurori (vaše 48 cyasuri) vòi kat-o jud'ekätori (vaše na mai but de 30 d'es). Nan'i tumen voiè te phenen avri so aşunde kana vakerd'a varikon (te vakerd'a vòi ke skirind'a) kai nan'i tumare, te dake arisle numa' auka tumende!

O nafela manusा online

Cyuven sama k-o' nafela manusा online! Adala hine jene kai len aver anau kaştè vakeren le minorurenṭa. Mai but'ivar hine o' manusă kai na phenen sode bärş hin len te o cyacyo anau te kai le' akharen le cyhaven te le ternen te vakeren pal-o' but'è lenghire (kai besen, pal-o kher, o' cyasuri kana penghire dada hine ghile kheral) vòi pal-o sexo. Von keren adè soske o terne hine peike sexualo, da' na te goud'akiro.

KAZO CYACYO: Iek terno 31 bärşenghiro and-o Banato has astardo k-o gor kat-o bärş kai nath'ilea kat-o' prokurori DIICOT ke sè kerd'a pornografiè cyhavenṭa te şantajo. Pe' araklea ke, p-o Interneto, vo vakerd'a ieke minoròhò 17 bärşenghiro d-and-e Irlanda te le' cyhud'a te kerel but'è lajane te ado le filmind'a p-o Skaipo. Pal-odè le hokad'a le minoros ke sikavela odola filmuri dake na le' del 3.300 liri. E viktima na pe' miklea, da' na phend'a peskire daden vòi le bulalen. O' filmuri has trad'imena ke peskire lacyhe hortacyè, te o minoro, ke has leske lajavo, pe' mundard'a la puşkaha peskire phraleskiri.

O interneto na hin iek kauza kat-o' but'è nafela, hin iek than vakerimaskiro maşk-o' manusă. Cyuven sama, te kana besen p-o video, ke janen kaha vakeren! Numa' ke akhares iekhe minoros kai nan'i les 13 bärş te kerel lajane but'è vòi te dikhel ke adala vòi te dikhel materialuri lajane (porno) hin *infraktjun'* te o' bulale kampel te janen.

KAZO CYACYO: Iek murş 47 bärşenghiro, militaro ke iek unitat'è d-and-o maşkar la ḥarakiro, has phanglo and-o bärş 2017 vaş-e pornografiè cyhavenṭa. Vo has araklo ke, deşa konturenṭa p-o reṭeli vakerimaskire, kohad'a ke hino minoro, vakerd'a minorenṭa kai hin len maşke 10 te 17 bärş, savenghe le tradind'a fotografii nanghe manusenṭa and-o anau kate iek adolescyeṇto kai na kamelas te vakerel lèhè p-o interneto.

O drepto ke kiri imagin'è

Auka sar hin'an seire p-o' but'è tumare te numa' tumen şainen te phenen so keren lenta, sè auka pale tumari imagine numa' tumen şainen te phenen kon şai te len fotografii. Hin cyacyi, kana tumen trad'inde korkori iek fotografie vòi

iek filmuleto tumenta p-o interneto, pe' pat'al ke miken orikas te dikhel voi te tradel mai dur odola fotografii.

Dake kamen kai na orkon te tradel tumari fotografiè, kampel te manghen vòrta adè but'i, te dake varikon kerel tumenghe nafel (te phenau auka, varikon paruvel tumari fotografiè kaște tume akušel voi avervarikon lel tumari fotografiè kaște kerel iek reklama k-e iek but'i) şainen te manghen kai odola dušale te den tumenghe variso.

Kana te kana o' cyhave hine akharde and-o' emisiun'i radio te k-o televizori. O Konsilio Naționalo kat-o Audiovizualo kerd'a reguli vaş-adala, te kana na kerel auka o posto TV şai te avel sanktjon'imen. Auka ke, kana le cyhaven hin len ji ke 14 bärş, von şai te jan ande dasave emisiun'i numa' dake skirinen von te penghire dada, vaş-o' evenimenturi kulturalo te o' kompetiții sportivo na kampel.

Avervar o' cyhave hine te von voi kerent infrakțiun'i. E lèjè le' vazden specyialo, pale sode bärş hin len:

- *kana le cyhaven hin len mai frimi de 14 bärş*: na hin voiè te pe' phenel o anau kat-o cyhavo kai hin suspèkto voi martori. Dake o minoro hino viktima kate iek abuzo sexualo, fiziko voi psihiko na şai te pe' phenel adaleskiro anau, te and-o' avera infrakțiun'i, so phend'a vo te o' fotografiî şai te aven sikade numa' dake mikel o cyhavo te peskire dada;
- *kana le cyhaven hin len mașke 14 te 16 bärş*: iek reportaji, st'irè voi vakeripen le minoròhò kai hin viktima voi suspèkto şai te avel kerdo numa' dake vo te peskire dada skirinen ke kamen te iek dad hino paše leste; te vaş-o suspèkto, paše leste kampel te iek avokato;
- *kana le cyhaven hin len mașke 16 te 18 bärş*: dake o cyhavo hino suspèkto kampel te mikel vo adè te te le' avel iek avokato; dake hin viktima kampel te mikel vo adè da', kana phenel vo, na şainela te pe' sikavel kon hino vo.

*

**

Frimi phendo:

Kana varikon cyuvel le minoruren kaște kerent materialuri lajane lența (filmuri, fotografii, afișuri te auka mai dur.), te le' avel filmuri lajane minorurenă voi te le' del teile pal-o interneto kerel infrakțiun'i.

Kana cyuven variso pe tumaro FB odo hino iek than publiko.

Na miken avere manușen te phiren ke tumaro telefono, kalkulatori voi kardo bankakiro. Na den e parola n'ikas. Vaše tumare aplikații, cyuven avera paroli, na sè odè.

Na del teile pal-o interneto programuri pale save na janen khaicyi. Cyuven aplikații anti-virus, firewall te anti-spyware.

Te aşunen voi te înregistrinen so vakerel varikon şai hin slobodo numa' kana hin tumen autorizație.

O kapitolo XIII. O CYHAVO TE TE BEŞEL OTHE KANA PE' VAKEREL PALE PESTE

Hin'an slobodo te vakeres

O cyhavo vakerel avere cyhavența te le manusența. Leles hin les voiè te beșel othe kana pe' vakerel pale peste. Auka ke hin les o drepto te phenel slobodo so pat'al and-e familiè, k-e şkola, and-o gau/ foro, maşk-o' manușa. O' but'è lacyhe kai le' lel averendar te o' explikații kai hine dinde leske hine pale sar șai vo te le' țălejinel.

Le cyhaves hin les o drepto te vakerel slobodo, te phenel so pat'al vo, te hudel informații, te le' rüdel te le' tradel averenghe. Leles hin les te o drepto te avel aşundo and-o' procyeduri judiciaryaro. Adè but'i hin musai kate 10 bârş da', hin cyacyi, o minoro șai te na kamel te vakerel le organizațiența judiciaryaro.

Na hin slobodo kai o' cyhave, te nicyi o' manușa, te phenen so pat'an te te na den pat'iu avere jeneghe te te kerel ura rasakiri vòi religioso, vòi te kerel varikas te limel averen.

VORBI BARE: „Dake hin cyacyi ke hin slobodo te phenes so kames, atuncyi șai te phenes le manusenghe so na kamen te aşunen” (George Orwell, skriitor englez, 1903-1950).

Hin'am slobodo te vakeras, da' na hin amen voiè te phenas orso, orkana, orkai te orkaske. Șai te keras adè numa' dake na ușt'avas o' drepturi averenghire. Auka ke, k-e şkola, so phenel ke pat'al o elevo șai te pe' kerel numa' kana pe' mikel. Te phenau auka, kana phenes vòi kana kopiines ke iek o exameno tu uș'taves o Regulamènto Şkòlakiro kai phenel ke o elevo te o sit'arno kai miklea kai ado te kerel e doș hine sankțiion'imenă. Na hin slobodo kat-e lèjè te akușes iek kolegos vòi ieke sit'arnes, adala hine delikturi cyivilo te, kana manghel e viktima, o autori șai te avel spidimen kat-o jud'ekători te pot'inel love (cyacyi hin ke, ke hino minoro, peskire dada pot'inena). Te phenes varikaske ke keres leske variso nafel vòi te le' kohaves iekhe kolegos vòi iekhe sit'arnes hin infraktiun'è te, dake e viktima phenel k-o' bulale vòi k-o parketo, pe' kerela iek dosari penală kai șai te anel lèhè iek sankțiun'è penală dind'i kat-o jud'ekători. Te phenes varikaske te beșel dur manusendar vòi te phenes iekhe cyhaveske ke keres leske variso nafel vașke hino d-ande iek etn'iè, sè auka, nan'i slobodo.

INFRAKȚIUN'I: Hine sankțiioninema le penitencyiaròhò: • kana kamen te keren vòi kana keren iek organizație fascyisto, rasisto vòi xenofobo, kana jan ande iek dasavo grupo vòi kana le' vazden; • kana keren, bikinen, traden, te kana hin tumen dasave but'è kaște sikaven sèvorenge simboluri fascyisto legionaro, rasisto vòi xenofobo; • kana phiren angl-o' manușa simbolurența fascyisto, legionaro, rasisto vòi xenofobo; • kana, angl-o' manușa, vazden iekhe raies dușalo vașke kerd'a infraktiun'i mundarindoi but'è manușen te vașe marimaskire mundaripena, te te sikaves angl-o' manușa, idei, pat'aipena vòi doktrin'i fascyisto, legionaro, rasisto vòi xenofobo.

E lèjè na ame' mikel te phenas varikaske vòi pale varikon ke hin "ghin'elo", "cyalado" te auka mai dur. – șai te phenas so pat'as pale so kerel varikon, da' na pale sar hino vo, vașke kana keras adè șai te le' akușas. So phenas kampel te avel cyacyi, vașke kana na hine cyacye amen kohavas (te phenau auka, te phenas angl-o' manușa pale varikon ke cyord'a o telefono le kolegoskiro). Kana akușes te kokaves pale varikon șai te te aves cyudo te pot'ines kat-odo akușlo vòi te le' cyuves te manghel peske iertarè angl-o' manușa.

Kana vakeras kampel te cyuvas sama te na diskriminas vòi te keras varikas te lajad'ol. Auka ke, na șainas te vakeras vorbența kai sikaven e etn'iè vòi ke varikon hino nasfalo te adala te aven dikle sar jungale vorbi: d-and-odè, phenasa "rom" te na "țigan"; "evreo" te na "jidano"; "murș/ juvli de kuloare" vòi

“afroamerikano” te na “kalizano”; „manuș nasfalo” te na “handikapato”; “manuș nasfalo goud'akiro” te na “ghin'elo”.

TE NA BISTAREN: Hin amen o drepto te phenas so kamas, da' na hin amen „o drepto” te suduinas, te akuşas vöi te vakeras so nan'i cyacyi pale varikon.

Hin'an slobodo te keren but'è varikaha te te tume' kiden şukar

O cyhavo şai te vakerel kaha kamel: şai te le' avel iek relatiè iekhè jenèhè kai hin les aver sexo vöi kai hin les sè odo sexo.

Iek drepto but'è importanto hin odo te şainel te avel ande iek organizațiè, formalo vöi informalo: grupo, cyerko, klubo, phralipen, konsilio, asociațiè, fundațiè. Na şai te avel cyudo k-e adè but'i. Hin avera asociațiii kat-o' elevuri kerde sar organizațiii kai nan'i guvèrnoskire (ONG-uri).

SO NAN'I SLOBODO: And-e Român'iè na hine slobodo o' asociațiii garude, odola nazisto te odola legionaro.

Avera thana na hine slobodo vaş-o' minoruri angheal te mai bareon (te phenau auka, k-o cyinema kaşte dikhen filmuri numa' vaş-o' manuşa vöi ande avera kluburi rat'akire kai hine spektakoluri nanghe manuşen'a) vöi pale varisave cyasuri. Dikhen sèkonvar dake hin dasave reguli kaşte le' respektinen, kaşte na kampel te pot'inen.

D-and-o cyhon iunie 2015 le minoruren na mai hin len voiè nicyi and-o' săli kai hin păkăn'eli, nicyi and-o' kazinouri.

NAN'I SLOBODO: E lèjè sikavel ke nan'i slobodo kai o' minoruri te jan and-o' thana specyializimena kai hin jokuri p-o' love, te te pe' khelen orso joko p-o' love. E sankjun'e vaše odo kai mikel le minoruren hin e amenda maske 50.000 lei te 100.000 lei.

Orso jene, te o' adolescențî, şai te keren te te jan k-o' kidipena, manifestări, reun'iun'i. Adala kampel te aven şukara, te o' manuşa na şai te phiraven lenţa armi – nicyi armi aeròhò kidimen, nicyi armi kai phabon (pist'lè, puşt'i, grenăzî te auka mai dur.), nicyi armi parne (puşka cyureaha, sâbii, tân'i cyhuri, cyhurè, brişt'i, boxuri, kasteturi, arbaleturi, arkuri, bot'i, cyomöguri, bot'i teleskopiko), nicyi şpreiuri gazuren'a nafela, kai tasaven vöi vaş-e neutralizarè. O' mai but'è dasave manifestări na kampel lenghe nicyi iek autorizațiè: te phenau auka, odola sportivo, kulturalo vöi kana anes tuke goud'i pale varikon kai mulea. Vaş-okovera kampel kai odola kai keren adala te phenen k-e primăriè trine d'esenta angheal.

Akana sè mai but'è jene hine marde kana pe' keren evenimenturi sportivo. D-and-odè, hin iek lèjè specyialo kai phenel ke o' bulale vöi o' jandarmè şai te den e amenda, te tume' cyuven te keren but'i vaş-o sè o' manuşa, vaşe so kerde, te na tume' miken te jan k-o' kompetițiile te k-o' khelipena sportivo vaşe iek vrëmè.

KONTRAVENTII: Atuncyi kana jan te dikhen iek kompetițiile sportivo hin musai te miken te tume' ruden te te dikhen turnare bagajuri, te na na tume' mikena te jan and-e arena. Na şai te lighen tumen'a tharimol vöi popiruri vöi afişuri jungale vöi te skirinen jungale. Na hin slobodo te akuşen zurale, te vakeren jungalo vöi te phenen ke keren lenghe nafel odolen lai pe' khelen, odolen kai beşen te dikhen vöi odolen kai păzânen. Nan'i slobodo te garoven tumaro mui kaşte na aven pinjarde te nicyi te jan othe kai pe' khelel. Na hin slobodo te kines bileturi te pal-odè te le' bikines te tu mai kucy.

INFRAKȚIUN'I: Dake iek jeno kai na mai has miklo te jal k-o' kompetițiile vöi jokuri sportivo hino araklo and-e arena sportivo, vo avela sanktjon'imen le penitencyiaròhò vöi la amendaha penal. Sè odè sanktjune pe' del dake o jeno na kamel nicyisar te del te le' limel odolen kai păzânen vöi le bulalen vöi na le' mikel te keren penghiri but'i te sar kampel te keren, kana hin iek kompetițiile vöi iek joko sportivo.

O' petrècyeri

Ke tumare bärş hin normalo te tume' distrinen. Hin kana odola kai jan k-o' evenimenturi, koncyerturi vòi petrècyeri kerde and-o' kluburi, k-o disko, restauranturi, p-e târfa te auka mai dur. Odolen kai keren adala hin len autorizațiè te kampel te respektinen o' cyasuri, te na keren orso but'è, te avel iek numäro maxim jenenghiro te te na cyuven artikoluri kai phabon kaște pe' distrinen vòi vaş-e scyena.

TE NA BISTAREN: Hin mišto te na pien numa' d-and-o' ieji kai pe' puteren angle tumende (kaște aven siguro ke na cyuven tumenghe and-o paharè variso kai tume' kerel k-o' şeiro), te na beşen paše variso kai kerel larma vòi kai şai te phabol te te dikhen mišto katar şai te inkleon kana hin urgènto (kai hin variso baio).

Hin kana keren mai tâne khere vòi jan ke odola kerde kate tumare hortacyè. Mišto, ande adala kazuri kampel te len sama ke e lèjè na tume' mikel te deranjinen le vecyin'en kana keren e petrècyerè khore (kana hin o' cyasuri soimaskire), nicyi kana keren e petrècyerè avri (and-o foro).

KONTRAVENTIÈ: Şai te aven amendimena dake cyigarden, dake keren larma vòi den o' għilè prè zurale te tulburinen le manuṣen d-and-o bloko vòi de paše tumaro kher maške 22,00-8,00 te 13,00-14,00 cyasuri; sè auka, dake keren and-o foro iek petrècyerè avri te den zurale k-o' għilè te tulburinen auka le manuṣen kai beşen and-odo than. E amenda hin kate 500 lei ji ke 1.500 lei.

Hin kana k-o' petrècyeri pe' phaber artificyii, pokn'itor, petärzî, fumijèn'i. Adala but'è asaimaskire, ande lèjè bucyhon „articole pirotehnice de divertisment”, keren but'ivar akcyidènturi, musaren but'è (vurdona, khera), te şai te phabaren vòi te kourearen le manuṣen. D-and-odè, e lèjè phenel ke şai te phiren lenja numa' kana pe' mikel.

TE NA BISTAREN: Şainen te phiren artificyien ja' num a' jene kai hin len **paste 16 bärş** te num a' dake von hine d-and-e **kategorie 1**, odola na mai phare sar 3 grami prafu kai phabol: stelużi, memelè kai phabon, lulud'è kai phabon, minisoruri, vulkan'è, angruṣn'è d-and-e iag, sateliżi, īngeri lulud'engħire. Adala na hine auka nafela te na keren larma. Şai te aven kinde num a' kat-o' jene vòi kat-o' magazinuri kai hin len autorizațiè. Kampel te le' avel iek anau te te avel skirimen sar te phiren lenja and-e cyħib laħaka.

Nan'i slobodo kai o' jene te phiren pokn'itorenja, rakettenja, jeturenta kai phabon, baterienta artificyengħire, memelenta.

**CONSILIUL
ELEVILOR**
Fii vocea kolegilor tā!

Sar hin'an lejimen and-o' organizațiij skolakire

Iek drepto demokratiko kai hin len le elevuren hin odo te lejinen pengħire manuṣen and-o konsilio le elevurenhħiro te and-o konsilio vaş-e administratiè skolakiri.

“O şefo kat-e klasa” hino lejindo kat-o' elevuri d-and-odè klasa, ande sèkon bärş. Sèkon seiro kat-e klasa hin and-o Konsilio Skolakiro le Elevurenhħiro d-and-odè skola. O Konsilio le Elevurenhħiro hin les dui strukturi, o Kidipen Generalo, kerdo d-ande sèkon şeiro pale savo phend'om mai opre, kai lel decyziji te pe' kiden ande sèkon cyhon; kerel o departamenturi la skolakire (odo sportivo, kulturalo, jurnalistiko, vaş-o sit'aripen nonformalo te auka mai dur.), phenel kon te aven o' manuṣa adalengħire mašk-o' elevuri kai pe' skirinen te len vakeren kana le elevuren hin len variso te lacyħaren. E duita struktura hin o Birouo Eksekutivo kerdo d-and-o şeiro kat-o Konsilio, o' duita şeire te o sekretari, kai hine lejimena kate sè o' elevuri d-and-e skola kat-e eftato klasa opre, lejimena vaše dui bärş te kai pe' kiden sodevar kampel.

O ſeiro kat-o Konsilio Škòlakiro le Elevurenghiro hino te and-e Komisiè vaſ-e Evaluarè Lacyimaskiri te Asigurarè Lacyimaskiri. Dake hino elevo k-o licyeo, o ſeiro kat-o Konsilio Elevurenghiro hino observatoro kat-o' elevuri and-o Konsilio vaſ-e Administraṭiè ſkòlakiri, kai hin akhardo musai kana pe' vakeren but'è pal-o' elevuri. Orsar, and-o Konsilio vaſ-e Administraṭiè o' elevuri d-and-o licyeo te pal-o licyeo hin len iek ſeiro kai ſainel te votinel. Sè auka, le elevuren te le daden hin len iek ſeiro and-e Komisiè kaſte dikhel angleal te te kalavel o maripen d-and-e ſkòla.

O' ſeire kat-o' konsilii elevurenghire d-ande iek jud'eṭo keren o Konsilio Jud'eṭeano le Elevurenghiro; and-e kapitala hino o Konsilio le Bare Foroskiro le Elevurenghiro Bukureşt'i. And-odola ohto thana ekonomiko la Român'iekire hin iek Konsilio Regionalo le Elevurenghiro. Sè o' ſeire kat-o' konsilii jud'eṭeano kethane odolèhè kat-o Bukureşt'i te trine vicyepreſed'intî leskire keren o kidipen generalo d-and-o Konsilio Naționalo le Elevurenghiro, kai hino trad'imen kate iek ſeiro; te sè o' ſeire kat-o' konsilii regionalo hine and-o Birou Exekutivo naționalo. K-o nivelo europeano hin iek Konsilio Europeano le Elevurenghiro, kai akana kidel ſeire d-ande 21 tări.

JANEN KE...?!: O Konsilio Naționalo le Elevurenghiro jal ſar ſtruktura konsultatiuo kat-o Ministero Sit'arimaskiro Naționalo te has kerdo and-o berș 2007. Vo vazdel le elevuren angl-o' instituții te angl-o' bare organizații. So kamel mai but te kerel o Konsilio Naționalo le Elevurenghiro hine adala: a) te vazdel le elevuren te aven ſikade von mai dagom and-o sit'aripen preuniversitaro d-and-e Român'ie; b) te vazdel le elevuren te len decyzii orſo but'aha pal-o sit'aripen preuniversitaro; c) te dikhel mișto te pe' reſpektinen o' drepturi kat-o' elevuri; d) te vazdel o paruipena mașk-o' jene te ſikavel exempluri vaſ-o' lacyhe phiraipena; e) te vazden te bareon sè peskire ſtrukturi.

Hin'an slobodo te des goud'i, te pat'as ande variso te te tu' avel iek religiè

E khanghiri jal korkori d-o ſtato, auka ke e Român'ie hin ſtato laiko, na hin les iek religiè ſtatoskiri. Ande amari țara, d-ande sè o' manușa 86,5% phende ke hine ortodokſo, 4,6% romano-katoliko, 3,2% reformati, 1,9% pentikostalè, 0,8% greco-catolicyi, 0,6% baptiști, 0,4% adventiști eftato d'eseskire te 0,2% phende ke na hin len religiè voi na pat'an and-o Del.

KULT'I PINJARDE. Hin 18 kult'i pinjarde and-e Român'ie: E Khanghiri Ortodokſo Lahâka; E Episkopiè Ortodokſo Sârbă kat-e Timișora; E Khanghiri romano-katolikă; E Khanghiri lahâka un'imen la Romaha, greko-katolikă; E Arhiepiskopiè la Khanghireakiri Armeano; E Khanghiri Kreştino Rusa de Rit Vechi d-and-e Român'ie; E Khanghiri reformată d-and-e Român'ie; E Khanghiri Evanghelikă C.A. d-and-e Român'ie; E Khanghiri Evanghelikă Lutherană d-and-e Român'ie; E Khanghiri Unitariană d-and-e Transilvan'ie; E Uniun'è kat-o Khanghirè Devleskire Baptisto d-and-e Român'ie; E Khanghiri Devleskiri pale Evangeliè d-and-e Român'ie - E Uniun'è kat-o Khanghirè Devleskire pale Evangeliè d-and-e Român'ie; E Khanghiri Evangheliko Lahâka; E Uniun'è Pentikostalo - E Khanghiri le Devleskiri Apostoliko d-and-e Român'ie; E Khanghiri Devleskiri Adventisto efato D'eseskiri d-and-e Român'ie; E Federatiè le Gavenghiri/ Foronghiri Evreurenghire d-and-e Român'ie; O Kulto Muſulmano; E Organizație Religiékiri o' Martori kat-o lehova.

O' dada hine primi kai den ſfaturi penghire cyhavenghe pal-e religiè. Ke sè pe' kerd'a auka, ſoske inkeren ke adala but'è, o' dada ſpiden le cyhaves te reſpektinen penghiri religiè. Kate 14 bărș, e religiè kat-o cyhavo ſai te avel parud'i numa' te kamel vo, te kate 16 bărș ſai te lejinel peske korkori peskiri religiè.

K-e ſkòla o' elevuri na ſai te aven ſpidimena te jan kana pe' kerel religiè. Adè but'i pe' kerel numa' dake kamel o elevo (dake vo hino majoro), voi peskiro dad (dake o elevo hino minoro). Auka ke, so kampel manglo hin voi te jas ke adala ori, voi te na jas!

Hin kana so pat'an amare dada na le' miket te lejinel mișto kana vakeras pal-o ſaſtipen le cyhaveskiro. Atuncyi o' dada ſai te aven rudimena ke keren infrakțiun'i.

O akcyeso k-o' informații publiko

Dake kames te dikhes so kerel voi so kerd'a iek raipen voi instituție publiko, sai te keres iek cyererè te te la trades te p-o email-o. Sode vrèmè adala phiren lovența publiko, von hine musai te phenen tumenghe dake kamen te janen variso.

Cyacyi, hin te informații kai hine sekreturi statoskire, but'akire voi pal-o' rudipena kai pe'keren. Adala na sai te aven phende n'ikaske.

*

**

Frimi phendo:

Hin'an slobodo te vakeres, da' adè na sai orkana: kana vakeres na sai te keres variso jungale avere jenenghe.

*Le cyhaven hin len o drepto te lejinen penghe o manus and-o Konsilio le Elevurenghiro.
Sai te jas k-e ora religiekiri numa' te kames.*

O kapitolo XIV. O CYHAVO TE O' MANUŞA KAT-E LÈJÈ

Le cyhaven hin len drepturi, da' na şai te le' len sèkonvar korkori. Atuncyi kana hine but tâne, ande penghiro than phenen penghire dada te sè von le' vazden. Sar bareon te inkleon sè mai but and-e socityat'è, von jan and-o' relatiï odolenţa kai nan'i d-and-e familiè ledoi drepturi te ledoi but'è kai kampel te le' keren. Von hine vazdimena te, te, o' organizaţii kat-o stato vaş-e lèjè phenen ke hine musai.

O' bulale te e Jandarmeriè

O' bulale hine o' primi manuşa kat-e lèjè saven le' pinjaras. Von dikhen kai o' manuşa te aven păzâmena. Hin trin strukturi bulalenghire:

- e poliţiè naţionalo, kai hin'i d-and-o Ministero kat-o' Afacyeri Andrune; ande sèkon jud'eþo hin iek Inspektorato Jud'eþano Bulalenghiro, te mai baro hin o Inspektorato Baro kat-e Poliţiè Lahâka, and-o Bukureşti;
- e poliţiè lokală, kerd'i ande sèkon gau/ foro sar iek struktura kat-e primăriè (adè bucyholas "e poliţiè komunitaro", te mai angheal "o korpo gardiènenghiro publiko");
- e poliţiè kat-e frontiera, kai ruel le manußen k-e vama te la păzânen.

O' *jandarmi* hin iek struktura militaro kat-o Ministero But'èkilo Avral. Von pe' cyuven te keren ordin'è publiko atuncyi kana hine kerde marşuri vòi demonstraţii, vòi atuncyi kana kampel astarde o' manuşa kai naşen d-and-o penitencyiaro.

THAN BUT'AKIRO: *Kaşte aves ofiţieri bulalenghiro vòi k-e jandarmeriè kampel te keres e fakultat'è d-and-e Akademiè Bulalenghiri "Alexandru Ioan Cuza" d-and-o Bukureşti. Kaşte aves agento bulaleskiro kampel te aves gata vaş-e Şkola vaş-o' Agenţii Bulalenghiro "Septimiu Mureşan" d-and-o Cluj-Napoca vòi k-o "Vasile Lascăr" d-and-e Kâmpina. O' subofiţieri jardamerièkire kerd'on k-e Şkola Militaro "Grigore Al. Ghika" d-and-o Drăgăşani-Vâlcyea te "Petru Rareş" d-and-o Fălticyeni.*

Hin mai but kategorii bulale. Avera bulale hine and-o' thana kai mai phiras amen kaşte inkerel lin'ist'è te ordin'è publiko. Avera dikhen pal-o trad'ipen rutiero. O' bulale judiciaryaro vazden le prokuroren te arakhen but'è kai nan'i slobodo te pe' kerel te te le' astaren le infraktoruren. O' bulale hine te and-o' şcoli: odola kat-e brigada rutiero aven kaşte den lektii vaş-o trad'ipen p-o' droma publiko, te o bulalo paşuno kaşte dikhel o maripena d-and-o' şcoli.

Kampel te janes ke le bulalen hin len o drepto te manghen o' lila le manușenghire te te le' phanden le manußen. Te phenau auka, hin iek regula kai phenel ke hin musai te phiraves tuha o buletino vase sèkon jeno mai baro de 14 bärş. Dake na hin tumen tumende, le bulales hin les voiè te tume' lighel k-o posto vòi k-e sektiè bulalenghiri kai akharena tumare daden te şai te tume' del iek amenda. Na hin tumen voiè te phenen aver anau te te sikaven iek lil falso vòi kai nan'i tumaro. O bulalo na hin slobodo te akuşel, te phenel ke kerel tuke nafel vòi te limel le jenen savenţa vakerel. Da' hin les voiè te tume' marel te te cyuvel le jenen and-o' kătuşi kana hin iek baio vaş-o' manuşa vòi vaše pende.

O' bulale kampel te keren penghiri but'i kai kampel te la keren te kana nan'i len programo, kana aşunen ke hin kana hin musai.

KORUPȚIÈ: *O' bulale hine musai te aven cyacye atuncyi kana vakeren le manuşèhè. Lelen na hin len voiè te manghen vòi te len mita. Dasave situaţii kampel phende k-o telefono bilovenghiro kat-e Direkţiè Generalo Antikorupţiè: 0.800.806.806.*

O' bulale hine musai te skirinen o' kontravenţii te te den amenzi odolen kai uş'aven e lèjè: te phenau auka, odola kai na respektinen o' reguli trad'imaskire, kai tulburinen e ordin'è publiko, kai fest'inen o' pereştî kherenghire, kana del telefono k-e poliţiè bi te le' kampel variso vòi k-e ambulanţa, vòi kana iek

jeno na kamel te sikavel peskire lila. Odo amendimen bicyacyi sai te manghel te pe' khosel e amenda k-e Jud'ekätoriè ande 15 d'es, kerdoi iek plângerè kontraventjonalo.

NUMĂRO VAŞ-E URGENȚA: 112 – and-e Europa; 911 – and-e SUA te Kanada. Ŝainen te sun'inen p-ado număro pale orso telefono vòi fixo, te ke hin tumen vòi na kredito p-e kartela. Numa' te tume avel bateriè te semnalo and-o than kai hin'an.

K-o număro telefonoskiro 112 sai te sun'inen bilovenghiro atuncyi kana hin iek urgența pale iek jeno, pal-o kher varikaskiro vòi pal-o than de paș-amende te hin musai te aven o' bulale, o' jandarmè vòi e salvare. Le nasfale jenen hin len iek număro specyialo vașe urgența: 113, kai kampel te pe' skirinen mai dagom. Phenén avri atuncyi kana iek jeno cyudato jal k-o' undara, atuncyi kana o' jene strâino den ande tumaro kher, kana iek jeno pe' garuvel paș-o kher vòi kamel musai te jal and-o kher vòi ande iek vurdon. Phenén avri kana varikon tume' limel vòi averen le' limel. Te phenau auka, varikon led'a kiri poșeta te sai te vazden le bulalen dake janen te phenen sar has odo manus te sar has o vurdon te atuncyi von sai te keren penghe iek idèè pal-odo jeno. Sun'inen it'o k-o 112 dake dikhen ke varikon jal and-o kher de pașe tumende p-oblako, jangloj ke o' vecyin'i ghile penghe and-e vakanta. Adè hin iek situațiè vaș-e urgența soske kampel te aven it'o o' bulale kaște apăriren o kher te te arakhen le infraktoros. Dake hin'an martoro ke iek akcyidènto rutiero te iek manus d-and-o vurdon hino blokimen andre, adè hin iek situațiè vaș-e urgența te kampel te phenen it'o.

KONTRAVENȚIÈ: Sun'inen k-o număro 112 numa' dake hin iek baio cyacyo, avervarisar sai te len iek amenda kate 500 ji ke 1000 lei. Cyuven sama ke, kana numa' tume han te akharen o' organizații te aven ande iek than pinjardo, von na sai te arisen varikaste kai kampel musai te vazden atuncyi.

O' jud'ekätoruri

Atuncyi kana o' manusna na pe' tălejinen vașke varikon uș'tad'a iek drepto avereskiro, okover sai te manghel te les peske pale peskiro drepto te te avel sanktions'imen o iekto. O rai kai pe' cyuvel kaște phenel kas hin les cyacypen hin o jud'ekätori.

O' jud'ekätori kerel but'i and-o' instituții kai bucyhon raipena kai jud'ekinen. O raipen mai baro hin e Bari Bar vaș-o Khosipen te Justițiè, and-o Bukurești. Mai teile hine odola 15 barea vaș-o apelo, kai keren but'i vașe mai but jud'eturi. Pal-odè hine o Tribunaluri, iek ande sèkon reșed'intă jud'etoskiri. Pal-odè, o' raipena kate baza hine o' Jud'ekätorii, kai hin len o than ande sè o' bare foruri d-and-e Român'ie te ande avera foruri d-ande sèkon jud'ețo.

JANEN KE...?!: And-e Român'ie na hin barea jurațârența, o' jud'ekätoruri hine odola kai phenen, korkori, o verdikto. Le jud'ekätoruren amendar na hin len klăpacyi and-e sala vaș-e jud'ekata, sar and-o filmuri amerikano, te nicyi perucyi, sar and-o' filmuri purane britan'iko.

O jud'ekätori hino independento šeirendar vòi kolejendar, te te avere organizațiendar kat-o stato te n'ikon na sai te phenel leske sar te kerel, te del ordin'e te n'ikon na sai te le' koulearel, te phenel leske sar te kerel vòi te le avel kontrolo angl-ado. Hin musai kai vo te na inkerel varikaha, vo kampel te avel siguro ke sè o' manusna hine egalo angl-e lèjè: sai vòi na sai kai odola kai hine angle paste hine cyore vòi hine barvale; dake hin les iek funkțiè bari vòi na hin len than but'akiro; dake hine murșa vòi hine juvlè; dake hine manusna vòi hine cyhave; dake hine devlikane vòi na pat'an and-o Del; dake hine heterosexualo vòi hine homosexualo; dake hine vașe prima dată angle leste vòi hine mai kerde nafela. Le jud'ekätoros na hin les voiè te le' cyeaileol varikastar mai but te averen te kerel lenghe nafela. Odo kai beșel angle leste ujarel kai vo te phenel pal-o barvalipen, pal-e familiè, ke hino slobodo.

SIMBOLISTIKA: E justițiè hin simbolizimen d-o Themis, e zeița cyacymaskiri k-o' purane grecyi, kai hin phangli k-o' iakha te inkerel ande iek vast iek balanța, te and-okover iek sabiè. E eşarfa kai hin p-o iakha adalakire te e balanța hin e but'i kat-o jud'ekätori, odè te kerel pal-e lèjè te te na inkerel varikaha. E sabie hin ke so phenel o jud'ekätori hin musai te kampel te avel auka sar phenel vo.

O' jud'ekätoruri phenen so phenen pal-e lèjè, na pale sar kamen von vòi o' pärñi, te pal-o' probi d-and-o dosari. K-o gor kate iek procyeso ande savo sèkon d-and-o' pärñi sikavel penghire dovezî, o jud'ekätori del iek hotärârè. Kana acyhel definitivo, e hotärârè le jud'ekätoroskiri hin musai sar iek lèjè. Numa' ke, e lèjè kai pale sè o' manuña d-and-e tara vòi d-ande iek than, iek hotärârè jud'ekätoroskiri hin'i numa' pal-o' pärñi save hin len variso lacyharimaskiro.

Vaş-o' but'è minoruren̄a hin jud'ekätori specyalizimena. Von den reguli specyialo vaş-o' minoruri te hin len tehn'icyi specyialo te le' aşunen.

O' prokuroruri

Kana pe' keren infrakṭjun'i, odo kai kerel but'i le bulalenta te le' arakhel le infraktoros te odo kai phenela dake vo kampel te pot'inel hino o prokurori.

O prokurori kerel but'i and-o' institutji kai bacyhon **parketuri**. Hin parketuri paše sèkon raipen, hine ji ke 250.

PARKETURI SPECYALIZIMENA: Atuncyi kana pale varikon pe' pat'al ke led'a mita vòi dind'a, hin slobodo te kerel rudipena o parketo kai bacyhol **DNA** – e Direktiè Naçionalo Antikoruptiè. Atuncyi kana varikon kerel iek infrakṭjun'e kai bacyhol trafiko droguren̄a, trafiko armen̄a vòi pornografiè cyhaven̄a o **DIICOT** rüdel – e Direktiè vaş-o Rudipen le Infrakṭjun'enghire vaş-o Mundaripen Organizimen te Terorizmo.

O prokurori na şai te del sankṭjun'i le suspèktoske. Vo şai te na mai rüdel dake na hine dosta probi vaş-odo vòi dake so kerd'a vo na hin auka pharo. Da' dake kampel dind'i iek sankṭjun'è hin dui droma: voi o suspèktu pinjarel andre so kerd'a te kerel iek akordo le prokuroròhò pal-e ped'apsa kai la lela te kai kampel numa' te mikkel o jud'ekätori, vòi o prokurori kerel iek rekizitorio te tradel o kazo k-o raipen kai iek jud'ekätori phenela so hin kerimasko numa' pale so aşunel odo pale savo pe' pat'al ke kerd'a doş te odo kai phenel ke kerd'a doş.

THAN BUT'AKIRO: O' jud'ekätoruri te o' prokuroruri hine d-and-o korpo magistraṭarengħiro; and-e Romān'ie hine 8500 magistraṭi. Kaşte even magistraṭi kampel te gorden iek d-and-odola 40 fakultat̄i vaş-o drepto d-and-e Romān'ie te pal-odè te even lede k-o Instituto Naçionalo vaş-e Magistratura. Othe avena vaše dui bārṣ auditori vaş-e justiṭiè, pal-odè avena jud'ekätoruri vòi prokuroruri stagiaro. Pale iek bārṣ dena o exameno vaş-e kapacyitat̄e, te pal-odè avena jud'ekätoruri vòi o prokuroruri definitivo. Pal-e kariera le magistraṭarengħiri te pal-o vazdipen kai e justiṭiè te avel independento kate okovera zora pe' okupinel O Konsilio mai Baro kat-e Magistratura.

O grefieruri

O' magistraṭi hine vazdimena ande so keren von but'i kat-o' grefieruri.

Adala keren o' dosarè, von vakeren vòrta le pärten̄a kaşte le' den lila d-and-o' dosarè te skirinen k-o kalkulatori o' dokumèturi ande save hine o decyzii kai le' len o' magistraṭi.

THAN BUT'AKIRO: Hin grefieruri kai hin len but şkoli te kai nan'i len prè but şkoli. Avera den iek konkurso kaşte keren butli, konkursuri kerde kat-o raipen vòi o parketo kai kerena butli. Avera keren but'i pale so jan k-e Şkola Naçionalo vaş-o Grefieruri, kai sikleon but'è praktiko 6 cyhon, pal-odè avena trad'imeña k-o' raipena te parketuri pal-o' medii lede.

O' avokaṭī te o' konsilièri juridiko

Adala hine specyialist'i and-o drepto kai den sfaturi juridiko (konsultanṭa) le manusenghe kai na pinjaren e lèjè. O' avokaṭī keren but'i te hin len iek kontrakto vaṣ-o vazdipen juridiko kat-o jeno kai kamen lenghire servicyii. And-o' procesuri penal, ande varisave situaṭii hin musai te avel tut avokato, te dake na hin tut love, atuncyi ḥai te les bilovenghiro iek avokato pot'imen kat-o stato. O' konsilièri juridiko hine sè avokaṭī, numa' ke von keren but'i ke iek instituṭiè publiko vòi ke iek firma te hin len iek kontrakto but'akiro.

Atuncyi kana na ḥainen te lacyharen e but'i amiabilo, o' avokaṭī/ o' konsilièri juridiko keren so kampel kaṣte janel o parketo vòi o raipen vaṣ-e jud'ekata kai jan penghire manuṣenṭa (saven le' aşunel), vòi jal ande lenghiro than (hino ande lenghiro than).

THAN BUT'AKIRO: And-e Romān'iè hine paste 20.000 avokaṭī. Ande sèkon jud'eṭo hine cyude and-o Barouri. Kaṣte even avokato kampel te keren iek fakultat'e vaṣ-o drepto d-and-e Romān'iè te pal-odè te jan k-o konkurso vaṣ-o Baroo sar avokaṭī stagiaro. Pal-odè, vaše iek bārṣ te iek paṣ keren kursuri k-o Instituto Naṭionalo vaṣ-e Pregāt'irè te Perfekṭionarè Avokaṭārengħiri, te, pale so les o exameno vas-va definitivato, avena avokatī cyacye.

Hin kana so pe' del and-o' procyesuri na le' cyeaileol le manuṣen, le pärṭen d-and-o' dosarè. Orsar, kampel te janen ke o magistrato na hin slobodo te del solutii kaṣte kerel sar le' cyeaileol le manuṣen, le publikoske vòi la presake, vo hin musai te pe' kerel variso numa' angl-e lèjè. Ḫai te ke avera odolendar d-and-odola but'è hin o cyacyipen, da' na has len dosta probi; ḥai te ke averen na hin len cyacyipen te cyerkunen te kohaven o' organizaṭii judiciaryaro; vòi ḥai te ke o magistrato pat'al variso legalo kai o prokurori vòi o avokato kate iek part'è na kamel. Ande sè adala situaṭii, odo kai na le' cyeaileol ḥainel te kerel kontestatiè, apelo, rekurs - ḥai te manghel kate avera jud'ekātoruri te mai dikhel odè hotārārè.

JANEN KE...?!: Sode vrèmè o magistrato kerd'a miṣto so kerd'a, te dake kerd'a doṣ, vo na ḥai nicyisar te pot'inel. E doṣ judiciaryaro ḥai te avel, te phenau auka, kana o magistrato dind'a iek solutiè banghi vaṣke iek martori has kohano, iek lil d-and-e proba na has cyacyo, vòi e lèjè na has vòrta te o magistrato la diklea ande iek aver fèlo sar odo kamlo.

O' manuṣa kampel te den respektu le manusenghe kat-e lèjè te kampel te pe' mikten sar phenen von, vaṣke von na keren so keren vaše penghe, von keren so keren vaṣ-o statu kai kampel te vazdel le cyacye manuṣen.

ULTRAGIÈRÈ: Kana na mikes iekhe bulales vòi jardarmos te kerel peskiri but'i sar kampel vòi kames te pot'ines leske o nafel, phendoi leske ke kerena leske nafel vòi kamen te le' maren, hin e infrakṭiun'e vaṣ-o ultraji. Kana keren adala iekhe magistratoske, iekhe avokatoske vòi peskire manusenghe bucyhol **ultraji judiciaryaro** te jana k-o penitencyaro.

Te von, o' manuṣa kat-e lèjè kampel te aven cyacye le manuṣenṭa. Le bulalen judiciaryaro te le magistraṭen na hin len voiè te keren bacyacye dosarè kaṣte pe' len manuṣendar, na ḥai te phanden le manuṣen bacyacyi, na sai te koulearen vòi te limen odolen savenṭa vakeren. Sè auka, nan'i len voiè te len variso vaše pende ke hin len adè funkṭiè. Sè adala but'è ḥai te le' sankṭiōn'inel vaṣ-o phiraipen bango (len mai frimi love, hine lighinde ande aver than, hine cyhudimena avri d-and-e but'i) vòi penal (hine trad'imena k-o penitencyaro).

KORUPTIÈ: O' bulale, o' magistraṭi, o' grefieruri te o' avokaṭī hine musai te aven cyacye atuncyi kana vakeren manuṣehè. Von na ḥainen te manghen vòi te **len mita** – so keren von hin ke len mita; te na ḥai te pe' cyuven phendoi penghire kolejen sar te keren vòi te le' manghen te keren variso – so keren von hin trafiko vaṣ-e influenṭa. Dasave situaṭii kampel te le' phenen ito k-o D.N.A, o' dat'i kai te vakeren lenṭa hine sikade p-o saito www.pna.ro. Odola korupṭi avena kondamnimena penal te avena cyhudinde avri d-and-e but'i. Sè auka, ḥai te jal and-o penitencyaro odola kai **den mita** vòi **kienin influenṭa**.

*

**

Frimi phendo:

Vaše orso problema juridiko şai te vakeren le manuşenṭa kat-e lèjè, bi te daran.
O jud'ekätori garantinel o' drepturi te o' libertäṭi bare le manušeskire.
E justiṭiè kampel te avel independento, te na inkerel varikaha te te avel cyacyi.

O kapitolo XV. O CYHAVO AND-O PROCYESO JUDICYIARO

Responsabilitat'è te răspund'erè

Kaštè jal e socyietat'è te sèkon jeno te pe' sâmtânel mišto sevorèn kampel te respektinen e lèjè. Mai but keren adè but'i, vaške hine manuša responsabilo. Te aves responsabilo hin te des tuke sama pal-o' but'è kai le' keres te te janes mišto so kerena adala, kai lighena. Hin cyacyi, iek manuš kai hino cyacyo na kamela nicyiokhar te kerel avereske nafel.

Da' hin te manuša kai ušt'aven o' leji: avera vaške na le' pinjaren, avera vaške na le' phabon lendar, avera le' ušt'aven bi te kamen, te avera na kamen nicyisar te le' respektinen orso avlas. Sè adala kampel te pot'inen kana ušt'avel e lèjè. **Te pot'ines** hin te pot'ines sar pe' sikavel and-e lèjè vaše so kerd'an.

TE NA BISTAREN: (1) Kana na mai hin'an responsabilo, kampel te pot'ines. (2) N'ikon na şai te phenel ke na pinjarel e lèjè. (3) N'ikon na şai te kerel peske korkori cyacyipen. (4) Kon hino duşalo, pot'inel.

Pale so kerd'an nafel kampel te pot'ines. Te phenau auka, dake iek elevo feşt'inel iek pèrèt'o kat-e škola, odo avela sanktion'imen kat-o şeiro la škòlakiro (ado şai te feşt'inel o pèrèt'o le lovenţa peskire dadenghire te te tägăşinel (şilavel) iek cyhon and-e škola. Sè auka, dake cyhinel iek lil, kampela musai te le' paruvel vòi te le' pot'inel. Dake iek phirel p-o drom katar nan'i slobodo, o bulalo rutiero le' dela iek amenda. Sè auka, lela iek amenda kat-e poliție gaveskiri/ foroskiri odo kai cyudel gozuri teilal vòi târdel kai na n'i slobodo. Vaše iek akuzaţiè kerd'i kai na has, odo pale savo pe' phenel ke kerd'a so na kerd'a şai te te obligezinel averes te phenel o cyacyipen te te manghel peske iertarè, vaše adè rudindoi iek mediatori voi, dake na, iek jud'ekätori. Vaše iek manuš kai na arisel k-e but'i, peskiro şeiro şai te phenel ke le' dela mai frimi love vòi ke le' cyhudel avri. Odo kai mundarel iekhe jenes avela astardo kat-o' bulale, ando k-o prokurori te pal-odè phanglo kat-o jud'ekätori and-o penitencyiaro. Dake iek jeno baiurenja goud'akire kerd'a iek but'i kerd'i phari – te phenau auka, phaberd'a iek bloko (piromanu) vòi mundard'a varikas – avela phanglo ande iek korhazo specyialo pale so phenel adè iek psihiastro.

Sar te na mikas d-anglal

Hin cyacyi, mai louke hin te na mikas d-anglal te pe' keren but'è kai na mikel e lèjè.

Sar keras te na keras but'è nafela? Kaštè na keras dasave but'è, kampel te janas so hin slobodo so nan'i slobodo te keras, te phiras pale amaro d'i te tromas te phenas "Na!" kana cyeaileol amen te o' but'è kai hine nafela.

Hin mai but reguli dinde kat-o' bulale vaş-adè: atuncyi kana lejines kire hortacyè, mik len odolen kai pe' maren vòi pale save janes ke hin len problemi le bulalenta. Kana varikon kamel te tu' sikavel nafel, dikh ke şai te kerel tuke vòi te odolenghe de paše ture baiuri. Cyerkun te phenes kire hortacyenghe pal-o' nafela kana pe' keren adala but'è. Dake na kames te jas ande iek than, vòi avere jenenţa, vòi te keres variso so pe' phenel tuke, te na daras te na mikes adala. Na hine kire hortacyè odola kai phenen tuke te keres nafel! Na cyerkun te lacyhares iek sfada mardoi tut, phen le manušenghe de paše tute vòi le bulalenghe.

Sar şainas te na mikas te keren amenghe varikon but'è nafela? Kana pinjaras e lèjè, da' te le jenen savenţa vakeras, o' baiuri ande save şai te avas te ke amen janas te na mikas d-anglal te pe' kerel variso nafel şai te ame' vazdel te na avas o' viktimi kate adala infrakţiun'i. Cyerkunen te cyuven sama kathar phiren, katar kinen variso te manghen kitanta sèkonvar. Te na bistaren ke nan'i bilovenghiro khaicyi, te

so hin prè leznă vòi bilovenghiro kampel te tume' cyuvel p-o' gânduri. Hin reguli kai hine lacyhe kaște na mikas d-anglal te pe' keren but'è kai nan'i mikle kat-e lèjè:

O cyoripen d-and-o' jeburi: Odola kai cyoren keren penghiri but'i othe kai hin but manusá (and-o' vurdona kethane, piaturi, magazinuri, gäri). Von cyoren but'è kucy vòi love d-and-o' jeburi, jençti, poşetî. But cyuden e buksa le lilentă pale so cyorde o' love kai le' arakle. Cyuven sama mişto and-o' vurdona kethane: te dikhen kai o' jene te na aven but paše tumendar; inkeren e poşeta/ e janta angle tumende; na jan dur kat-o' bagajuri; na phiraven e buksa, o' love vòi o telefono and-o jebo palal vòi and-o' jeburi de paş-o' vasta. Cyuven sama kana kinen variso: na cyuven e buksa vòi e poşeta and-o koşo; na miken te aven spidimena kana besen k-o rândo; cyuven sama te na dikhen avera o kodo PINO kana pot'inen vòi kana kalaven love pal-o kardo bankakiro; na tume' sikaven ke hin tumen love tumende; phenen le bulalen kana dikhen ke pe' cyorel variso.

O cyoripen vurdonenghiro vòi o cyoripen d-and-o' vurdona: Phanden tumari bitigli, o skutero vòi o vurdon anglal te jan tumenghe varikai, te dake hin vaše na but vrémè: klodon len, cyuven e alarma te auka mai dur, na miken but'è kucy ande lende. E parkarè rat'al kampel te avel ande iek garaji vòi ande iek than kai dith'ol.

O cyoripen d-and-o' khera: Inkeren o-ndara phangle. Dikhen mişto kana varikon marel k-o-ndar. Na miken le jenen kai na le' pinjaren te dake phenen ke hine trad'imena kat-o' n'amuri vòi ke hine raipena, da' na şai te phenen kon hine. Dake besen k-o bloko, le interfonòhò şainen te miken numa' le jenen kai le' pinjaren. Te na phenen o kodo le stränenghe. Phenen le manusenghe kai aven tumende te na den informații le stränenghe pale tumende te pal-o' but'è kai hin tumen and-o kher. Na cyuven p-o' rețeli vakerimaskire fotografii tumare khereskire undarenta vòi but'è kai hin tumen. Dake hâsaren e këiè kat-o-ndar paruven it'o e brôska. Dake sè e familiè jal peske kheral na phenen adè but'i p-o interneto.

Kohaipena: Hin but kohaipena. Avera maren ke tumaro-ndar te phenen ke le' kampel variso vòi has trad'imena varikastar. Iek dasavi metoda hin "deratizaré", kana odola kai cyoren phenen tumenghe ke avile te deratizinen o apartamènto auka sar kerde ke sevore vecyn'i tumare, king'aren panèhè färinaha, pal-odè manghen love vaše so kerde. E metoda "o perlano" hin'i sè auka: aven dujene iek ofertaha lacyhi k-o perlano, te kana vakeren iekhèhè vòi jan tumenghe pal-o' love, okover cyorel o' but'è.

Hin manusá kai cyoren kai hin len e metoda "e angruşn'i arakli": kana nakhen paše lende p-o drom pe' band'aren teile te pe' keren ke arakle iek angruşn'i sumakun'i kai la sikavel tumenghe, phenen tumenghe ke na le' kampel adè te kamen te la bikinen tumenghe frimi lovența (da' savi, cyacyi, hin mai kucy sar e tabla fest'imen d-ande savi hin'i kerd'i e angruşn'i). Averen hin len e metoda "o kamipen": tume' manghen rondo te le' den o telefono kaște sun'inen varikas vaške numa' so has iek baio te na mai hin les bateriè, tumen le' den o telefono te adala naşen lèhè; avera manghen tumendar love te arisen khore, kamen te miken te iek but'i sar garantje (kai, hin cyacyi, na hine sode hine o' love lede); avera jene besen p-e marjin'e kat-o drom te keren sămno nanghe iejența ke le' kampel kombustibilo te pale so oprines o vurdon hin'an cyordo.

Avera aven paše tumende p-o drom kaște sikaven tumaro viitoru vaş-o' love vòi iek but'i kucy.

Maşk-e metoda "o akcyidènto" odo kai cyorel tume' sun'inel, tumemen vòi tumare dadan, phendoi ke iek n'amo tumaro has ande iek akcyidènto trad' maskiro te kampel urgènto love vaše so kampel k-o' bulale te pe' kerel (dake pat'an ke şai te avel cyacyi pucyen pal-o than kat-o akcyidènto, o korhazo kai hin o n'amo vòi e sekjiè bulalenghiri te ruden tumen adè; na jan te tume' arakhen odole jenèhè kai şai te avel iek manus kai cyorel te te na den love; phenen it'o k-o 112 so has).

E metoda "O semaforo" hin'i vaş-o' manusá kai hin len vurdona: kana o vurdon besel k-o stop vòi ujarel k-o loulo, şai kai iek d-and-o' jene kai cyoren te pe' cyuvel angl-e leste, iek aver puterel o-ndar vòi pharavel o oblako adaleskiro te cyorel e poşeta kai hin'i p-o skamin palal vòi p-o skamin d-ande dreapta kat-o şoféri.

Maşk-e metoda “o telefono” pe’ del la viktimake, p-o drom, iek telefono kucy, da’ ke iek preto mai frimi sar and-o magazino, kai tumen te janen ke hino cyordo; e viktima pat’al ke kerel iek afacyerè, pot’inel sode manghel, da’ khore dikhel ke o telefono nan’i cyacyo.

Hin te e metoda “Koka-Kola vòi Orange”: huden iek semeseo ande savo skirinel ke lede iek premio kat-o’ firmi Koka-Kola vòi Orange te kaste le’ len khore manghen tumendar te cyuven love pe iek konto kartelakiro kai hino odoleskiro kai cyorel.

Maşk-e metoda “Agentiè vaš-o’ modeluri” o’ cyhave hine akharde te pe’ skirinen kaste aven ande iek baza dat’entà katar avena lejimena o’ modeluri vaše mai but emisiun’i vòi reklämi; pe’ kerel iek kontraktò, pe’ pot’inel iek taxa te pal-odè nicyiokhar na mai tu’ akharel varikon.

“O lil nigeriano” hin o mai pinjardo kohaipen p-e pošta elektron’iko: e viktima huden iek emailo ande savo pe’ phenel ke iek jeno but barvalo kamel te kerel lake iek donatiè, vòi ke varikon mulea te o’ n’amuri pàrtânen so acyilea odolenghe kai nan’i pinjarde, vòi ke in’erind’ a k-e loteriè. Da’ vaš-adè kampel kai e viktima te pot’inel komisiòn’è vòi kai adè te del peskire dat’i, te odola bankakire. Hin cyacyi, numa’ o manus kai cyorel in’erinel. Te janen ke dasave ofert’i lede hine prè lacyhe kaste aven cyacye te ke na hin afacyeri d-ande save te len love bi te keren but’i.

Maşk-e metoda “Loverboy” o manus vakerel la viktimaha, kerel lake sè so kampel lake, te louke-louke la kerel te merel pale leste te te kerel orso vaš-ado. Avera cyhave le’ keren le cyhièn te le’ kinel kadäuri kucy, vòi te le’ phenen o konto bankakiro te o kodo kardoskiro, vòi te le’ den love vòi bijuterii kai te le’ bikinen, vòi te le’ den o telefono vòi o lèptopo, pal-odè našen. Avera pe’ phanden d-o’ cyhiè d-and-o liceyo vòi cyore savenghe phenen lenghe ke kampel lenghe love te ke numa’ von sainenas te le’ vazden: te soven averè muršen̄ta, vaš-o’ love, iek vrèmè. Iek dasavi tern’i arisel ke voi kamel, na ke la spidel varikon, te avel phirad’i sexualo kate iek cyacyi reteauba bikin’imaskiri manusenghiri, ande savi iek rudel cyhiè cyore, aver rudel lenghe soipen te le’ lighen and-o vurdon k-o’ klienti, aver kidel o’ love te le’ del sèkoneske sar pe’ vakerde.

E JUSTIJIÈ PHEND’A: And-o aprilie 2014 pe’ dind’ a e hotărârè definitivo vaše dui terne d-and-o sudo la tarakiro. Von lede kâyi pancyi bärş, te şou bärş penitencyiaro, vaše proxenitismo te bikinipen manusenghira, has duşale ke, maşk-e metoda “indrägostire”, kerde deşa ternèn, but maşke lende minoruri, te pe’ musaren and-o’ bordeluri d-and-e Europa. Auka ke, von na mai rudinde cyièn mardoi len vòi cyordoi len, has len adè metoda mai kouli, kerdoi len te keren pale adala te te inkeren lende.

O cyhavo kai hino viktima

Odo kaske pe’ kerel iek infraktiun’è (iek but’i kerd’i phari ke e lèjè del penitencyiaro sar sanktjuun’è), hin viktima.

MINORURI VIKTIMI: And-o bärş 2016, 2.531 minori has viktimi kat-o’ infraktiun’i, sar: bikin’ipen minorurenghiro (228), violo (235), mundaripen ke na ke kamlea (72), mikipen familièkiro (773), mundaripen (37), limipena te maripena (471), but’i lajan’i minoròhò (269), kohaipena (110), pornografiè cyhaven̄ta (43).

Hin infraktiun’i mai tâne kai šai te aven rudimena numa’ dake e viktima kerel ande maxim trin cyhon plângerè k-o’ bulale vòi k-o parketo vaš-o infraktoro – athe hine o’ infraktiun’i limimaskire, kana phenes varikaske ke keres leske nafel, kana jas/ beşen paše varikon bi te tu’ mikel, o abuzo pat’aimaskiro. Te na avel adè plângerè vòi kana pe’ kalavel, o dosari pe’ phandel. Vaše avera infraktiun’i o’ organizaṭiø kat-e lèjè cyepunen ke kamen von te ruden, da’ dake e viktima pe’ pákund’ a le nafelèhè atuncyi o dosari pe’ phandel te akana – auka hin k-e infraktiun’è cyorimaskiri, kana les iek but’i arakli, kana kohaves varikas.

Mai inkeren goud'i so phend'om kana vakerd'om pal-o' lila kai şai te le' keren o' cyhave? Ji k-o' 14 bärş ande penghiro than hine penghire dada, te maşke 14 te 18 bärş o' lil pe' kerel kat-o cyhavo kai hin les paše peste barim iek d-ande peskire dada. Adè but'i hin te vaş-o' plângèri k-o' bulale voi k-o prokurori. Auka ke, dake iek cyhavo hin e viktima kate iek infrakṭjun'e, vo kampela te phenel k-o' bulale maşke peskire dada voi peskire dadentja.

O cyhavo kai hin viktima lela iek avokato bilovenghiro, dake na hin les iek lejimen. E viktima avela aşund'i te sikavela k-o' organ'e judicyiaro, dake janel, kai hine o' dovezî kaşte sikavel so phenel. Kana hin minoro, e viktima şai te pe' phenel ke hin'i kouli te, sè auka te kana varikon phenel lake ke kerela lake nafel voi cyud'i ande iek baio soske phend'a so phend'a, voi şai te avel vazdimen specyialo: hin pázâmen, la del aver anau, kai nan'i cyacyo (pseudonimo), hin'i aşund'i dural te lakiro glaso voi lakiro mui hino parudo.

O cyhavo infraktori

Kana keres avera but'è banghe şai te les amenda kat-o' organizatii administrativo: o' bulale, o' kontroloruri, o' inspèktoruri, o' jandarmè – adala hine kontraventii. Avera but'è kerde hine mai phare te kana le' keren şai te len iek sankṭjun'e penalo kate iek jud'ekätori: o penitencyiaro vaş-o' manusa, şkola vaş-o' minoruri; adala sankṭjun'i pe' cyuvena ande iek evidența kai bucyhol kazieri judicyiaro – adala but'è kerde bucyhon infrakṭjun'i.

JANEN KE...?!: Vaşe sèkon jeno pe' inkeren trin evidențî kat-o' sankṭjun'i: and-o kazieri judicyiaro hine o' sankṭjun'i dinde kat-o jud'ekätori ke keres infrakṭjun'i, and-o kazieri rutiero hine o' sankṭjun'i dinde kat-o bulalo vaşe uş't'avipen kat-o' reguli trad'imapire kat-o' şoferi, te and-o kazieri fiskalo hine o' sankṭjun'i odolenghire kai keren afacyeri te hine sankṭjon'imena vaşe ke uş't'aven o' leji fiskalo, financyiaro, vamalo.

Kana iek minoro uş't'avel o' reguli kai na mikel te pe' kerel infrakṭjun'i bucyhol delinkvența ternenghiri. Avera cyhave keren infrakṭjun'i ke dikhen auka khore voi maşk-o' terne savența phiren. Pe' araklea ke o delinkvențî kerd'on sar and-o' familii kai pe' maren, kai pien but'è kai nan'i slobodo, kai pien but'è tharimol, cyoripen, familiè bari, dada kai hine infraktori.

Da', kana hine adolescenyențî, o' mai but cyhave kamen te dikhen te von: ruden senzații te pe' cyuven ke kamen von and-o' baiuri, d-and-odè hin but importanto te janes te na keren adala but'è voi te keren mai frimi so kamen. Auka ke, hin cyhave kai cyoren haben te tharimol d-and-o' malluri kaşte dikhen dake şai te kohaven odolen kai pázânen, na vaşke na avelas len love te kinen iek sèndvicio voi iek suko. Avera pe' droghinen kaşte dikhen te von sar hin te tu' avel senzații zurale. Avera târden voi pien tharimol kaşte pe' sikaven maşk-okovera cyhave. Kana limen mai but'ivar le elevuren d-ande iekto klasa hin iek "bolipen le tân'erenghiro". O' cyhiè hine târdimena d-o' bala te pal-odè le' limen te past-e bul pat'andoi ke hin mișto te sikaves ke na dasas te keres adè but'i te kampel te cyerkunen. O' cyhie den te von pale te le' limen le cyhaven le lilența and-o şeiro voi le' kormon'inen und'ența. Sè adala but'è kerde nan'i mikle kat-o kodo penalo te o regulamènto la şkòlakiro.

Kampel but love vaş-o' droguri, vaşe so pies, vaş-o' jokuri p-o' love. Hin kana o' cyhave len adala love kate penghire dada. Avervar le' cyoren vòrta von. Te te cyores love d-and-o kher hin infrakṭjun'e, da' pot'inèhè numa' dake o dad cyuvel plângerè k-o' bulale.

MINORURI INFRAKTOURU: And-o bärş 2016 arisle angl-o' jud'ekätoruri, 4272 minoruri kai kerde, maşke avera but'è, infrakṭjun'i cyorimaskire (1508), kohaipen (675), limipen te limipen korporalo (313), violo (82), mundaripen (78), trafiko drogurenta (19), but'i lajan'i minoròhò (16). Akana inklile o' infrakṭjun'i vaş-e härçuirè, infrakṭjun'i informatiko, da' te o proxenetismo te kana jas/ beşes paše varikon bi te kamel - kerde kat-o' minoruri.

But'ivar, o' cyhave keren infrakṭjun'i kar-o' but'è vöi kar-o' jene. Dik-ta mai teile varikâti exempluri infrakṭjun'i kerde but'ivar kat-o' cyhave:

- dake cyuves iek pèd'ika vöi spides varikas, so keres tu hin limipen vöi avera nafela; kana odoleske limindo keres leske vrâst'i vöi le' cyhines, so kerd'an tu hin mai pharo te hin limipen korporalo; atuncyi kana mai but cyhave pe' limen kethane, so keren von hin maripen te pot'inena sevoren kai marde tumen;
- dake iek jeno hino phanglo vöi inkerdo phanglo bi te kamel ande iek kher vöi hino cyordo, so kerel vo hin ke na mikes slobodo varikas ilegal; dake jas and-o kher varikaskiro bi te avel slobodo so keres tu hin ke jas ande iek kher bi te aves miklo; sè odè infrakṭjun'è pe' kerel dake o proprietari tu' mikel te jas and-o kher, da' pal-odè phenel tuke te inkleos, te tu na kames;
- dake zgârâines iek vurdon, pharaves iek oblako vöi des iag ke iek vurdon, so keres tu hin e infrakṭjun'è musarimaskiri;
- kana les iek but'i kate iek jeno bi te kamel, so keres tu hin cyoripen, te dake dind'an pale e but'i pale so e gazda phend'a ke pe' hâsarda vöi dake dind'an pale loventa so cyord'an; sè auka, hin cyoripen so keres tu dake les iek but'i de pale iek rafto te inkleos d-and-o magazino bi te pot'ines. Ande adala kazuri sai te tu' pâkunes la viktima kaște na mai tu' avel dosari penalo. Dake tu' del iek kolego iek telefono kaște tu' kheles lèhè te tu le' les kaște vakeres ji kai gâtunes o kredito, so keres tu hin cyoripen; sè auka, dake led'an iek bitigli kai na hin'i kiri te la lighind'an pale katar la led'an;
- dake e but'i la led'an ke kamlea varikon, te tu na kames te la des leske pale, so keres tu hin abuzo pat'aimaskiro;
- dake les khore but'è kai janes ke has cyorde varikastar, so keres tu hin garuipen; te dake garuves iekhe infraktoros kaște na avel astardo kat-o' manuša kat-e lèjè, so keres tu hin ke kames te le' vazdes le nafeles;
- dake kohaves iekhe cyhaves ke kampel te tu' del love vöi iek but'i kaște le' lighes ke peskire dada ke auka tu' mangle von te ado jal tuha khore, kerd'an e infrakṭjun'è ke le' kohad'an;
- kana les iek but'i varikastar pale so phend'an ke keres leske nafel vöi le' limind'an, so keres tu hin tâlhâriè; avela but pharo dake hin tut iek arma, iek spreio paralizanto vöi garuves kiro mui;
- na sai te urmârines iekhe jenes vöi te le' sun'ines anonimo vöi te le' trades sms-uri te le' daraves, vaške so keres tu hin târdipen; dake daraves iekhe jenes phendoi leske ke avela mardo vöi mundardo, so keres tu hin e infrakṭjun'è ke phenes ke keres leske nafel; kana phenes iekhe jeneske ke dake na anela tuke love kheral avela mardo vöi arisesa p-o interneto fotografii lajane lèhè, so keres tu hin şantaji;
- dake kerd'an mai but love ke iek kopiatori, kampela te pot'ines vaške kerd'an love kai nan'i cyacye; tuha pot'inela te odo kai numa' inkerel o' love odola, te odo kai le' cyud'a and-e cyirkulațiè;
- dake parud'an o' not'i kat-o bakalaureato pal-e diploma, tu kerd'an e infrakṭjun'è kai bucyhol falso but'èkiro and-o' lila oficyialo;
- keres e infrakṭjun'è ke inkeres tute vöi folosânes bi te avel slobodo but'è nafela dake ke iek kidipen publiko vöi p-o stadiono vöi ande iek vurdon phiraves iek cyhuri, pumnalo, boxo, vöi spreio paralizanto vöi kai tu' kerel te roves; dake phires dasave but'ența, e ped'apsa hin'i mai bari.

And-o mai but infrakṭjun'i sikade mai opre e lèjè phenel ke te kames numa' te keres nafel pe' sankṭion'inel (e tentativa). Auka ke, hin dosta te cyerkunes te cyores iek but'i vöi te cyerkunes te keres iek tâlhâriè te, te dake na kerd'an so kamlean te keres, avèhè sankṭion'imen, numa' ke e ped'apsa hin'i mai tân'i: voi pe' kerel iek paş d-ande sode sikavel e lèjè vaše variso so le' kerd'an.

Hin cyacyi ke kampel te avas lacyhe te ke hin but'è kerde kai ame' kerel nafel şainas te le' bistaras. Da' na şainas te mikas kai amari pat'iu te avel uşt'ad'i and-o' pounre. D-and-odè e lèjè mikel le viktimen te manghel kat-e justițiè kai o' nafela te even sankṭion'imen. Amaro kodo penalo phenel ke kate 14 bârş o cyhavo pot'inel penalo: de kana hin les o drepto te lel o butelino o minoro şai te avel sankṭion'imen vaške kerd'a iek infrakṭjun'e.

TE POT'INES PENALO: And-e Român'è pot'inen penalo numa' o' minoruri kai kerde 14 bârş. Pale so kerent 18 bârş o' terne pot'inen ke keren infrakṭjuni sar keren o' manuša.

Arislo angl-o organo kat-e lèjè, o minoro kai hin diklo sar kana kerd'a iek infrakṭjun'è hin les te drepturi kai kampel respektimena. Ji k-o gor kat-o procyeso vo hino diklo ke hino bidušalo. Leles hin les o drepto te lel peske iek avokato da', dake peskire dadan na hin len love te pot'inen leske iek, e şara le' dela iek avokato, bilovenghiro.

lektovar pe' dikhena le bulalenta, te vaş-o' but'è mai phare le prokuroròhò. Dake le nafeles hin les maške 14-16 bärş vo avela musai peskire dadentà te pe' kerela leske iek rudipen goud'akiro te pe' dikhel dake kana kerd'a so kerd'a janglea so kerel. Le dušales kai hino minori hin les o drepto te acyhel. Vo na şai te avel mardo, nicyi te phenel varikon leske ke kerela leske nafel, nicyi te avel akuşlo kaſte pinjarel andre so kerd'a – sè adala avelas iek abuzo kat-o' organe kat-e lèjè kai kampelas te aven phende avri: odola kerde kat-o bulalo pe' phenen avri k-o prokurori, te odola kerde kat-o prokurori voi jud'ekätori pe' phenen avri k-e Inspekte Judyiciaro kat-o Konsilio mai Baro kat-e Magistratura.

Dake e infrakțiun'è na hin auka phari, o minoro pinjard'a andre so kerd'a te na mai kerd'a nafel anglal, te peskire dada la pot'inde la viktima, o prokurori şai te phandel o dosari akana. Te na, tradela o dosari k-o raipen kaſte avel jud'ekimen o autori. Angl-o jud'ekätori hine akharde te o' dada, te te leskire sit'arne. O minoro avela aşundo pale so kerd'a. So hin aver sar kana pe' jud'ekinen o' manuşa, vaş-o' minoruri dušale pe' jud'ekinen and-e şed'inşa garud'i, auka ke na avena k-o procyeso jene kai na janen sar has te nicyi e presa.

Na pe' kamel mai dagom te pe' sanktjon'inel o minori, da' vo te avel sikado pale. E lèjè phenel ke o minoro na şai te avel kondamn'imen kat-o jud'ekätori penitencyiaròhò, o jud'ekätori le' dela iek d-ande adala şou mäsuri sit'arimaskire:

- o sit'aripen cyiviko, te dikhel varikon lendar, te aven skirimena k-o gor kat-o kurko, te beſen lenṭa varikon ande sèkon d'es – adala mäsuri pe' len varikâti cyhon, vaſe infrakțiun'i mai koule, da' o minoro na hin phanglo ande iek instituṭiè kat-o stato;
- te avel cyudo ande iek cyentro sit'arimaskiro 1-3 bärş (k-o Târgu Okna voi Buziaş) te avel cyudo ande iek cyentro phanglimaskiro 2-15 bärş (k-e Kraiova, Brăila-Tikileşti voi Târgu Mureş) – adala mäsuri pe' len vaş-o' infrakțiun'i phare te kampel ke na mikes slobodo varikas and-o' instituṭi specyialo, kai pe' arakhel tal-e paza sèkonvar te kampel te pe' phirel pale iek rejimo juvimaskiro pharo.

TE NA BISTAREN: O minoro na şai te huel amenda penalò voi penitencyiaro, sar o' manuşa. Vo şai te lel numa' mäsuri sit'arimaskire, avera şai te na le' mikel slobodo.

O număr kat-o' minoruri phangle barilea and-o' ultimi bärş: kate 749 minoruri (and-o bärş 2014), ke 826 minoruri (and-o bärş 2015) te 938 minoruri (and-o bärş 2016).

O cyhavo kai na pot'inel penalò

Kon kerd'a iek but'i penalò da' kai hin les mai frimi sar 14 bärş, da' te o cyhavo kai hin les 14-18 bärş te kai na janet so kerel kana kerel infrakțiun'i, na şai te pot'inel penalò, na şai te arisel angheal iek jud'ekätori kaſte huel iek mäsura sit'arimaskiri. D-and-odè, vaſe lende pe' dela iek mäsura specyialo vaş-o vazdipen: penghire dada te dikhen specyialo lendar voi o plasamento and-o cyentru specyialo. E mäsura pe' lel kat-e Komisiè vaş-o vazdipen kat-o cyhavo (dake kamen peskire dada) voi kate iek jud'ekätori (dake na kamel ado). O' dada avena te von k-e konsilièrè kerd'i vaş-o cyhavo kat-e Direktiè generalo vaş-o vazdipen manuſenghiro te vazdipen kat-o cyhavo.

Kana o cyhavo na kerel so hin musai te kerel, te phirel k-o' kursuri şkòlakire, te lel iek tratamènto voi konsilièrè te te na phirel and-o' thana nafela thana voi te na phirel varesave jenenṭa, avela ledo kate peskire dada te dindo and-o plasamento k-o' n'amuri. Dake kerel avera but'è phare, vo avela dindo and-o plasamento ande iek servicyio rezidentiālo specyialo. Nan'i slobodo kai o' instituṭi kat-o stato te keren publiko o anau kat-o cyhavo.

O cyhavo martori

Orso jeno kai hino ande iek procyeso kampel te sikavel odola but'è kai le' phenel. Auka ke, na hin dosta te tu' avel o drepto (e lèjè) tuha kaſte in'erines, kampel te tu' avel te probi!

Şai te avel probi: so dikel o' organizaṭi kat-o stato (te phenau auka te astaren le nafeles and-o flagranto, kana kerel e infrakțiun'è), lila (te phenau auka, iek diploma kat-o bakalaureato not'enṭa kai na has cyacye), iek expertiza saſt'imaskiri (te phenau auka, kaſte pe'

dikhel sămnuri p-e viktima), iek fotografiè vöi iek filmarè (te phenau auka, kaște pe' sikavel ke pe' cyord'a kate iek banka vöi benzinăriè) vöi so phende avera jene.

O' jene kai dikhen vöi aşunen ke pe' kerd'a variso avena aşunde sar martoruri. O akharipen k-o' lèjèkire raipena pe' kerla maške iek cyitațiè; hin musai te jas, te na o organo kat-e lèjè şai te del iek amenda te tradela le bulalen pal-o martori, kai le' anela zoreaha.

LE ATITUDINE! *Te des deklarațiè sar martori hin iek vazdipen cyiviko (manușenghiro). O martori na hin iek "pârâcyoso" vöi "kai phenel avri", vo vazdel but o' organizațiì kat-e lèjè ande lenghiri but'i te arakhen o cyacyipen.*

TE NA BISTAREN: *O cyhavo na şai te na phenel sar has numa' dake hin peskiro dad vöi peskire phrala odola kai kerde.*

O cyhavo ji k-o' 14 bärş avel te avel aşundo peskire daden;a; odoles kai hin les mai but de 14 bärş kampel te pe' akuşen cyacyi ke phenena o cyacyipen, pal-odè avela aşundo sar martoro, korkori. Dake kampel, o organo judicyiaro şai te anel iek psihologo te beşel kana hino aşundo o minori.

INFRAKTIUN'È: *Te kohaves şai te kerel iekhe manușes kai nan'i duşalo te aven sanktjon'imen vöi te skäpinel iek kai hino duşalo. Hin iek infraktiun'è kai na mikel te pe' kerel o cyacyipen, d-and-odè kon kovakel akuşloi pes şai te jal and-o penitencyiaro.*

Kana o martoro hino minoro vöi varikon phenel leske ke kerla leske nafel vaše so phend'a, vo şai te avel vazdimen specyialo: hino pätzâmen, pe' del leske iek anau kai nan'i cyacyo, hino aşundo dural le glasòhò vöi le muièhè parudo.

Sar pe' inkerel iek procyeso penalo

Atuncyi kana pe' kerel iek infraktiun'è pe' kerel iek dosari penalo kaște arakhad'ol o infraktori te te lel iek ped'apsa dake hino duşalo. Odo kai kerel iek infraktiun'è hin o autori. E lèjè phenel ke kampel sanktjon'imen te odo kai vazdel te avel e but'i kerd'i – ado hin komplicye, te odo kai hin les e idèè te kerel e fapta te pal-odè le' kerel le nafeles te kerel – ado hino o instigatori. E viktima bucyhol part'è vätämatä. Le minoros kampel te le' avel avokato, te dake na hin len love, o stato le' dela iek bilovenghiro.

JANEN KE...?! *E lèjè le' pedepsânel te le autoros, te le instigatoros, te le komplicyos, soltrin len sè odè sanktjune. O jud'ekätori dela sèkoneske ped'epsâ pale sode kerd'a sèkon jeno te avel e infraktiun'è kerd'i.*

And-o procyeso penalo hin trin kotora. O iekto kotor kat-o procyeso pe' kerel angl-o prokurori te bucyhol urmärire penalo. Ande ado kotor pe' phenel kon kerd'a so pe' kerd'a, dake adè hin infraktiun'è te dake odo kampel sanktjon'imen. O jeno rudimen hin o suspèkto. Te e viktima, te o suspèkto hine aşunde pale but'i kerd'i. Von kampel te sikavel so probi kampel te len o' lèjèkire raipena. Le suspèktos hin les o drepto te na vakerel. O prokurori kampel te dikhel sè o' probi, te odola lacyhe te odola nafela vaş-o suspèkto.

Hin situațiì kana o infraktori na ujarel o gor kat-o procyeso, vo kamel te naşel, vöi cyerkunel te kinel le martoruren vöi la viktima kaște del deklarațiì vaše peske, vöi musarel lila kai kampel kaște pe' arakhel o cyacyipen – ande iek dasavo kazo, vaše dikhen kai o procyeso te avel kervo misto, o prokurori şai te kerel iek kontrolo judicyiaro, sikavel varesave but'e kai hin musai te le' kerel odo rudimen, te odè kaște na mikel e şara vöi o gau/ foro; ande avera situațiì, o prokurori vöi şai te manghel iek jud'ekätoros te le' phandel angleal vöi khore le infraktoros. Şai te kontestinel odo adè ke iek aver jud'ekätori.

TE NA BISTAREN: *And-e Român'ìe numa' o jud'ekätori şai te phandel iekhe jenes pale savo pe' pat'al ke kerd'a iek infraktiun'è. Cyuven sama: te o' minoruri şai te aven arestimena!*

O duito kotor kat-o procyeso pe' kerel angl-o jud'ekätori te bucyhol jud'ekata, te odo rudimen hin abè akuzâmen kat-o prokurori te pe' akharel akana dušalo. Leles hin les o drepto te na vakerel te nan'i musai te sikavel ke nan'i dušalo, o prokurori hin odo kai kampel te sikavel ke o dušalo hino dušalo angl-o jud'ekätori. O' sed'inti vaş-e jud'ekata pe' ïnregistrinen audio. O' jud'ekätoruri dikhen dake o' lila kerde kat-o prokurori hine cyacye, phenela dake kampel te aşunel pal-o' pärñi te o' martoruri, te k-o gor dikhela so phend'a sèkon jeno te lenghire dovezî. Dake kampel, le' sanktion'inela le dušales kana hino araklo dušalo. O' manuşa avena kondamnimena amendaha penalò voi penitencyiaròhò vaše mai but bärş, kai le' kerena and-o penitencyiaro voi avena mikle ande iek vrèmè vaş-e proba te besen slobodo (suspendarè tal-e supraveghèrè); le minorunenghe dušale şai te pe' del lenghe mäsuri sit'arimaskire. Odola kai na le' cyaileon e solutiè şai te kerel apelo, kai avela lacyhardo kate neive dui jud'ekätoruri.

JANEN KE...?! Odoles pale savo pe' pat'al ke hino dušalo **hin les o drepto te na phenel khaicyi**.
Dake kamel te del deklarañii, vo na kampel te tolaharel te na hin musai te phenel o cyacyipen, auka sar hin o martori. Da' te pinjarel andre so kerd'a te kana vakerel şukar le magistratènja şai te huel sanktijun'i mai koule kana avela araklo dušalo.

O trinto kotor kat-o procyeso hin odè kana pe' kerel e sanktijun'è dind'i. O majoro kondamn'imen hino vazdimen kheral kat-o' bulale te lighindo k-o penitencyiaro kai avel phanglo (te na folosânas "puşkariè" te "puşkariaşı"!). Pal-o minoro hin anunçâmen o servicyio vaş-e probatiun'è, voi o şeiro la şkolakiro te o' dada; dake hin kondamnimen iek mäsura kai na le' mikle slobodo de sè, o cyhavo hino ledo kheral te lighindo k-o cyentro specyialo, kai kerla pal-o programo other: nan'i slobodo te inkleol d-and-o cyentro, na şai te avel but'ivar varikon leste, sikleol sar k-e şkola, hin les iek programo kredo te... na şai te phirel p-o facebook.

E sanktijun'è led'i pe' inkerel ande iek eviden a inkerd'i kat-o' bulale, o kaziero judiciaryaro. Ka te lel iek than but'akiro, kampel iek lil pal-o kazi ri. Kas hin les variso pe ado lil na mai şainela te avel nicyiokhar jud'ekätori, o prokurori, avokato, bulalo, militaro, manus kai kerel but'i and-o' servicyii specyialo, sit'arno. Pale so nath'on mai but bärş pale so g tund'a te kerel peskiri ped'apsa o nafel hino lacyhardo, so kerd'a pe' khosel d-and-o kazi ri.

Sar pe' inkerel iek procyeso cyivilo

Atunci kana o' jene pe' t lejin , te e l j  phenel ke kampel kredo iek lil oficyialo, o' jene jan penghe kethane k-o notaro publiko. Te phenau auka, ka te divor anes voi ka te bikines iek apartam ento voi iek tereno, voi ka te o' phrala te p rt nen so acyilea kate penghire dada.

Dake o' jene d-and-od  sfada na pe' t lejin , vakerena k-o raipen vaş-e jud'ekata. Auka cyepunel iek procyeso cyivilo kai pe' kerel ma ke iek reklamanto (odo kai manghel variso) te iek p r to (odo savestar pe' manghel variso). Odola kai na pinjaren penghire drepturi te o' procyeduri kai avena kerde hine sikade te len penghe avokato. Nan'i musai kai le minoros te le' avel avokato, da' hin mi to te tu' avel iek dake o cyhavo te peskiro dad na janen but'  juridiko.

- Mai angheal te pe' kerel o procyeso, da' te orkana kana cyepunel, o' p rt  şai te len penghe mediatori. Ado kerela kai o' p rt  te arisen ke  nt l ger  pale sfada de ma ke lende von te pal-od  te aven mi to soldui ande iek procyedura mai it'o sar od  ande savi o jud'ekätori kampel te phenel kas hin les cyacyipen.

- But'ivar ma k-o procyeso cyivilo kampel te avel o jud'ekätori ka te pe' pot'inen love. Te phenau auka, dake des p-o kampipen varikaske love te ado "bistarel" te le' den tuke pale; voi dake iek jeno cyhinel kiro gad voi musarel tuke iek but'i; kana varikon na pot'inel ke be el k-o bloko te kidel auka restantă k-e asociyat . S  auka, pe' akharel iek jud'ekätori kai te phenel kon lela le cyhaves kana o' dada na mai besen kethane; voi kana kampel ledo pale iek phuu led'i kat-o vecyino; voi kana kampel khoslo so phend'a o primari kai miklea te pe' kerel iek bloko ande iek than kheren ; voi kana pe' kamel o khosipen kat-e amenda dind'i bi te avel cyacyi kate iek bulalo; voi kana pe' kontestinel e koncyedi re iekhe jeneskiri kat-o than but'akiro.

- K-o gor kat-o procyeso, pale so o jud'ekätori dikhel kas hin les cyacyipen, del iek hot r r  jud'ek toreask  kai bucyhol sentin . Odo kai na le' cyeaileol şai te kontestinel k-o raipen mai baro te ado

jud'ekinela pale o procyeso, te pal-odè dela iek decyiziè. E dispozitiè kat-o raipen hin'i musai vaş-o' pàrtî. Dake e hotärârè na hin kerd'i, odo kai led'a o procyeso vakerela ke iek exekutoro, kai poprinela zoreaha o konto odoleskiro kai kamel love (manghela k-e banka te na mikel le nafeles te mai kalavel love d-and-o konto ji kana na pe' lel sè so hin les te del) voi kalavela leskire but'e te le' bikiniel maşk-e licyitaçìè.

But'ivar o' minoruri pe' arakhen le jud'ekàtorurença atuncyi kana o' dada na mai beşen kethane voi divorçânen legalo. E audièrè hin'i musai kana o cyhavo kerd'a 10 bärş. O cyhavo hino odo kai phenela dake jala voi na k-o jud'ekàtori te dake phenela so le' puşel. Vo avela pujlo pale relatiè sèkone dadenghiri - o jud'ekàtori kamel auka te lel e mai lacyhi mäsura vaş-e familiè. O divorço nan'i lacyho te o cyhavo na kampel te daral voi te avel lajano dake peskire dada arisen ande adè situatiè. Iek konsilièrè psihologiko sai te le' vazdel te nakhel mai louke paste iek dukh. So phenel o cyhavo na hin musai vaş-o jud'ekàtori. Kampel te janas ke o jud'ekàtori hin musai te inkerel le cyhavèhè numa' ande iek kazo: vaş-e adoptiè, kana kampel te mikel o cyhavo kai kerd'a 10 bärş.

TE NA BISTAREN: O procyeso penalo te odo cyivilo hin len skopuri avera. O PROCYSEO penalo – kamel kai odo duşalo te hudem variso, o mai pharo hino o penitencyiaro; k-o procyeso angl-o jud'ekàtori hino te o prokurori, kai tradel e socyietatè, te o' pàrtî kai bucyhon "part'e vätämatä" te "duşalo". O PROCYSEO CYIVILO – hin musai kai iek jeno te kerel peskiri obligatiè phend'i kat-e lèjè voi te respektinell iek kontrakto kai le' kerd'a; angl-o jud'ekàtori na avel o prokurori, numa' o pàrtî, kai hine "o reklamanto" te "o pârâto".

Organizaçìi te barè justiçièkire d-ande sè e lumè

O' **Un'imena Naţiun'i** hin e mai importanto organizaçìe d-ande sè e lumè, kerd'i pal-o maripen, and-o bärş 1945. Hin la 193 tari ande late, maşke save te e Româniè, kai has mikli and-o bärş 1955. O mai baro than lakiro hin k-o New Yorko, da' hin la te avera thana and-e Elvețiè, Olanda, Austriè. Saito: www.un.org.

Iek institutiè kat-o' Un'imena Naţiun'i hin e Bar d-ande sè e Lumè vaş-e Justiçiè (E Bar d-ande sè e Lumè), le thanèhè and-e Haga, Olanda. Voi lacyharel but'e kai nan'i lacyhe maşk-o' tari. Iek dasavo procyeso has kerdo vaş-e Româniè te e Ukraina te kamlea te târdel o platooo kontinentalo d-and-e Marè Kali. Pale ştar bärş, o procyeso has in'erimen and-o bärş 2009 kate amaro stato. Auka ke, e Româniè led'a e jurisdiktiè mai bari te o drepto te kerel but'i othe vaše iek suprafaşa platooskiri kontinentalo te o than ekonomiko kai has 9.700 kilometri pâtrato, kai pe' phenel ke avenas kam 70 miliard'e metri kubi gazonghire te 12 milion'e ton'i petrolo. Saito: www.icj-cij.org.

E Bar penalo d-ande sè e Lumè (O Tribunalo penalo d-ande sè e Lumè) jud'ekinel le manußen kai mundarde bute jenen te o' mundarne mai mundarde kana has o' bare maripena. Voi na hin iek struktura kat-o Un'imena Naţiun'i, hin iek organizaçìe separimen kai jal pal-o Tratato kat-e Roma iskâlimen ji akana kate 123 tari maşke save te e Româniè. Cyepund'a te jal and-o bärş 2002 te k-e Haga. Mai dagom has o Tribunalo kat-o Nurnberg te odo kat-o Tokyo kai has jud'ekimena o' mundarne d-and-e vrèmè kat-o Duito Maripen d-ande sè e Lumè. Saito: www.icc-cpi.int.

E Bar jud'ekind'a and-o' ultimi bärş marimaskire mundaripena te kerd'a tribunaluri specyialo kaşte jud'ekinel dasave mundaripena d-and-e Iugoslaviè, Sierra Leone, Rwanda, Liban te Kambodgiè. Iek d-and-o' mai pinjarde procyesuri hin odo vaş-odola kai mundarde bute jenen and-e Srebreniça, and-o esto la Bosn'ièkiro, d-and-o iulie 1995. Atuncyi, 8.000 musulman'e bosniacyi, murşa te cyhave, has puşkimena kat-o' sârbi, te 20.000 manuşa has targat'imen d-and-odo than, te dake o than has vazdimen kat-o' militarè olandezî d-and-e armata ONU. Hin iek kazo kai kamlea te khosel iek etn'iè te hin e mai bari but'i nafel d-and-e Europa de pal-o duito maripen d-ande sè e lumè (postbeliko). O Tribunalo penalo d-

ande sè e Lumè vaše odè kai has lugoslaviè dind'a o penitencyiaro p-e viaṭa vaš-o genocyido vaš-o generalo sârbo bosniako, te avera 20 manuṣa kai pe' pat'al ke hine duṣale hine te akana jud'ekimena k-e Haga.

O Konsilio Europakiro hin iek organizaṭiè tārenṭa kerd'i and-o bārş 1949 te dikhel kai o' drepturi le manuṣeskire te aven inkerde, le thanèhè k-o Strazburgo, and-e França. Saito: www.coe.int. Ande leste hine 47 tāri, maške save te e Român'iè d-and-o bārş 1993.

Athe hin E bar Europeano kat-o' Drepturi le Manuṣeskire. O' jene kai has jud'ekimena definitiv ande penghiri ṭara te kaske pe' ušt'ad'a iek d-and-o' drepturi vazdimena kat-e Konventiè Europeano vaš-o' Drepturi le Manuṣenghire šai te phenel nafel pale penghiro stato te te len love. Te na bistaras ke k-o Strazburgo na pe' jud'ekinen pale o' procyesuri d-and-e Român'iè, numa' pe' phenel dake and-o procyeso amendar voi pal-o procyeso naṭionalo pe' respektinde o' drepturi sikade and-e Konventiè – te phenau auka, o drepto k-o avokato, ke iek jud'ekätori kai na inkerel n'ikaha, te puṣel le martoruren, k-e viaṭa privato, te keran sar pe' hotärānd'a te auka mai dur. Saito: www.echr.coe.int.

Te kana ande sèkon bārş pe' cyuven varikât'i deša mii cyèreri kontra la Român'ièkiri, ande numa' varikât'i deša kazuri pe' dikhel ke has ušt'ade o' drepturi le manuṣeskire. Von hine kerde kat-e lèjè kai nan'i dosta lacyi, o' konditiū nafela d-ande avera penitencyiarè, prè but vrèmè kaſte pe' lacyharen o' dosare judicyiaro, o' decyzizii kat-o' jud'ekätoruri na has sikade sar kampel voi o' organizaṭiè kat-o stato na kerde so phend'a o' jud'ekätoruri.

E Un'iun'è Europeană hin iek organizaṭiè ekonomiko te politiko kerd'i and-o bārş 1951. Avera organizaṭiè lakire hine k-o Bruxelo, avera k-o Strazburgo te avera k-o Luxemburgo. Lakiro imno hin "Oda la bukurièke" (o goruno kotor kat-e Simfonèiè in'eto) kerd'i kat-o Beethoven. Akana and-e U.E. hine 28 tāri, maške save te e Român'iè kate 1 ianuarie 2007. Ke has amen problemi and-e ṭara te sode importanto hin'i e justiṭiè te e antikoruptiè, amaro stato te akana hino rudimen kat-o' organizaṭiè europeano pal-o lacyharipen d-and-odola dui domenii. Saito: <http://europa.eu>.

Hin te and-e Un'iun'è Europeană iek bar, kai bucyhol **e Bar vaš-e Justiṭiè kat-e Un'iun'è Europeană**, le thanèhè k-o Luxemburgo. Voi phenel pal-e lèjè kai kerd'a e Un'iun'è te lacyharel o' baiuri de mašk-o' guvernuri te o' instituṭiū europeano. O' jene na šai te aven jud'ekimena athe. Saito: <http://curia.europa.eu>.

And-o' relaṭii mašk-o' manuṣa d-and-e UE hin'i lacyhi **e Karta kat-o' drepturi bare**.

TE NA BISTAREN: O Konsilio Europakiro te e Un'iun'è Europeană hine dui organizaṭi: O Konsilio kamel te vazdel o' drepturi le manuṣeskire, e Un'iun'è kamel te kerel iek kethanipen ekonomiko te politiko mašk-o' tāri.

*
**

Frimi phendo:

Sè o' manuṣa hine egalo angl-e lèjè. E justiṭiè hin'i iek.

Kat-o' 14 bārş o' cyhave šai te aven sanktjon'imena kontraventionalo voi penaloo.

And-o' procyesuri hin proceduri specyialo vaš-o' cyhave kai hine viktimi, infraktoruri voi martoruri.

Te phenau k-o gor

Dikleam kethane iek materiè ande savi şai ke has but neivipena vaše tumenghe. Şai ke avera but'è te le' pinjard'ananas kat-o' materii vaş-o sit'aripen cyiviko vòi religiè, avera kat-e filozofiè vòi istoriè. So hin ande ado lil hin but'è kai te tume' sikaven so te keren ande but situatii kai avena. Phenau tumenghe ke hin but'è d-and-odola skirinde athe kai nan'i pinjarde bute manușendar.

O' informații kai pe' arakhen ande ado lil phenen ke şai te avas slobodo sode vrèmè keras so kampel, so ame' sikavel e morala te ame' obligearel e Lèjè. Pal-o drepto te juvas, TE AVES SLOBODO hin o mai kucy drepto le manușeskiro, vaše savo o' manuşa pe' marde şela bärş. Kaşte avas slobodo kampel te inkeras amari PAT'IU te ame' phiravas RESPONSABILO: kampel te phiras pal-o' princypii saste viațakire, te pinjaras te te respektinas o' reguli, te ame phiravas şukar odolența de paş-amende, te vakeras BI TE DARAS le organizațienta kat-e lèjè te te keras sar phenen adala. Juvas ande iek socyietat'è kai ame' vazdel te kai ujarel amendar te avas manuşa lacyhe, te ame' IMPLIKINAS te promovinas te te inkeras o' princypii te o' reguli juvimaskire kethane.

Te na bistaren ke kana keren 14 bärş hin but importanto: odola kai keren kontravenții te odola kai keren infrakțiun'i şai te aven akana sankțiion'imeña. Te o' viktimi kai hin len adala bärş şai te cyuven korkori e plângerè k-o' lèjèkire raipena, adala avena paše lende.

Pale so keren 18 bärş aven majoro te kampel te te pot'inen kana keren variso. Orkana avela tumen iek problema juridiko, d-odola pal-o' drepturi te o' but'è kai hin musai te le' keren sikade kat-e lèjè, kampel te vakeren jenența kai janen but pale adala but'è (o' avokațî, o' mediatoruri, o' notaruri publiko) vòi odolența kai keren but'i and-o' instituții kat-o stato kai kampel te keren pal-e lèjè (o' jud'ekătoruri, o' prokuroruri, o' bulale).

Sar keras te pinjaras sè o' reguli vòi sè o' leji? Na şainas. Hine prè but. Da' hin amen GOUD'I, şainas te dikhas so hin mișto te so hin te nafel. Mai hin amen o SLOBODO ARBITRO, amen şainas te lejinias vòi na o drom cyacyo te te pot'inas vaše so keras. Adè pe' kerel numa' pale amende. Şai te keras te avas manusa cyacye, te kamas te janas sè mai but, te keras mișto odolenghe kai hine paş-amende, te vazdas o' instituții te keren penghiri but'i. Vòi şai te lejinias te uş'tavas e lèjè te e morala orsodevar şainas te mai auka atuncyi kana na hin'am dikle, te keras so na kampel, te limas le manușen, te na ame' phiravas pale sar phenen o' raipena. Phenau tumenghe cyacyi ke avena mai zurale te avela tumen baht and-e viața dake lejinena so hin mișto, te dake avela pharo vaše tumenghe adè but'i te orso phenena odola de paše tumende. Amen, o' bare manuşa, ujaras te KERES VARISO LACYHO, te respektinen tumen e lèjè, te sikaven te averenghe adè but'i te ke e lèjè hin'i uş'ad'i pharo.

Me kerd'om mișto but dosarè ande save o' minoruri arisle angle mande kai lenghire drepturi te aven vazdimena. Me phird'om lența şukar te von ma' dine pat'iu. Maşk-adò lil kamau te vazdau iek but'i bari te kamau te janas te na mikas d-anglal kai o' minoruri te arisen angl-o' manuşa kat-e lèjè. Da', dake adè but'i avela, phenau me ke şainena te aven bi te daran angle mande te angle mire kolegi, te amen keraha so kampel kero: te arakhas O CYACYIPEN te te keras CYACYIPEN pal-e lèjè. Kampel te dikhas soske pe' uş'ade varisave reguli te te dikhas sar şai te lacyharas o nafel kero, kaşte avas sèvoren mișto, sèvrèmè.

O Kristi Danilet, jud'ekători

Pal-o autori:

O Kristi Danileț pe' biand'a and-o bărș 1975 k-e Vatra Dornei, Român'iè. Hino jud'ekători d-and-o bărș 1998. Dui bărș has o konsilièri k-o ministro kat-e justițiè, te şou bărș has lejimen and-o Konsilio mai Baro kat-e Magistratura. Ande peskire lila te kana vakerel publiko kamel te vazdel e independenta judicyiaro te kamel kai o' magistrațî te aven lacyhe te cyacye.

Hin manus kai kerd'a e asociație VeDem Just – Voci pentru Democrație și Justiție mașke savi kerd'a o proiekt EDUIURIS kai kamel te kerel sit'aripen juridiko.

And-o proiekt EDUIURIS hine lektii sit'aimaskire juridiko nonformalo (na sar k-e şkola) vaş-o' elevuri d-and-o şkoli te liceuri kerde kat-o' studențî te odola kai gordine o' fakultățî vaş-o drepto. Sè auka, and-o proiekt hine sikade o' magistrațî, o' avokațî, o' bulale, o' mediatoruri, o' konsiliéruri juridiko, o' studențî k-o drepto pale sar te keren sit'aripen juridiko and-o şkoli preuniversitaro. Ado proiekt kamel te te cyuvel and-o kurikulum-o şkòlakiro neive materii: sit'aripen juridiko.

O Kristi Danileț tradel o saito www.educatiejuridica.ro kai hine cyude materialuri te filmuri kaște del lektii vaş-o sit'aripen juridiko le elevurenghe, te mai hin les te e pagina publiko vaş-o sit'aripen juridiko www.kerelbook.com/Eduiuris.

Pal-o III:

Ado lil hin iek lil praktiko kai tu' sikavel pal-o' reguli te pal-o' leji.

Hin o primo dasavo lil skirindo and-e Român'iè; iek varianta has dind'i online and-o bărș 2016. Has skirind'i specyialo vaş-o' minoruri kai hin len 14 bărș, kana von şai te janen so te keren kana pe' keren but'è kai nan'i slobodo kat-e lèjè.

Odola kai cyit'inena arakhena ande ado lil but'è kai le' vazdena te dikhen so drepturi te so but'è kai hin musai te le' keren hin len, sar te beşen dur odolendar kai kamen te keren lenghe nafel, so te keren kana hin len iek problema avere jenența voi le autoritatârența kat-o statu, kon şai te le' vazden odolen, sar şai te aven sanktion'limena odola kai uş'taven o' reguli.

Le autoros hin les iek barvali but'i le cyhavența te le ternența. Vo ame' del pestar iek bari but'i 20 bărșenghiri sar iek but lacyho jud'ekători and-e delinkvența ternenghiri te paste 7 bărș sar instruktori vaş-o sit'aripen juridiko ande but şkoli te liceuri d-and-e țara.

O lil sikavel so pharo hin kai te pe' cyuvel o "Sit'aripen juridiko" and-o kurrikulumo şkòlakiro.

Termeni și expresii română - rrromani (dialect central)

A

abuz de încredere = abuzo pat'aimaskiro
accesa = phirel
accidente de circulație = akcyidènturi trad'imaskire
act = lil
act normativ = lil normativo
act sexual = but'i lajan'i
adecvat = lacyho
adevăr = cyacyipen
adevărat = cyacyo (adv.)
adunare generală = generalo kidipen
agresa (a) = marel
ajutat = vazdimen
alunecări de teren = kana cyusinel e phuu
amant v. pirano
anonim = bianaveskiro
apatrizi = manușa kai nan'i len tara
apăra (a se) = te pe' târdel
arbore genealogic = o kašt le manusenghiro kai sikavel katar pe' târden
arme cu aer comprimat = armi aeròhò kidimen
asigura (a) = inkerel
autoritate = raipen
autorități = raipena

B

bancnote contrafăcute = love kai nan'i cyacye
bate (a) = marel
bărbat = manus
bătaie = maripen

C

carte = lil
certificat de căsătorie = lil liimaskiro
certificat de naștere = lil biand'imaskiro
cheltui = musarel
cod civil = kodo manuseskiro
codul muncii = o kodo but'akiro
comporta (a se) = phiravel pes
compromite (a) = musarel
concubin = pirano
conduce (a) = tradel
contract de muncă = kontraktó but'akiro
contract vânzare-cumpărare = kontraktó bikinipen-kinipen
copil = cyhavo
copil care nu răspunde penal = cyhavo kai na pot'inel penalo

copil pierdut = cyhavo hâsardo
crimă = mundaripen
cuprins = cyudo (*adj.*)
curte a drepturilor omului = bar kat-o' drepturi le manuseskire
curte de justiție = e bar vaș-e justiție
Curtea Penală Internațională = e Bar Penalo d-ande sè e lumè

D

dacă e posibil = dake şai
delincvență juvenilă = delinkvența ternenghiri
depravat = bango
despăgubi (a) = pot'inel
distorsionat = parudo
divorță (a) = cyuvel divorțo
drept = cyacyo (*adj.*)
dreptate = cyacyipen
drum rutier = drom vurdonenghiro
după caz = sar şai

E

editare = lacyharipen
esențial = baro, cyacyo, opruno, andruno
eutanasie = meripen kai na dukhal
exercitare = keripen
exmatriculară = kalaipen d-and-e škola

F

fapte grave = but'è phare
fără bani = bilovenghiro
fenomene naturale = fenomenuri mikle
filme piratate = filmi cyorde
folosește (se) = pe' lel
fondator = kai kerd'a
furt din buzunare = cyoripen d-and-o' jeburi

G

gratuit = bilovenghiro

I

ilegal = bango
imaginea (fetei) distorsionată = muièhè parudo
imn național = ghili naționalo
impresionabil = koulo, cyalado
incendiu = bari iag
indecent = lajano
indicat mai sus = sikado mai opre
informație transmisă = informațiè tradimen
inhibiție = lajao
insensibil = şudro

intellectual = goud'akiro
interzis = kai nan'i slobodo
invoca (a) = phenel
iubit = pirano
în felul acesta = auka

Î

în caz de retragere = kana pe' târdel
Înalta Curte de Casătie și Justiție = e Bari Bar vaş-o Khosipen te Justiție
încălcă (a) reguli = uș'tavel o' reguli
încălcarea legii = kana pe' uș'tavel e lèjè
închisoare = phanglipen
îndrepta (a) = vortinel
înjura (a) = akuşel
învățământ = sit'aripen

J

jigni (a) = akuşel
judecător = jud'ekători
jura (a) = akuşel pes

L

lege = lèjè
legea educației = e lèjè sit'arimaskiri
libertate de exprimare = hin'an slobodo te vakeres
loc de muncă = than but'akiro
loc public = than publiko
lovi (a) = limel
lua cu împrumut (a) = lel p-o kamipen

M

maritim = p-o pan'i
materiale erotice = materialuri nanghe manusența
mediul înconjurător = o than de paş-amende
mental = goud'akiro
mentine = inkerel
motor cu ardere internă = motoro kai phabol andre

O

obligatoriu = hin musai
ocroti (a) = inkerel
ocrotit = vazdimen
om = manus
onest = cyacyo (*adj.*)

P

părinte custodian = o dad kaste beşel o cyhavo
păzi (a) = inkerel

petiție = lil
petiții = lila
plăti (a) = pot'inel
politist = bulalo
politist de proximitate = bulalo pașuno
pornografie infantilă = filmi lajane minorurență
prelevare de organe = kalaipen organ'ènghiro
prescripția răspunderii autorului = o khosipen pot'inimaskiro kat-o autori
președintele țării = o șeiro la țarakiro
prevede = sikavel
proces judiciar = procyeso judiciaryaro
pseudonim = anau kai nan'i cyacyo
psihic = goud'akiro
putere = zor

R

răspunde pentru fapta sa (a) = te pot'inel vaše so kerd'a
război = maripen
război mondial = maripen d-ande sè e lumè
răzbunare = te kerel peske cyacyipen
recunoaște fapta (a) = pinjarel andre so kerd'a
reguli de bun-simt = reguli lajaveskire
reguli de igienă = reguli vaše amaro thoipen
reguli posturale = reguli kai sikaven sar te beșas
restabili (a) = lacyharel
rețele de socializare = rețeli vakerimaskire
reținut = astardo

S

schematic = ito
scrisoare = lil
se jura (a) = akușel pes
secret = garudo
semnat = iskălimen
servicii de sănătate = servicyii sașt' maskire
sesiza (a) poliția = akharel le bulalen
sexual = lajano
slab = koulo
spații verzi = zeido thana
sprijinit = vazdimen
stabili (a) = phenel
stat de drept = stato cyacyo
steaguri arborate = steaguri vazdimena
stocat = inkerdo
strâmb = bango
strica = musarel
stricte = zurale
studii superioare = studii bare
subteran = tal-e phuu
sucit = bango
susținut = vazdimen [var.: *inkerdo*]

T

tânăr = terno
terestru = p-e phuu
transport în comun = vurdon kethano
trimite (a) = tradel
tutun = duhano

U

utiliza (a) = phirel

V

vinovat = dušalo
violentă = maripen
violentă domestică = maripen khere
voluntar = bilovenghiro
vulnerabil = koulo

Z

zi de naștere = d'es bian'imapiro
zi națională = d'es naționalo

Termeni și expresii rromani (dialect central) - română

A

abuzo pat'aimaskiro = abuz de încredere
akcyidènturi trad'imaskire = accidente de circulație
akharel le bulalen = a sesiza poliția
akușel = a jigni, a înjura
akușel pes = a jura, a se jura
anau kai nan'i cyacyo = pseudonim
andruno = esențial
armi aeròhò kidimen = arme cu aer comprimat
astardo = reținut
auka = în felul acesta

B

(e) Bar Penalò d-ande sè e lumè = Curtea Penală Internațională
(e) bar vaş-e justiṭie = curte de justiție
(e) Bari Bar vaş-o Khosipen te Justiṭie = Înalta Curte de Casătie și Justiție
bango = strâmb, sucit, ilegal, depravat
bar kat-o' drepturi le manușeskire = curte a drepturilor omului
bari iag = incendiu
baro = esențial [alte sensuri: *mare, înalt, lung*]
bianaveskiro = anonim
bilovenghiro = gratuit, fără bani, voluntar
bulalo = polițist
bulalo pașuno = polițist de proximitate
but'i lajan'i = act sexual [alte sensuri: *lucru rușinos*]
but'è phare = fapte grave

CY

cyacyi = adevărat (*adv.*)
cyacyipen = adevăr, dreptate
cyacyo = drept, onest, esențial (*adj.*)
cyalado = impresionabil [alte sensuri: *fraier, țăcănit, credul, naiv*]
cyhavo = copil
cyhavo hâsardo = copil pierdut
cyhavo kai na pot'inel penalò = copil care nu răspunde penal
cyoripen d-and-o' jeburi = furt din buzunare
cyudo = cuprins
cyuvel divorțo = a divorța

D

dad kaste beșel o cyhavo = părinte custodian

dake şai = dacă e posibil
delinkvența ternenghiri = delincvență juvenilă
d'es bian'imaskiro = zi de naștere
d'es naționalo = zi națională
drom vurdonenghiro = drum rutier
duhano = tutun
duşalo = vinovat

F

fenomenuri mikle = fenomene naturale
filmi cyorde = filme piratate
filmi lajane minorurența = pornografia infantilă

G

garudo = secret
generalo kidipen = adunare generală
ghili naționalo = imn național
goud'akiro = mental, intelectual, psihic

H

hin musai = obligatoriu
hin'an slobodo te vakeres = libertate de exprimare

I

informațiè tradimen = informație transmisă
inkerdo = stocat [alte sensuri: *tinut, susținut, menținut*]
inkerel = a ține, a ocroti, a păzi, a asigura, a menține
iskälimen = semnat
ito = schematic

J

jud'ekători = judecător

K

(o) kodo but'akiro = codul muncii
kai kerd'a = fondator
kai nan'i slobodo = interzis
kalaipen d-and-e şkola = exmatriculare
kalaipen organ'enghiro = prelevare de organe
kana cyusinel e phuu = alunecări de teren
kana pe' târdel = în caz de retragere
kana pe' uşt'avel e lèjè = încălcarea legii
kaşt le manusenghiro kai sikavel katar pe' târden = arbore genealogic
kerel peske cyacyipen = a se răzbuna
keripen = exercitare
kodo manuseskiro = cod civil
kontraktó bikinipen-kinipen = contract vânzare-cumpărare
kontraktó but'akiro = contract de muncă

koulo = impresionabil [alte sensuri: *moale, firav, timid, slab, vulnerabil*]

KH

(o) khosipen pot'inimaskiro kat-o autorि = prescripția răspunderii autorului
L

(e) lèjè sit'arimaskiri = legea educației

lacyharel = a restabili

lacyharipen = editare

lacyho = adecvat

lajano = indecent [alte sensuri: sexual, rușinos]

lajao = inhibiție, rușine

lel p-o kamipen = a lua cu împrumut

lil = carte, scrisoare, petiție, act

lil biand'imaskiro = certificat de naștere

lil liimaskiro = certificat de căsătorie

lil normativo = act normativ

lila = petiții

limel = a lovi

love kai nan'i cyacye = bancnote contrafăcute

lèjè = lege

M

manuş = om, bărbat

marel = a bate, a agresa

maripen = violentă, bătaie, război

maripen d-ande sè e lumè = război mondial

maripen khore = violentă domestică

materialuri nanghe manuștenă = materiale erotice

meripen kai na dukhal = eutanasie

motoro kai phabol andre = motor cu ardere internă

mui parudo = imaginea (feței) distorsionată

mundaripen = crimă

musarel = a compromite [alte sensuri: *a strica, a cheltui a defecta*]

N

nan'i len țara = apatrizi

O

opruno = esențial

P

parudo = distorsionat [alte sensuri: *schimbat, modificat*]

p-e phuu = terestru

pe' lel = se folosește

phenel = a spune, a invoca, a stabili

pinjarel andre so kerd'a = a recunoaște fapta

pirano = iubit, concubin, amant

p-o pan'i = maritim

pot'inel = a plăti, a despăgubi
procyeso judiciaryaro = proces judiciar

PH

phanglipen = închisoare
phenel ke pot'inel varikaske o nafel = a amenința
phiravel pes = a se comporta
phirel = a utiliza, a accesa [alte sensuri: *a umbla, a călători, a migra, a se deprava*]

R

raipen = autoritate
raipena = autorități
reguli kai sikaven sar te beşas = reguli posturale
reguli lajaveskire = reguli de bun-simt
reguli vaše amaro thoipen = reguli de igienă
retele vakerimaskire = retele de socializare

S

sar şai = după caz
servicyii saşt'limaskire = servicii de sănătate
sikado mai opre = indicat mai sus
sikavel = prevede
sit'aripen = învățământ
stato cyacyo = stat de drept
steaguri vazdimena = steaguri arborate
studii bare = studii superioare

Ş

(o) şeiro la tarakiro = președintele țării
şudro = insensibil [alte sensuri: *rece*]

T

tal-e phuu = subteran
te phenes ke pot'ines varikaske o nafel = a amenința
te pot'inel vaše so kerd'a = a răspunde pentru fapta sa
terno = Tânăr

TH

(o) than de paş-amende = mediul înconjurător
tradel = a conduce, a trimite
than publiko = loc public
than but'akiro = loc de muncă

Ț

târdel (pe') = a se apăra

U

ușt'avel o' reguli = a încălca regulile

V

vazdimen = ajutat [alte sensuri: *ocrotit, sprijinit, susținut*]

vortinel = a îndrepta

vurdon kethano = transport în comun

Z

zeido thana = spații verzi

zor = putere [alte sensuri: *energie*]

zurale = stricte [alte sensuri: *tari, puternici, energici*]